НКО — УСРР
ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
Соціяльно-Економічний Відділ

ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE
Classe des Sciences sociales et économiques

Пролетарі усіх країн, єднайтеся!
Prolétaires de tous les pays, unissez-vous!

УКРАЇНА

ЖУРНАЛ ЦИКЛУ НАУК ІСТОРИЧНИХ

UKRAINE

JOURNAL DU CYCLE DES SCIENCES HISTORIQUES

Січень — 1—2 — Червень
У КИЄВІ — 1932 — KYIV

НКО — УСРР
ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
Соціяльно-Економічний Відділ

ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE
Classe des Sciences sociales et économiques

Пролетарі усіх країн, єднайтеся!
Prolétaires de tous les pays, unissez-vous!

УКРАЇНА

ЖУРНАЛ ЦИКЛУ НАУК ІСТОРИЧНИХ

UKRAINE

JOURNAL DU CYCLE DES SCIENCES HISTORIQUES

Січень 1—2 Червень
У КИЄВІ 1932 KYIV

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук акад. *О. В. Корчак-Чепурківський.*

Редагує колегія
Відповід. секретар редколегії Шуран П.
Літредактор Іваненко М.
Техредактор Скомський С.
Учений коректор Качеровський М.

З друкарні Всеукраїнської Академії Наук (Цитаделя 9)

ВІД РЕДАКЦІЇ

З цього нумера поновлює ІІ-й Соціяльно-економічний відділ Всеукраїнської Академії Наук видання журнала „Україна".

Наше перше і основне завдання полягає в тому, щоб, подаючи надалі наукову історичну продукцію, відбивати роботу що її переводить ІІ відділ на користь соціялістичному будівництву, відбивати ті процеси перезброєння в напрямі до марксо-ленінської науки, що відбувається тепер на терені ВУАН серед широких кіл радянських істориків на Україні.

Процес перезброєння для тих наукових співробітників ВУАН, які твердо вступають на шлях марксо-ленінської науки, не можна пройти без певного переходового етапу і якраз на цьому переходовому етапі треба подати їм товариську чуйну допомогу.

Редакція журнала ставить собі завдання згуртувати академічну громадськість навколо „України" і поставити журнал на належну височінь, скеровуючи всі свої сили на боротьбу за марксо-ленінську науку, подаючи всебічну допомогу тим, що порвали з буржуазною ідеологією і прямують до науки Маркса — Леніна — Сталіна.

Журнал „Україна" міститиме на своїх сторінках розвідки і наукові статті з історії України та народів СРСР, історії Заходу та Сходу, з етнографії, етнології, археології, археографії тощо. Крім того, чимало місця приділятиметься висвітлюванню клясових боїв пролетаріяту та селянства на Західній Україні, на Заході та Сході епохи пролетарських революцій.

Журнал „Україна" виходитиме чотири рази на рік, розміром від 12 до 15 аркушів кожний нумер.

Редакція

ПРО ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ БІЛЬШОВІЗМУ [1])

Шановні товариші!

Рішуче протестую проти вміщення в журналі „Пролетарская Революция“ (№ 6, 1930 р.) антипартійної і напівтроцькістської статті Слуцького „Большевики о германской социал-демократии в период ее передвоенного кризиса“, як статті дискусійної.

Слуцький твердить, що Ленін (більшовики) недооцінював небезпеки центризму в німецькій і взагалі передвоєнній соціяль-демократії, тобто недооцінював небезпеки прикритого опортунізму, небезпеки примиренства з опортунізмом. Інакше сказати, за Слуцьким виходить, що Ленін (більшовики) не провадив непримиренної боротьби проти опортунізму, бо недооцінка центризму є по суті справи відмова од розгорненої боротьби проти опортунізму. Отже, виходить, що Ленін у період перед війною не був ще справжнім більшовиком, що тільки в період імперіялістської війни, чи навіть наприкінці цієї війни, Ленін став справжнім більшовиком. Так оповідає в своїй статті Слуцький. А ви замість заплямувати цього новоявленого „історика“, як обмовника й фальсифікатора, встряєте з ним у дискусію, даєте йому трибуну. Не можу не протестувати проти вміщення в вашому журналі статті Слуцького, як статті дискусійної, бо не можна перетворювати в об'єкт дискусії питання про більшовізм Леніна, питання про те, чи провадив Ленін принципіяльну непримиренну боротьбу проти центризму, як певної відміни опортунізму, чи не провадив її, чи був Ленін справжнім більшовиком, чи не був ним.

У своїй заяві „Від редакції“, надісланій до ЦК 20 жовтня, ви визнаєте, що редакція допустилася помилки, вмістивши статтю Слуцького, як статтю дискусійну. Це, звісно, добре, не вважаючи на те, що заява редакції з'являється з великим запізненням. Але ви в своїй заяві допускаєтеся нової помилки, декляруючи, що „редакція вважає за політично дуже актуальне й доконечне дальше розроблення на сторінках журналу „Пролетарская Революция“ всього кола проблем щодо взаємин більшовиків із передвоєнним II Інтернаціоналом“. Це значить, що ви маєте намір знову втягнути людей у дискусію в питаннях, які становлять собою аксіоми більшовізму. Це значить, що питання про більшовізм Леніна ви знову гадаєте перетворити з аксіоми в проблему, яка потребує „дальшого розроблення“. Чому, на якій підставі? Всім відомо, що ленінізм народився, зріс і зміцнів у нещадній боротьбі проти опортунізму всіх мастей, в тому числі проти центризму на Заході (Каутський), проти центризму в нас (Троцький та інші). Цього не можуть заперечувати навіть явні вороги більшовізму. Це аксіома. А ви тягнете нас назад, намагаючись перетворити аксіому в проблему, що підлягає „дальшому розробленню“. Чому? На якій підставі? Може через необізнаність з історією більшовізму? Може задля гнилого лібералізму, щоб Слуцький та інші учні Троцького не могли сказати, що їм затуляють рота? Досить дивний лібералізм, здійснюваний коштом кревних інтересів більшовізму...

Що власне вважає редакція за гідне дискусійного розгляду в статті Слуцького?

---

[1]) Лист до редакції журналу „Пролетарская Революция“.

1. Слуцький твердить, що Ленін (більшовики) не вів лінії на розрив, на розлам з опортуністами німецької соціяль-демократії, з опортуністами II Інтернаціоналу передвоєнного періоду. Ви хочете дискутувати проти цієї троцькістської тези Слуцького. Але що тут дискусійного? Хіба не ясно, що Слуцький просто обмовляє Леніна, більшовиків? Наклеп треба заплямувати, а не перетворювати в об'єкт дискусії.

Кожний більшовик знає, якщо він справді більшовик, що Ленін ще задовго перед війною, приблизно від 1903 — 1904 рр., коли оформилася в Росії група більшовиків і коли вперше об'явилися ліві в німецькій соціяль-демократії, вів лінію на розрив, на розлам з опортуністами і в нас, у російській соціяль-демократичній партії, і там, у II Інтернаціоналі, зокрема в німецькій соціяль-демократії. Кожний більшовик знає, що саме тому більшовики вже тоді (1903 — 1905 рр.) дістали в лавах опортуністів II Інтернаціоналу почесної слави „розламників" і „дезорганізаторів". Але що міг зробити Ленін, що могли зробити більшовики, коли лів іс.-д. в II Інтернаціоналі і, насамперед, у німецькій соціяль-демократії становили слабу й немічну групу, організаційно неоформлену, ідеологічно непідковану групу, що боялася навіть вимовити слово „розрив", „розлам"? Не можна ж вимагати, щоб Ленін, щоб більшовики учинили з Росії за лівих розлам у західніх партіях. Я вже не кажу про те, що організаційна й ідеологічна слабизна була характеристичною рисою лівих с.-д. не тільки в період передвоєнний. Вона, ця негативна риса, як відомо, збереглася за лівими і в період після війни. Всі знають про оцінку німецьких лівих с.-д. у відомій статті Леніна „Про брошуру Юніюса"[1]), написаній у жовтні 1916 року, тобто більш як через два роки після початку війни, де Ленін, критикуючи цілу низку дуже серйозних політичних помилок лівих с.-д. в Німеччині, говорить про „слабизну всіх німецьких лівих обплутаних з усіх боків ганебною сіткою кавтскіянського лицемірства, педантства, „дружелюбства" до опортуністів", де він каже про те, що „Юніюс не визволився цілком від „середовища" німецьких, навіть лівих, соціяль-демократів, які бояться розламу, бояться договорювати до кінця революційні гасла".

З усіх угруповань II Інтернаціоналу російські більшовики були тоді єдиним угрупованням, здатним за своїм організаційним досвідом та ідеологічною підкованістю почати щось серйозне в розумінні безпосереднього розриву, розламу із своїми опортуністами в своїй російській соціяль-демократії. От якби Слуцькі спробували навіть не довести, а просто припустити, що Ленін і російські більшовики не використали всієї своєї могутности для того, щоб організувати розлам з опортуністами (Плеханов, Мартов, Дан) і вигнати центристів (Троцький та інші прихильники серпневого блоку), то тоді можна було б дискутувати про більшовізм Леніна, про більшовізм більшовиків. Але в тім то й річ, що Слуцькі не сміють навіть пікнути на користь такого дикого припущення. Не сміють, бо знають, що всім відомі факти рішучої політики розриву з опортуністами всіх мастей, здійснюваної російськими більшовиками (1904 — 1912 рр.), промовляють проти такого припущення. Не сміють, бо знають, що на другий же день їх приб'ють до ганебного стовпа.

Але ось питання: чи могли російські більшовики здійснити розлам із своїми опортуністами й центристами-примиренцями задовго перед імперіялістською війною (1904 — 1912 рр.), не ведучи разом з тим лінії на розрив, лінії на розлам з опортуністами й центристами II Інтернаціоналу? Хто може сумніватися в тому, що російські більшовики вважали свою політику супроти опортуністів і центристів за зразок політики для лівих на Заході? Хто може

---

[1]) Юніюс — Роза Люксембург, лідер лівих с.-д. у німецькій соціяль-демократії.

сумніватися в тому, що російські більшовики всіляко спонукали лівих с.-д. на Заході, зокрема лівих у німецькій соціяль-демократії, на розрив, на розлам із своїми опортуністами й центристами? Не винен Ленін і російські більшовики, якщо ліві с.-д. на Заході виявили себе недозрілими до того, щоб іти шляхом російських більшовиків.

2. Слуцький докоряє Ленінові й більшовикам, що вони не підтримували лівих у німецькій с.-д. рішуче й безповоротно, що вони підтримували їх тільки з серйозними застереженнями, що фракційні міркування заважали їм підтримувати лівих до кінця. Ви хочете дискутувати проти цього шахрайського і наскрізь фалшивого докору. Але що тут власне дискусійного? Хіба не ясно, що Слуцький тут маневрує і намагається прикрити фалшивим докором проти Леніна й більшовиків справжні огріхи в позиції лівих у Німеччині? Хіба не ясно, що більшовики не могли підтримувати лівих у Німеччині, які раз-у-раз вагалися між більшовізмом та меншовізмом, б е з серйозних застережень, б е з серйозної критики їхніх помилок, н е з р а д ж у ю ч и робітничу клясу і її революцію? Шахрайські маневри треба заплямувати, а не перетворювати в об'єкт дискусії.

Так, більшовики підтримували лівих с.-д. у Німеччині тільки з певними серйозними застереженнями, критикуючи їхні напівменшовицькі помилки. Але за це їх треба вітати, а не їм докоряти.

Є люди, що мають у цьому сумнів?

Звернімося до найвідоміших фактів з історії.

а) 1903 року виявилися серйозні незгоди між більшовиками й меншовиками в Росії в питанні про членство в партії. Своїм формулюванням про членство в партії більшовики хотіли створити організаційну вуздечку проти напливу непролетарських елементів до партії. Небезпека такого напливу була тоді більш ніж реальна, з огляду на буржуазно-демократичний характер російської революції. Російські меншовики обстоювали протилежну позицію, що широко відкривала двері партії для непролетарських елементів. З огляду на важливість питань російської революції для світового революційного руху, західньоевропейські соціяль-демократи вирішили втрутитися в справу. Втрутилися й ліві с.-д. в Німеччині, Парвус і Роза Люксембург, тодішні лідери лівих. І що ж? Обоє вони висловилися проти більшовиків. При цьому висунуто обвинувачення на адресу більшовиків в ультрацентралізмі і блянкістських тенденціях. Згодом ці гидкі й міщанські епітети підхопилі меншовики й рознесли по всьому світу.

б) 1905 року розгорнулися незгоди між більшовиками й меншовиками в Росії про характер російської революції. Більшовики обстоювали ідею спілки робітничої кляси з селянством при гегемонії пролетаріяту. Більшовики твердили, що справу треба вести до революційно-демократичної диктатури пролетаріяту й селянства з тим, щоб від революції буржуазно-демократичної перейти негайно до революції соціялістичної із забезпеченням підмоги від сільської бідноти. Меншовики в Росії відкидали ідею гегемонії пролетаріяту в буржуазно-демократичній революції, вони вважали за краще не політику спілки робітничої кляси з селянством, а політику згоди з ліберальною буржуазією, оголосивши революційно-демократичну диктатуру пролетаріяті й селянства реакційною блянкістською схемою, що суперечить розвитков буржуазної революції. Як поставилися до цих дискусій ліві в німецькій соціяль-демократії, Парвус і Роза Люксембург? Вони вигадали утопічну й напівменшовицьку схему перманентної революції (спотворене виображення Марксової схеми революції), пройняту наскрізь меншовицьким запереченням політики спілки робітничої кляси й селянства, і протиставили її більшовицькій схемі революційно-демократичної диктатури пролетаріяту й селянства. Надалі цю напівменшовицьку схему перманентної революції підхопив Троцький (почасти Мартов), перетворивши в знаряддя боротьби проти ленінізму.

в) У період перед війною в партіях II Інтернаціоналу виступило на сцену, як одне з найактуальніших питань, питання національно-колоніяльне, питання про пригноблені нації і колонії, питання про визволення пригноблених націй і колоній, питання про шляхи боротьби з імперіялізмом, питання про шляхи повалення імперіялізму. В інтересах розгортання пролетарської революції і оточування імперіялізму більшовики запропонували політику підтримки визвольному рухові пригноблених націй і колоній на базі самовизначення націй і розвинули схему єдиного фронту між пролетарською революцією передових країн і революційно-визвольним рухом народів колоній та пригноблених країн. Опортуністи всіх країн, соціяль-шовіністи і соціяль-імперіялісти всіх країн не забарилися у зв'язку з цим проти більшовиків. Більшовиків цькували як скажених собах. На яку позицію стали тоді ліві с.-д. на Заході? Вони розвинули напівменшовицьку теорію імперіялізму, відкинули принцип самовизначення націй в його марксистському розумінні (аж до відокремлення й утворення самостійних держав), відхилили тезу про серйозне революційне значення визвольного руху колоній і гноблених країн, відхилили тезу про можливість єдиного фронту між пролетарською революцією та національно-визвольним рухом і протиставили всю цю напівменшовицьку кашу, що являє собою цілковиту недооцінку національно-колоніяльного питання, марксистській схемі більшовиків. Відомо, що цю напівменшовицьку кашу підхопив потім Троцький і використав її як знаряддя боротьби проти ленінізму.

Отакі-от є всім відомі помилки лівих с.-д. у Німеччині.

Я вже не кажу про інші помилки німецьких лівих, розкритиковані у відповідних статтях Леніна.

Не кажу також про помилки, що їх вони допустилися в оцінці політики більшовиків у період Жовтневого перевороту.

Про що доводять ці помилки німецьких лівих, взяті з історії передвоєнного періоду, як не про те, що ліві с.-д., не вважаючи на свою лівизну, не спекалися ще меншовицького баґажу?

Звісно, в лівих у Німеччині були не тільки серйозні помилки. Вони мають за собою також великі й серйозні революційні діла. Я маю на увазі цілу низку їхніх заслуг і революційних виступів у питаннях внутрішньої політики і, зокрема, виборчої боротьби, в питаннях парляментської і позапарляментської боротьби, про загальний страйк, про війну, про революцію 1905 року в Росії тощо. Саме тому і вважали на них більшовики як на лівих і підтримували їх, штовхали їх уперед. Але це не знищує і не може знищити того факту, що ліві с.-д. в Німеччині разом з тим мали за собою цілу низку вельми серйозних політичних і теоретичних помилок, що вони не визволилися ще від меншовицького тягара і потребували, з огляду на це, серйозної критики з боку більшовиків.

Міркуйте тепер самі, чи могли Ленін і більшовики підтримувати лівих с.-д. на Заході б е з с е р й о з н и х з а с т е р е ж е н ь, б е з с е р й о з н о ї к р и т и к и їхніх помилок, не зраджуючи інтересів робітничої кляси, не зраджуючи інтересів революції, не зраджуючи комунізму?

Хіба не ясно, що Слуцький, докоряючи Ленінові й більшовикам за те, з приводу чого він мусів би їх вітати, якби він був більшовик, викриває себе до кінця як напівменшовика, як замаскованого троцькіста?

Слуцький робить припущення, що Ленін і більшовики у своїй оцінці лівих на Заході виходили із своїх фракційних міркувань, що, значить, російські більшовики віддавали в жертву інтересам своєї фракції велику справу міжнародньої революції. Навряд чи треба доводити, що не може бути нічого паскуднішого й огиднішого від такого припущення. Не може бути нічого паскуднішого, бо навіть розбещені паскудники із меншовиків починають розуміти, що російська революція не є приватна справа росіян, що вона, навпаки, є справа робітничої кляси всього світу, справа світової пролетарської

революції. Не може бути нічого огиднішого, бо навіть професійні обмовники з II Інтернаціоналу починають розуміти, що послідовний і до кінця революційний інтернаціоналізм більшовиків є зразок пролетарського інтернаціоналізму для робітників усіх країн.

Так, російські більшовики висували на перший плян корінні питання російської революції, як от питання про партію, про ставлення марксистів до буржуазно-демократичної революції, про спілку робітничої кляси й селянства, про гегемонію пролетаріяту, про парляментську й позапарляментську боротьбу, про загальний страйк, про переростання буржуазно-демократичної революції в соціялістичну, про диктатуру пролетаріяту, про імперіялізм, про самовизначення націй, про визвольний рух пригноблених націй і колоній, про політику підтримки цього руху тощо. Вони висували ці питання як спробний камінь, що на ньому вони перевіряли революційну витриманість лівих с.-д. на Заході. Чи мали вони на це право? Так, мали. Не тільки мали, але мусіли були чинити так. Вони мусіли були чинити так, бо всі ці питання були разом з тим корінні питання світової революції, завданням якої більшовики підпорядковували свою політику, свою тактику. Вони мусіли були чинити так, бо тільки на таких питаннях можна було перевіряти як слід революційність тих чи інших угруповань II Інтернаціоналу. Постає питання, в чому ж тут „фракційність" російських більшовиків і до чого тут „фракційні" міркування?

Ленін ще 1902 року писав у своїй брошурі „Що робити?", що „історія поставила перед нами найближче завдання, яке є найреволюційніше з усіх найближчих завдань пролетаріяту будь-якої країни", що „здійснення цього завдання, зруйнування наймогутнішої підпори не тільки европейської, а також і азіятської реакції зробило б з російського пролетаріяту авангард міжнароднього революційного пролетаріяту". Від часу виходу в світ брошури „Що робити?" минуло 30 років. Ніхто не сміє заперечувати, що події за цей період блискуче потвердили Ленінові слова. Але чи не випливає з цього, що російська революція була (і лишається) вузловим пунктом світової революції, що корінні питання російської революції були разом з тим (і є тепер) корінні питання світової революції?

Хіба не ясно, що тільки на таких корінних питаннях можна було перевірити як слід революційність лівих с.-д. на Заході?

Хіба не ясно, що люди, які розглядають ці питання як питання „фракційні", викривають себе до кінця як паскудників і перерожденців?

3. Слуцький твердить, що не знайдено ще достатньої кількости офіціяльних документів, які доводили б про рішучу й непримиренну боротьбу Леніна (більшовиків) проти центризму. Цією бюрократичною тезою він оперує як незаперечним арґументом на користь того твердження, що Ленін (більшовики), значить, недооцінював небезпеки центризму в II Інтернаціоналі. Ви беретеся дискутувати проти цієї нісенітниці, проти цього шахрайського крючкодерства Але що тут власне дискусійного? Хіба не ясно й так, що балачками про документи Слуцький намагається прикрити убозтво й фалш свого так званого настановлення?

Слуцький вважає наявні партійні документи за недостатні. Чому, на якій підставі? Хіба всім відомих документів по лінії II Інтернаціоналу, так само як і по лінії середпартійної боротьби в російській соціяль-демократії, недосить для того, щоб з цілковитою ясністю демонструвати революційну непримиренність Леніна й більшовиків у їхній боротьбі проти опортуністів і центристів? Чи обізнаний взагалі Слуцький з цими документами? Які ще потрібні йому документи?

Припустімо, що, окрім уже відомих документів, знайдуть купу інших документів у формі, скажімо, резолюцій більшовиків, що ще раз трактують про

доконечність знищити центризм. Чи значить це, що наявности тільки паперових документів досить, щоб демонструвати справжню революційність і справжню непримиренність більшовиків супроти центризму? Хто ж, окрім безнадійних бюрократів, може звірятися на самі тільки паперові документи? Хто ж, окрім архівних щурів, не розуміє, що партії і лідерів треба перевіряти за їхніми ділами насамперед, а не тільки за їхніми деклярацiями? Історія знає чимало соціялістів, які з готовістю підписували всякі революційні резолюції, щоб відписатися від надокучливих критиків. Але це ще не значить, що вони здійснювали ці резолюції. Далі, історія знає чимало соціялістів, які з піною на губах вимагали від робітничих партій інших країн щонайреволюційніших дій. Але це ще не значить, що вони не пасували в своїй власній партії чи в своїй власній країні перед своїми опортуністами, перед своєю буржуазією. Чи не тому вчив нас Ленін перевіряти революційні партії, течії, лідерів не за їхніми деклярацiями та резолюціями, а за їхніми ділами?

Хіба не ясно, що коли Слуцький справді хотів перевірити непримиренність Леніна й більшовиків у їхньому ставленні до центризму, він повинен був зробити основою своєї статті не окремі документи і не два-три особисті листи, а перевірку більшовиків за їхніми ділами, за їхньою історією, за їхніми діями? Хіба в нас, у російській соціяль-демократії, не було опортуністів, центристів? Хіба більшовики не провадили рішучої і непримиренної боротьби проти всіх цих течій? Хіба ці течії не були зв'язані й ідейно й організаційно з опортуністами на Заході? Хіба більшовики не розгромили опортуністів і центристів так, як не громила їх жадна ліва група в світі? Як можна говорити після всього цього, що Ленін і більшовики недооцінювали небезпеки центризму? Чому Слуцький знехтував цими фактами, що мають вирішальне значення для характеристики більшовиків? Чому він не використав найнадійнішої методи перевірки Леніна й більшовиків за їхніми ділами, за їхніми діями? Чому він вважав за кращу менш надійну методу колупання у випадково добраних паперах?

Тому, що вжиття надійнішої методи перевірки більшовиків за їхніми ділами вмить перекинуло б догори ногами все настановлення Слуцького.

Тому, що перевірка більшовиків за їхніми ділами показали б, що більшовики є єдина в світі революційна організація, яка розгромила до кінця опортуністів та центристів і вигнала їх геть із партії.

Тому, що звертання до справжніх діл і справжньої історії більшовиків показало б, що вчителі Слуцького — троцькісти — були головною і основною групою, яка насаджувала в Росії центризм і створила для цього спеціяльну організацію, як огнище центризму, в формі серпневого блоку.

Тому, що перевірка більшовиків за їхніми ділами остаточно викрила б Слуцького як фальсифікатора історії нашої партії, що намагається прикрити центризм троцькізму передвоєнного періоду обмовницькими обвинуваченнями Леніна й більшовиків у недооцінці небезпеки центризму.

Ось як стоїть справа, товариші редактори, зі Слуцьким і його статтею.

Ви бачите, що редакція зробила помилку, допустивши дискусію з фальсифікатором історії нашої партії.

Що могло штовхнути редакцію на цей хибний шлях? Я гадаю, що на цей шлях її штовхнув гнилий лібералізм, який має тепер серед однієї частини більшовиків деяке поширення. Деякі більшовики гадають, що троцькізм є фракція комунізму, правда, така, що помиляється, фракція, яка робить чимало дурниць, фракція іноді навіть антирадянська, але все ж фракція комунізму. Звідси деякий лібералізм щодо троцькістів і по-троцькістському мислящих людей. Навряд чи треба доводити, що такий погляд на троцькізм є глибоко помилковий і шкідливий. На ділі троцькізм давно вже перестав бути фракцією комунізму. На ділі троцькізм є передовий загін контрреволюційної

буржуазії, яка провадить боротьбу проти комунізму, проти радянської влади, проти будівництва соціялізму в СРСР.

Хто дав контрреволюційній буржуазії духовну зброю проти більшовізму в формі тези про неможливість побудувати соціялізм у нашій країні, у формі тези про неминучість переродження більшовиків тощо? Цю зброю дав їй троцькізм. Не можна вважати за випадковість той факт, що всі антирадянські угруповання в СРСР у своїх спробах уґрунтувати неминучість боротьби проти радянської влади посилалися на відому тезу троцькізму про неможливість побудувати соціялізм у нашій країні, про неминучість переродження радянської влади, про ймовірність повороту до капіталізму.

Хто дав контрреволюційній буржуазії в СРСР тактичну зброю у формі спроб відкритих виступів проти радянської влади? Цю зброю дали їй троцькісти, що намагалися улаштувати антирадянські демонстрації в Москві й Ленінграді 7 листопада 1927 року. Це факт, що антирадянські виступи троцькістів підбадьорили буржуазію і розв'язали шкідницьку роботу буржуазних спеціялістів.

Хто дав контрреволюційній буржуазії організаційну зброю у формі спроб улаштувати підпільні антирадянські організації? Цю зброю дали їй троцькісти, що організували свою власну антибільшовицьку нелеґальну групу. Це факт, що підпільна антирадянська робота троцькістів полегшила організаційне оформлення антирадянських угруповань в СРСР.

Троцькізм є передовий загін контрреволюційної буржуазії.

От чому ліберялізм щодо троцькізму, хоча б і розбитого й замаскованого, є дурість, яка межує із злочином, зрадою робітничої кляси.

От чому спроби деяких „літераторів" та „істориків" протягти контрабандою в нашу літературу замаскований троцькістський мотлох повинні мати від більшовиків рішучу відсіч.

От чому не можна допускати літературної дискусії з троцькістськими контрабандистами.

Мені здається, що „історики" й „літератори" з розряду троцькістських контрабандистів намагаються провадити свою контрабандну роботу покищо по двох лініях.

Поперше, вони намагаються довести, що Ленін у період перед війною недооцінював небезпеки центризму, при цьому дають недосвідченому читачеві здогадуватися, що Ленін, значить, не був ще тоді справжнім революціонером, що він став ним тільки після війни, після того як „перезброївся" з допомогою Троцького. За типового представника такого ґатунку контрабандистів можна вважати Слуцького. Ми бачили вище, що Слуцький і компанія не варті того, щоб довго тягатися з ними.

Подруге, вони намагаються довести, що Ленін не розумів доконечности переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціялістичну, при чому дають недосвідченому читачеві здогадуватися, що Ленін, значить, не був ще тоді справжнім більшовиком, що він зрозумів доконечність такого переростання тільки після війни, після того, як він „перезброївся" з допомогою Троцького. За типового представника такого ґатунку контрабандистів можна вважати Волосевича, автора „Курса истории ВКП(б)". Правда, Ленін ще 1905 року писав, що „від революції демократичної ми зараз же почнемо переходити, і якраз у міру нашої сили, сили свідомого й організованого пролетаріяту, почнемо переходити до соціялістичної революції", що „ми стоїмо за безперервну революцію", що „ми не спинимося на півшляху". Правда, фактів і документів аналогічного порядку можна було б знайти в Ленінових творах силу-силенну. Але яке діло Волосевичам до фактів з життя і діяльности Леніна? Волосевичі пишуть для того, щоб, підфарбувавшись під більшовицький колір, протягти свою антиленінську контра-

банду, набрехати на більшовиків і зфальсифікувати історію більшовицької партії.

Ви бачите, що Волосевичі варті Слуцьких.

Отакі-от „шляхи й перехрестя“ троцькістських контрабандистів.

Самі розумієте, що не діло редакції полегшувати контрабандистську діяльність таких „істориків“, даючи їм дискусійну трибуну.

Завдання радакції є, на мою думку, в тому, щоб піднести питання історії більшовізму на належну височінь, поставити справу вивчання історії нашої партії на наукові, більшовицькі рейки й загострити увагу проти троцькістських і всяких інших фальсифікаторів історії нашої партії, систематично здираючи з них маски.

Це тим паче потрібно, що навіть деякі наші історики, — я говорю про істориків без лапок, про б і л ь ш о в и ц ь к и х істориків нашої партії, — не вільні від помилок, які ллють воду на млин Слуцьких і Волосевичів. Не є тут винятком, на жаль, і тов. Ярославський, книжки якого з історії ВКП(б), попри їхні достоїнства, містять низку помилок принципіяльного й історичного характеру.

З ком. привітом *Сталін.*

Ол. КАМИШАН

ЖОРЕС ЯК ІСТОРИК ЯКОБІНСЬКОЇ ДИКТАТУРИ [1])

З погляду кількісного, наукова спадщина Жоресова не така вже й велика. Ця спадщина складається з кількох праць філософських та історичних, що мають, проте, зовсім неоднакову наукову вартість. І коли деякі з цих праць можуть, на нашу думку, цікавити тепер тільки біографа Жореса, то деякі мусять притягати нашу увагу ще й сьогодні. Ми нікому не порадили б читати Жоресову дисертацію „Про реальність співчуття", але його „Історію Великої французької революції" читають і читатимуть усі, хто хоч трохи цікавиться історією Західньої Европи. І це тому, що Жоресова історія французької революції має чимало позитивних рис, тому, що вона, за правдивим висловом одного з найвидатніших сучасних істориків, подає „багатющий матеріял, який може бути використаний для справді наукових узагальнень у духові історичного матеріялізму".

За яких же обставин народилась ця талановита Жоресова праця? Наприкінці минулого століття група французьких соціялістів, на чолі з Жоресом, вирішила видати колективну працю з історії соціялізму й робітничого руху у Франції під загальною назвою „Соціялістична історія" („Histoire Socialiste"). За наміченим пляном перші томи цього видання мали бути присвячені добі Великої революції і історію її доручили написати Гедові та Жоресові. Відомо, що Гед до роботи не пристав і Жоресові довелося працювати самому. Але, не зважаючи на це, він закінчив свою працю скоріш, ніж навіть можна було сподіватися. За чотири-п'ять років Жорес виконав роботу, яку, мовляв один із критиків Жореса, „інший, менш здатний (moins bien doue) історик міг би виконати хіба що після двадцятилітньої підготовки". За короткий час (1901 — 1904) вийшли чотири томи „Соціялістичної історії", присвячені історії Великої французької революції.

Як же зустріла цю велику Жоресову працю буржуазна історична думка? Крім професора Альфонса Оляра, що прорецензував Жоресову працю на сторінках свого журналу, ніхто з буржуазних істориків не звернув на неї уваги, не відгукнувся прихильною чи неприхильною критикою. І, скажемо до речі, буржуазні історики замовчали не тільки ці перші томи „Соціялістичної історії"; така сама доля спіткала всю „Соціялістичну історію". Цей факт має свою причину: буржуазні історики вважали цю велику працю за тенденційну, за несерйозну, за негідну наукової критики: „Вчені, — писав Оляр 1909 р., — нехтували нею тому, що автори її майже всі були політичні діячі і здавалися їм за людей нездатних до безсторонности, а також і тому, що тенденційна назва її виключала думку про наукову мету або науковий метод".

Однак, що ж писав тоді про Жоресову працю сам Оляр? На це питання можна відповісти на підставі двох критичних Олярових статтів: поперше, статті-рецензії на перші три томи Жоресової праці під назвою „Жорес — історик революції" („J. Jaurès historien de la Révolution"), що з'явилася року 1902 в журналі „La Révolution française"; подруге, статті-рецензії на всю „Соціялістичну історію", що її написав Оляр 1909 року для російського журналу „Современный Мир", під назвою „История Франции с новой точки зрения".

---

[1]) Ця стаття йде як передмова до першого українського перекладу Жоресової праці „La Convention".

У своїй рецензії Оляр визнає, що до праці Жоресової від підійшов досить обережно та з насторогою. „Досі, — пише він, — Жорес був відомий як філософ, як оратор, як полеміст; можна було боятися, що, вперше беручись до праці з історії, він виявить себе тільки як філософ, оратор та полеміст, але він показав себе як історик у справжньому розумінні цього слова; він написав, скільки це можливо в історії, працю, просякнуту історичною правдою (une oeuvre de verite), науковим надхненням та науковими тенденціями". Як бачимо, Олярові побоювання не виправдалися, — виявилось, що рецензована праця є праця наукова. Що ж примусило Оляра саме так кваліфікувати Жоресів твір? Що ж дає йому право так високо цінувати його?

Поперше, Оляр констатував, що автор історії французької революції використав дуже вміло цілу низку першоджерел.

„Щодо документації матеріялу та джерел, які використав автор для своєї праці, то документація ця дуже наукова, оригінальна та розумна. Не кажучи про мемуари, — джерело дуже малонадійне, — він багато користувався газетами, листуванням, він розшукував матеріяли в Національному Архіві і знайшов там чимало цікавого: наприклад, одна незначна фраза Мішле дала йому можливість відкрити важливий рукописний твір ліонського соціяліста Лянжа". Але ходить не тільки про те, що Жорес використав чимало джерел, що він використав їх як справжній дослідник, збагативши наші знання фактичної історії Великої французької революції.

„Політичний діяч, — пише Оляр про Жореса, — людина партії та боротьби — дивує своєю безсторонністю. Щира, проста, невимушена — вона дається йому без ніякого зусилля; цьому шляхетному розумові не потрібно вживати ніяких заходів, щоб бути безстороннім; з самої вдачі своєї він бачить і судить минуле без ненависти, навіть і тоді, коли на цьому минулому історія під пером Жоресовим стає історією без епітету, найвищою, найспокійнішою історією". Що хоче сказати тут Оляр? Те, що Жоресів твір має риси, притаманні, на думку Оляра, справжній науково-історичній, тобто буржуазно-ліберальній праці. Не думаємо, щоб цей комплімент міг дуже припасти Жоресові до вподоби. Ми знаємо, що Жорес уважав себе за соціяліста; ми знаємо, що він уважав себе за історика-соціяліста, тобто за такого, який, на його власний погляд, має служити інтересам пролетаріяту. От що, наприклад, писав Жорес на сторінках своєї передмови до „Соціялістичної історії". „Ми маємо намір викласти з соціялістичного погляду для народу, для робітників та селян події, що тривали з 1789 року до кінця XVIII століття". „Питаємо, як саме, в наслідок яких людських зусиль та в умовах якої еволюції доріс пролетаріят до такої вирішальної ролі, що належить йому відіграти в найближчому майбутньому, і які кризи довелося йому переживати? Саме це ми маємо викласти". „Завершуючи економічний розвиток, пролетаріят визволить себе і стане людством. От чому конче треба, щоб він розумів історію, розумів економічний розвиток і усвідомлював величність людини". От які завдання ставив перед собою історик Жорес. Чи виконав він їх так, щоб справді допомогти визвольній боротьбі пролетаріяту? Ми погоджуємось, що пролетаріят мусить знати минуле, щоб краще зрозуміти сучасне, щоб успішніше боротися за комунізм; ми погоджуємося, що вивчення історії прекрасно озброює робітничу клясу, але... тільки з одною неодмінною умовою, а саме, коли історія, яку вивчає пролетаріят, є історія правдива, тобто історія наукова, тобто історія марксівська. От чому, оцінюючи Жоресову працю, ми мусимо насамперед спитати себе: чи стояв Жорес на ґрунті справжньої історичної науки, чи стояв він на ґрунті марксівського розуміння історії, чи був він історик-марксист? На це основне, найважливіше питання ми і мусимо відповісти.

Поперше, відзначимо, що Жорес не був історик своєю освітою. Освітою він був філософ і, треба сказати, що філософську освіту Жорес здобув у так званій Ecole Normale, яка виховала з нього справжнього ідеаліста.

На ідеалістичних позиціях стояв Жорес і тоді, коли почав викладати філософію в одному з французьких університетів; на ідеалізм присягався він і на сторінках своїх перших філософських творів. І справді: яким палким ідеалістом треба було бути, щоб твердити, приміром, що „самий світоустрій являє собою лише велетенське й неясне прагнення до порядку, краси, волі та добра". Не подолав Жорес свого ідеалізму й тоді, коли почав цікавитися соціялізмом, коли прилучився до французького ссціялізму. Не подолавши філософського ідеалізму, не відкинувши його геть, Жорес не міг прийняти марксизму, як певну монолітну систему поглядів, як теорію революційного пролетаріяту.

Чи ж дивно, що ідеаліст Жорес став переконаним опортуністом, — був противник клясової боротьби пролетаріяту, доводив, що до соціялізму пролетаріят дійде не через соціяльну революцію та диктатуру, а через співробітництво з буржуазією, через розвиток демократії та парляментаризму. „Ні в царині політичній, — писав Жорес, — не можна уявити собі буржуазної революції, яку міг би приборкати пролетаріят; ні в царині економічній не можна сподіватися перевороту, катастрофи, яка... одного прекрасного дня народить клясове панування комуністичного пролетаріяту". Але, заперечуючи проти соціяльної революції та диктатури пролетаріяту, Жорес заперечував і проти терору, висловлюючи не раз надію на те, що соціялістична партія врятує людність „від жахливого, жорстокого запаху крови, від убивств та ненависти, від усього того, що зв'язане з буржуазною революцією". Чи могли ці опортуністичні Жоресові переконання не відбитися на його історичних працях? Не зайве буде навести тут кілька рядків, що їх написав Шарль Рапопорт, відомий біограф Жореса: „Ніщо не підготовлює до розуміння історії краще, ніж активне політичне життя. Треба самому творити історію для того, щоб просякти в її суть та побачити приховані пружини... Жорес був один із борців соціялістичної партії, що найближче стояв до життя своєї організації; він знав усі деталі життя. Тому він міг зважити відміни місця і часу, схопити речі, неприступні для тих істориків, які досліджують минуле по книжках та архівах" (Jean Jaurès, 147). Ми цілком певні, що активне політичне життя прекрасно підготовлює до розуміння історії, але треба пам'ятати, що Жорес був не просто політичний діяч, а соціяліст-опортуніст, „видатніший, — як каже Ленін, — представник опортунізму у Франції". Як опортуніст він мусів розуміти історію, як опортуніст він повинен був і писати її. От чому, на нашу думку, мав повну рацію акад. Н. М. Лукін, пишучи, що „на роботі Жоресовій не могли, звичайно, не відбитися його власні соціяльно-політичні погляди, які знову таки склалися підо впливом тої політичної ситуації, за якої він писав перші томи „Соціялістичної історії". Ми побачимо зараз, як дуже відбилися ці Жоресові погляди на його історичній праці й насамперед на його філософії історії.

Відомо, що свої філософсько-історичні міркування Жорес подав року 1895 в доповіді „Ідеалізм та матеріялізм у розумінні історії" („Idéalisme et matérialisme dans la conception de l'histoire"). Звернімо насамперед увагу на те, як характеризує Жорес історичний ідеалізм. „...Це є погляд, — пише Жорес, — за яким людство з першого моменту свого існування має якусь неясну ідею, передчуття свого розвитку й свого призначення". „Чи суперечить ідеалістичне розуміння історії матеріялістичному?" — питає Жорес. „...Чи не можна, лишаючись вірним духові марксизму, розвернути ще й далі цей метод примирення противенств, чи не слід спробувати примирити історичний матеріялізм із ідеалістичним розумінням історії?" На це питання Жорес, як і можна було сподіватися, відповідає цілком позитивно. „...Всі історичні явища і події можна пояснити економічною еволюцією, але разом із тим рушійну силу розвитку можна бачити в постійному прагненні людства до вищої форми існування". „Я погоджуюсь із Марксом, — каже Жорес, — що

ввесь розвиток людства є тільки відзеркалення економічних явищ у людському мозку, але до цього додам, що саме економічне життя підпадає впливові основних сил цього мозку, які виявляються у формі почуття краси, несвідомої симпатії та інстинктивного прагнення до одности". Та і як же може бути, щоб розвиток людства спричиняли тільки господарчі процеси, коли цей розвиток має проґресивний зміст". „У зміні економічних форм здійснюється ідеал людства, і кожна з цих форм усе менше суперечить поняттю людства. Отже в історії людства ми бачимо не просто конечний процес розвитку, а розвиток проґресивний, що має розумний сенс". Отож, на Жоресову думку, „історичний ідеалізм та історичний матеріялізм не суперечать один одному". Тому „не можна протиставляти одне одному матеріялістичне та ідеалістичне розуміння історії, — вони зливаються в єдину, неподільну концепцію". От основні думки, що їх подав Жорес у своїй доповіді. Відомо, ця ідеалістична Жоресова вилазка, ця нікчемна, жалюгідна спроба примирити матеріялістичне розуміння історії з ідеалістичним викликала досить гостру відповідь Ляфарґа, який доводив Жоресові, що, тільки „користуючись матеріялістичним методом великого соціялістичного мислителя, ми творимо наукову історію". Не менш гостро відгукнувся на виступ Жоресів і Г. В. Плеханов. „Блискучий промовець, — писав Плеханов, — трохи запізнився, бо Марксове розуміння історії не лишає нічого в цій галузі для примирення". Але Ляфарґова відповідь не переконала Жореса: про це яскраво свідчить та передмова, що її написав Жорес до „Соціялістичної історії". На перший погляд може здатися, що Жорес виступає тут, як учень і прихильник Маркса. Він часто посилається на Маркса, визнає його за великий авторитет, але разом з тим виступає проти „вузько-матеріялістичного" підходу до людського духу. „Але, — каже Жорес, — хоч яке було б співвідношення між економічним та соціяльним ладом і людською душею, навіть і тоді, коли вона віддається найсміливішим і безплідним мріям, вона все таки прагне за межі людського оточення, до оточення безмежного, космічного. Сполучення із всесвітом збуджує в ній таємничі і глибокі сили того вічного й діяльного життя, що було попереду людських суспільств і існуватиме й після них. Отже коли б хибно було неґувати залежність думання й навіть мріяння від економічного устрою й від визначених форм виробництва, то й спрощено пояснювати розумовий рух самою еволюцією економічних форм було б вульґарно". От яку важливу „поправку" вносив Жорес у теорію марксизму. Але чому все таки „пояснення розумового руху самою еволюцією економічних форм" Жорес називає спрощенням та вульґаризацією? „Досліджуючи напівмеханічну еволюцію економічних та соціяльних форм, ми завжди з відрадою констатуватимемо цю величність вільного духу, що випромінюється через неї, що визволяється через вічний всесвіт, навіть і від залежности від людства. За це не можуть нам нічого закинути навіть найнепримиренніші з теоретиків марксистів. У Маркса є чудове місце, де він говорить, що досі над-людськими суспільствами панувала доконечність, сліпа еволюція економічних форм; інститути, ідеї несвідомо творила людина, а вони були відзеркалення несвідомого соціяльного життя в людському мозкові. І тепер, на Марксову думку, все ще триває пролог історії. Справжня історія людства почнеться тільки тоді, коли людина, звільнившися, нарешті, від тиранії несвідомих сил, підкорить саме виробництво своєму розумові і своїй волі... Отже Маркс передбачає період повної інтелектуальної волі, коли людське думання, не створене економічним рабством, перестане спотворювати світ. Але Маркс, звичайно, не відмовляється від того, що вже й у темряві несвідомого періоду високі розуми підносилися до волі: вони підготовляють її і в них провіщає про себе людство". Що хоче сказати цим Жорес? Те, що поруч матерії існує й дух, що людський розум існує незалежно від економіки, і тут, щоб ствердити свою думку,

Жорес посилається на Маркса, забуваючи, що Маркс ніде й ніколи не обстоював абсолютної автономії людського духу.

1895 року Жорес говорив: „Історичний розвиток являє собою водночас процес, що відбувається за суто механічними законами, і прагнення людського духу, що підкоряється законам ідеалу". Отже цю саму думку про паралельне існування матерії й духу, „механічних законів" і „законів ідеалу" Жорес знову повторює на сторінках своєї передмови до „Соціялістичної історії". Коли це так, гадає Жорес, то треба виправити марксизм, звичайно, в ідеалістичний бік; треба не відкидати ідеалістичного розуміння історії, яке шукає особливих законів розвитку автономного людського духу; треба матеріялістичне розуміння історії поєднати з ідеалістичним. „Отже, — пише Жорес далі, — наше тлумачення історії буде і матеріялістичне, в дусі Маркса, і разом з тим містичне, в дусі Мішле". Але Жорес обіцяє також не ігнорувати й особисте начало в історії, начало героїчне. „Історія ніколи не призведе до того, — каже він, — щоб особиста мужність, індивідуальна шляхетність стали зайві для людей... Тому, ставити як зразок усіх тих героїчних борців, що протягом останніх ста років, надхнені ідеєю, виявили величну зневагу до смерти, — значить творити революційну справу. Ми не сміємося з того, що революційні діячі любили читати життєпис Плутарха. Звичайно, хід подій мало змінився від збудженого в них цим читанням піднесення внутрішньої енергії. Але, принаймні, вони не занепадали духом і в самому розпалі бурі". Отож бачимо, що Жорес чималої ваги надає і ролі особи в історичному процесі, обіцяючи, за прикладом Плутарха, показати нам славні діяння „надхнених ідеєю" героїв.

А тепер, після всього сказаного, нам мусить стати ясно, чому саме Жорес, закінчуючи свою передмову, ставить за основне своє завдання — „зрозуміти й визначити як ту основну економічну еволюцію, що нею визначається суспільний лад, так і вогняне прагнення духу до цілокупної істини й шляхетне піднесення індивідуальної свідомости, що нехтує страждання, тиранію й смерть". „Рискуючи здивувати читача, ставлячи поруч ці великі імена, ми висловлюємо надію, що Маркс, Мішле й Плутарх служитимуть за джерела надхнення для авторів цієї скромної історичної праці". До цих останніх рядків жадні коментарії не потрібні. Ми бачимо перед собою історика ідеаліста, що під певним впливом Марксової теорії намагається ідеалістичне розуміння історії поєднати з матеріялістичним; у наслідок цього ідеалістична своєю суттю й еклектична своєю формою досить „своєрідна" Жоресова філософія історії.

Ми мусимо тепер запитати: чи відбилися ці погляди на праці Жореса, як дослідника Великої революції? Відповісти на це питання — це означає подивитись, як конструює Жорес історію революції, як підходить він до окремих проблем її, як аналізує окремі конкретні моменти цієї історії. Це завдання було б надто широке, коли б ми думали розв'язувати його на підставі усього того великого матеріялу, що його подають чотири томи Жоресової праці. Саме такого широкого завдання ми собі тут і не ставимо: ми хочемо з'ясувати якість Жоресової праці, як праці дослідницької, тільки на підставі матеріялу, поданого в четвертому томі, маючи на увазі, що наша стаття є передмова саме до цього четвертого тому. Ми маємо на це тим більше права, що талановиту оцінку роботи Жореса-дослідника на підставі матеріялу переважно перших трьох томів „Соціялістичної історії" подав акад. Н. М. Лукін іще кілька років тому.

Що ж являє собою Жорес, як дослідник Конвенту якобінської диктатури? З великим інтересом поставився Жорес до історії Конвенту. Тому він так уважно опрацював джерела, що могли краще висвітлити цю історію; тому на підставі уважного вивчення цих джерел йому вдалося подати соковиту картину як тих умов, за яких народився Конвент, так і умов його діяльности Що ж являли собою ці революційні Збори, що являв собою склад Конвенту

яку клясу чи які кляси він репрезентував? Таке питання цікавило Маркса й Енґельса, таке питання мусить насамперед цікавити історика-марксиста. Але Жорес на нього не відповідав, гадаючи, що складом своїм Конвент був якоюсь позаклясовою установою. „Причина того, — пише Жорес, — що як до Установчих і Законодавчих Зборів, так і до Конвенту революція послала тільки незначну кількість купців, полягає не лише в тому, що купці та промисловці не могли вільно відриватися від своїх підприємств, що керування ними не було тоді зосереджене в Парижі, в радах анонімних товариств. Не багато важив і той факт, що промисловці та купці не мали такої звички до публічних виступів, як правники, а це конче потрібно для демократичного ладу. Пояснення треба шукати в тому, що революція через якийсь інстинкт не хотіла накласти на свою велику справу вузько-клясового відбитку". Але, поперше, що то за „революція", яка посилає депутатів, яка має „якийсь інстинкт", яка може хотіти й не хотіти? Про які кляси говорить Жорес, кажучи, що вони не послали до Конвенту купців та промисловців, а послали празників? Подруге, чому Жоресові здається, що правники не здатні були боронити вузько-клясові інтереси буржуазії так само, як робили самі буржуа? Не діставши відповіді на ці питання, ми рішуче відкидаємо й Жоресів висновок, що „революція не хотіла накласти на свою велику справу вузько-клясового відбитку". Але Жорес хоче бути послідовним: коли складом своїм Конвент стояв поза клясами, то, зрозуміло, що діяльність його мусіла мати позаклясовий характер — і навіть тоді, коли Конвент видає закон про охорону власности. „Беручи під охорону народню власність, — пише Жорес, — Конвент ні в якому разі не виявив буржуазного егоїзму. Кляса буває егоїстична тоді, коли в ім'я своїх вузьких інтересів ставить опір наступові нової соціяльної форми, підготованої всім ходом подій та розумовою революцією... Коли соціялісти обвинувачують або засуджують Конвент, коли вони зводять його до рівня клясових зборів, вони недоцінюють значення його діяльности, що в наслідок її тільки й міг розквітнути сучасний соціялізм. Ні, Жорес, звичайно, помиляється як у тому, що Конвент був позбавлений „буржуазного егоїзму", так і в тому, що марксисти, „зводячи" Конвент „до рівня клясових зборів", тим самим недоцінюють тої велетенської роботи, яку він провів, хоч Конвент своїм партійним складом не являв собою єдиного, цілого. Він бачить ті партійні течії, що існували й боролися в стінах та поза стінами Конвенту; він досить докладно спиняється на боротьбі Гори — Жіронди, розповідаючи, наприклад, про процес короля Люї XVI. Але не слід думати, що всю свою увагу історик Жорес віддає Конвентові. Ні, він часто виводить нас на паризькі вулиці й майдани, він любить відвідувати засідання революційних клюбів та Паризької комуни, любить бувати в галасливих паризьких передмістях, де живе паризька біднота, він любить, — і це добре характеризує його як історика, — кидати на час революційну столицю Франції, щоб побувати в якомусь іншому французькому місті, де вибухають революційні події. І треба сказати, що, буваючи всюди, Жорес уважно придивляється до того, як живе робітництво, бо роля в революції робітництва дуже цікавить його. Для Жореса — пролетаріят є носитель соціялізму. Не всі погляди Жоресові на ролю пролетаріяту часів Конвенту ми можемо уважати правильними, але Жорес спромігся дати нам цікаві відомості про економічний стан пролетаріяту та докладно розповісти про ту боротьбу за максимум, яку провадив пролетаріят укупі з найбіднішою дрібною буржуазією. З великою увагою стежить Жорес за лютневими заколотами в Парижі. Відомо, що історики, які писали перед Жоресом, не зрозуміли як слід цього руху паризької бідноти: наприклад, на думку Люї Бляна, лютневий рух був організований на гроші контрреволюції.

До такої думки свого попередника Жорес аж ніяк не міг пристати. „Люї Блян, — пише Жорес, — ...зовсім не розуміє соціяльного значення цих днів;

він гадає, що їх спричинили інтриґи чужинців та золото Пітта, якому потрібні були хвилювання в Парижі. Це політичний засіб, неприпущенний, навіть, для сучасників... Люї Блян не зрозумів інстинкту мас, стихійности народу; і коли події не укладаються в накреслені ним рамки революції, коли вони, здається йому, суперечать плянам революції, — він легко вбачає в них ворожу інтриґу". І Жорес докладно розповідає про те, як почався рух, яку ролю відіграли під час цього руху Несамовиті на чолі з Жаком Ру. На Жоресову думку, Мішле помилявся, вбачаючи в Жакові Ру та у Варле попередників бабувізму. „Ні, — пише Жорес, — Жак Ру та Варле не стояли на шляху до комунізму; їм бракувало бабефового світогляду, і коли їхня доктрина підготовлювала комунізм, то тільки своїми суперечностями та своїм безсиллям". Жак Ру боронив інтереси дрібної буржуазії та ремісників проти спекуляції сировиною й проти конкуренції великих торговців; разом з тим він дбав про пролетаріят, борючись проти збільшення цін на харчові продукти". Як відомо, хвилювання бідноти були не тільки в Парижі, а й у Ліоні. Про цей ліонський рух Жорес так само подає докладні відомості, кажучи, що „ліонська програма була ширша, бо включала в себе також і таксацію заробітної платні, а її Жак Ру, представник дрібних автономних майстерень, не вважав за потрібне вимагати". З великим інтересом стежимо ми далі, яких заходів уживає Конвент, щоб придушити бідноту: проти Несамовитих виступають не тільки жірондисти, а й найвидатніші проводирі якобінства — Робесп'єр, Марат, Шомет, Ебер та інші. На деякий час бідноту вгамовано, але тільки на час. Навесні вона хвилюється знову; на чолі її ми знову бачимо Несамовитих; і як раніше, біднота вимагає твердих цін на речі першої потреби. Але цього разу ситуація була для неї сприятливіша: Гора, борючись проти Жіронди, мусіла шукати підтримки бідноти; щоб дістати цю підтримку, щоб повести за собою бідноту, Гора повинна була підтримати її вимоги та голосувати в Конвенті за закон про максимум. Це сталося тоді, коли боротьба між Жірондою й Горою дійшла найбільшої сили, коли боротьба ця охопила ввесь Париж і ось-ось мала залити всю Францію. На якому ж ґрунті розвивалася ця боротьба? Які були причини конфлікту між Горою та Жірондою? Поперше, нас вражає, що Жорес не дає чіткої клясової характеристики Жіронди. На Жоресову думку, Жіронда мала можливість повести за собою найширші кола людности. „Їй, — пише Жорес, — було легко згуртувати всі сили, прискорити суд над королем, підготувати, погодивши між собою, всіх революціонерів і народню конституцію, де влада була б справжнім відбитком народньої волі. Це була програма, задумана Дантоном, який цілком виразно хотів її". Але Жіронда не пішла за цією програмою і тому маси відійшли від неї. „У неї не було непохитного політичного догматизму. Але тому, що вона дозволила народньому політичному пориванню випередити себе, вона, звичайно, мусіла берегти те, що їй лишалося з революційної клієнтури — торговельну та індустріяльну буржуазію". Отже бачимо — Жіронда не мала клясової програми; її помилки відштовхували від неї всю масу людности, крім торговельної та індустріяльної буржуазії. Але чому ж, хочеться запитати в Жореса, не відштовхнули помилки Жіронди торговельну та індустріяльну буржуазію? Чи не тому, що саме її клясовим інтересам відповідало все те, що робила Жіронда, що саме її клясовою партією була Жіронда? Не вважаючи Жіронду за клясову партію, Жорес не вбачає й клясового характеру в боротьбі Жіронди з Горою. „Я стверджую, що крім економічного антагонізму на поверхні історії створюються пристрасті та інтереси, що сперечаються одне з одним за панування і спричиняють вельми великі зрушення... Ось справжня причина боротьби між Горою та Жірондою: вона полягає не в соціяльних противенствах, а в могутності найзагальніших людських пристрастей, честолюбства, гордощів, славолюбства, егоїзму влади". Ось де бачить Жорес причини тої довгої, повної драматизму боротьби між

Жірондою та Горою, що найбільшої гостроти набрала наприкінці травня 1793 року. За Жоресовою концепцією, причина всьому є „інтриґанство" Жіронди, її „партійний дух, звужений до духу змови та інтриґи", — її небажання досягти „погодження всіх революціонерів між собою". Ця концепція не має в собі нічого від марксизму... „Я знаю, — пише Жорес, — що для тих, хто гадає, ніби політичні події, навіть у дрібницях, є відбиток економічних явищ, таке пояснення надто поверхове й химерне. Коли б точно користуватися методом, що його так геніяльно й разом з тим так наївно застосував Маркс у своїй „Історії 18 брюмера", то треба було б у жахливому конфлікті Жіронди й Гори шукати прояву глибоких клясових конфліктів. Але в історії є не тільки боротьба кляс..." І визнавши Марксів метод за наївний, хоч і геніяльний, Жорес лишає його справжнім марксистам, переходячи впевнено на ґрунт сутого ідеалізму. Бо тільки ідеалістичною можна назвати концепцію, що не вбачає жадної клясової різниці між Горою та Жірондою (яку вбачали вже основоположники наукового соціялізму) і зводить усю боротьбу цих двох клясових партій до деяких людських слабостей прихильників Жіронди. Але так чи так, а й Жорес визнає, що на певному етапі революції Жіронда „стала перешкодою для революційного розвитку й загибеллю для революції". Ог чому Жорес не може не бачити того велетенського значення, яке мали дні 31 травня —2 червня 1793 року. „Ці дні, — каже Жорес, — були днями операції, без якої не можна було обійтися, без якої не можна було встановити одність серед республіканців".

„...Ніколи ще революція, — пише Жорес, — не випромінювала з Парижу більше одности, блиску та спокійних надій, як після повалення Жіронди". На багатьох сторінках розповідає Жорес про працю Національного Конвенту, зазначаючи в тім, що „політичне падіння Жіронди не потягло за собою нової системи ідей". Не будемо докладно наводити тут думки, що їх висловлює Жорес, говорячи про конституцію 1793 року та про закони Конвенту проти февдалізму. (Оцінку цих думок подав Куниський в статті „Жорес-историк", „Ист.-Маркс.", 2, 3). Для Жореса конституція 93 року являє собою „прекрасну організацію демократії", „справжнє знаряддя поступової соціяльної емансипації". Не довго спиняється Жорес на тих трьох законах, що їхня мета була залучити до Конвенту й Гори селянство; при чому, говорячи про закон 7 липня, Жорес підкреслює, що, касуючи февдальну власність, буржуазія закладала міцний ґрунт для розвитку буржуазного землеволодіння. Як серйозний історик-дослідник Жорес не може обминути найвидатніших представників буржуазної ідеології за часів Конвенту, він широко розгортає перед нами картину того, спричиненого революцією, розумового піднесення, що вславило імена Армана, Лепелетьє, Бійо-Варена, Анахарзіса Кльоотца, Лянжа Долів'є. Але найдокладніше малює Жорес боротьбу, що провадив Конвент проти внутрішніх та зовнішніх своїх ворогів. Жорес уявляє, що після 2 червня маси французьких дрібних власників одразу, без великих хитань стали на бік монтаньярського Конвенту. Ми знаємо, що таке уявлення хибне, бо воно не точно зважує справжні настрої французької дрібної буржуазії за тих часів. Ми знаємо, що підо впливом шаленої аґітації, яку розгорнули жірондисти і яка мала завдання здискредитувати революційний Париж, маси середніх та дрібних власників із страхом та занепокоєнням стежили за першими кроками революційного уряду. Ці непевні настрої буржуазії були відомі якобінцям; саме вони визначили ту „охоронну" політику, що її почав запроваджувати якобінський уряд після 2 червня, і яка мусіла піднести авторитет уряду перед дрібновласницькою людністю країни. У Жореса про цю „охоронну" політику якобінського уряду ми майже нічого не знаходимо: наприклад, він нічого не говорить про те, що реалізацію декрету про організацію загонів революційної армії загальмовано на кілька місяців; нічого не говорить про те, що якобінці не тільки депресували запровадження декрету про максимум,

але досить довго думали над тим, чи не слід зовсім скасувати його. Саме бажання зміцнити авторитет уряду серед власницької людности стимулювало певною мірою й ту боротьбу, що провадили якобінці проти Несамовитих і яку такими яскравими фарбами малює нам Жорес. Він розповідав про виступ Жака Ру в Конвенті, скерований проти конституції; він соковито малює хвилювання, що спричинив цей виступ серед якобінців; він показує заходи, до яких удавалися якобінці, щоб знищити рух Несамовитих, щоб здискредитувати їхнього ватажка. Але цікаво, що й сам Жорес рішуче засуджує виступ Ру, оскільки він міг збудити недовіру до конституції. „І навіщо вимагати, — питає Жорес, — вписати до конституції постанови про спекуляцію і закони про продукти? Конституція забезпечує постійне функціонування суспільства; вона не задовольняє тимчасової потреби: це справа законів. Криза цін не була постійна. Жак Ру вимагає забагато або замало. Треба було або згодитись, щоб харчове питання реґулювали окремим законом поза конституцією, або вимагати нової організації промисловости на постійних основах. Він не робить цього. Коли він скаржиться, що дозволяють роялістам та поміркованим пожерти фабрики, — який захід пропонує він? Чи вимагає він, щоб вони стали національною власністю? Коли їх треба буде згодом знову продавати, як церковне та еміґрантське майно, хіба не зрозуміло, що так звані революційні капіталісти, які купують їх, зразу стануть монополістами? Отже був тільки один вихід: організувати національне керівництво націоналізованими фабриками, усуспільнити велику мануфактурну промисловість. Чи цього хоче Жак Ру? Він цього ніколи не говорить. Він ніколи про це не думав, і з самої його промови, з тих уривків, що їх я навів, видно, що він багато менше відбиває думки робітників, ніж злобу, заздрість, страждання та побоювання дрібної буржуазії — ремісників та рантьє, які зневажали все те, що ми тепер називаємо колективізмом. Отже, чи варто було заради таких вузьких, таких скупих і, нарешті, незручних для точнішого формулювання концепцій кидати тінь недовіри на конституцію, що була така потрібна для об'єднання всіх сил революції". Але перемогти Несамовитих було легше, ніж задовольнити бідноту, що вимагала твердих цін на речі першої потреби. Наприкінці липня уряд намагається заспокоїти бідноту законом проти скупників, але закон цей не поліпшує її стану. „Закон проти скупництва, — говорить Жорес, — був жахливий: всякого, хто тільки порушить його на свою користь, карається конфіскацією та смертю, а виказник дістає третину конфіскованого краму... Безперечно, він був корисний. В ці трагічні дні, коли Франція була ніби в стані облоги і коли досить було кільком зухвалим спекулянтам стягти крам, щоб нестатки обернулися на злидні й голод, ця величезна комерційна гласність і примусовий продаж продуктів мали запобігти лихові. Але закон не розв'язав кризи цін". На початку вересня хвилі незадоволення бідноти підіймаються дуже високо, загрожуючи самому існуванню революційного уряду. І коли досі якобінці все ще вагалися, то тепер вагатися було вже не можна. „Народній дух, — правдиво каже Жорес, — переміг усі хитання та всі заперечення". З великими подробицями переказує нам Жорес вересневі події, докладно розповідає про те, як під тиском бідноти ухвалили поставити терор „на порядок денний" та організувати революційну армію, як прийшов якобінський уряд до конечної потреби запровадити максимум. „5 вересня, — говорить Жорес, — відзначає офіціяльний початок терору утворенням революційної армії, новим міцним пристосуванням революційного трибуналу, поділеного на чотири секції, щоб краще задовольнити збільшену потребу. Я відзначаю, що ні делеґати якобінців, ні делеґати Комуни не говорили про максимум. Вони сподівалися вреґулювати харчове питання терором, оголошеним фермерам, купцям, спекулянтам. Але Конвент зрозумів, що тільки законна такса на харчі може забезпечити існування народу, і 29 вересня він видав

великий декрет, що встановлював тариф на все економічне життя нації, на крам, на оплату праці".

З осени 1793 року перед якобінським урядом стояли великі й відповідальні завдання. Ці завдання, на Жоресову думку, міг розв'язати тільки „міцний уряд", який би „підіймався над двома клясами, гамуючи егоїзм одної, освічуючи другу й підготовлюючи законну демократію". Не варт підкреслювати, що „гальмувати егоїзм" заможної буржуазії, успішно боротися проти внутрішньої та зовнішньої контрреволюції міг тільки такий уряд, що був би клясовим урядом дрібнобуржуазної диктатури. І хіба та держава, що її організували якобінці, не була клясовою державою, державою дрібнобуржуазної диктатури? На це останнє питання Жорес не відповідає ясно, але докладно спиняється на роботі якобінського уряду після вересневих подій 1793 року. Поперше, Жорес звертає нашу увагу на ту економічну політику, що її запроваджував якобінський уряд. З інтересом стежить Жорес за тим, як народилася політика максимуму, як зустріли її кола заможної буржуазії, як вплинув максимум на стан робітництва. Але Жорес нічого або майже нічого не говорить про те, як запроваджували максимум на селі, як різні кола селянства реаґували на максимум, що являла собою діяльність тої революційної армії, яку організував якобінський уряд під тиском бідноти. На великий жаль, говорячи про максимум, Жорес не подає нам усього того матеріялу, що так цікавить нас тепер. Але пояснюється це найбільше тим, що коли Жорес писав свою працю, історія максимуму, історія економічної політики якобінського уряду взагалі була розроблена дуже мало. От чому за безперечну заслугу Жоресову треба вважати те, що він не тільки звернув увагу на економічну історію якобінської диктатури, а й поставив перед істориками цілу низку цікавих проблем із галузі цієї історії взагалі та історії максимуму зокрема. З меншою, на нашу думку, увагою підійшов Жорес до вивчення другого дуже важливого моменту в діяльності якобінського уряду, а саме до терору. До терору, що його провадив якобінський уряд, Жорес ставиться неґативно. От якими, наприклад, словами зустрічає Жорес Шометову пропозицію скарати смертю жірондистів: „О, ви, що шукаєте справедливости й любите людяність. Хай доля буде жорстока до вас і хай вона наситить вас гірким смаком крови. Історія зробила з вас жерців, або, — це є те саме, — приречених. Революція — це варварська форма проґресу. Хоч яка революція була б шляхетна, плідна, конечна, вона завжди належить до нижчої, до напівтваринної епохи людства. Чи побачимо ми день, коли форма людського проґресу буде справді людяна?" Але Жорес не тільки засуджує терор, — він також намагається показати нам, чому сам він був потрібний. „Коли велика революційна країна, — пише Жорес, — бореться одночасно і проти озброєних партій усередині, і проти всього світу, коли найменше вагання або найменша помилка, можливо, можуть навіки скомпромітувати долю нового ладу, тоді ті, що керують цією велетенською справою, не мають часу для того, щоб об'єднувати різні думки, переконувати своїх супротивників... Треба, щоб вони боролися, треба щоб вони діяли, і щоб зберегти недоторканою усю свою силу дії, щоб не розсіювати її, вони вимагають, щоб смерть негайно створила навколо них одність, якої вони так потребують. Революція була тоді страшна гармата і треба було, щоб ця гармата маневрувала на своєму лафеті певно, швидко й рішуче. Прислуга не мала права сперечатися. Вона не мала для цього часу". І це тим більше тоді, коли терор подає страшні приклади, що мають на меті попереджувати. „Єдина форма терору, яку може прийняти політичний діяч, коли він не хворіє на сп'яніння кров'ю, це та, яку дав Робесп'єр у розумінні показування страшних прикладів. Потрібні приклади, а не кара на смерть. Щоб показати народам і королям, що навіть почуття жалощів не ослабить революцію перед злочином короля, досить було вразити після Люї Марію-Антуанету. Як бачимо, терор конче потрібний, — доводить нам Жорес, — але пот-

рібна тільки та форма терору, що її запроваджував Робесп'єр". От чому, виправдуючи часом Робесп'єрів терор, Жорес гостро засуджує всі вимоги терору, які, на його думку, походять із „кровожерности" або „честолюбства", що виходили з ебертистських кіл.

До Ебера Жорес ставиться дуже підозріло й неґативно. Щоразу він характеризує його як негідника, лютого та честолюбного. За Жоресом, Ебер „прагне крови", „мріє про широку популярність", „носить у голові честолюбний плян". Той чи той Еберів крок він неодмінно пояснює його нікчемною вдачею: ось Ебер виступає проти Жака Ру та Несамовитих, — це тому, пояснює Жорес, що він заздрив Ру й хотів позбутися „ненависного конкурента"; ось Ебер виступає проти Дантона та Робесп'єра, — це тому, каже Жорес, що „вони не зробили його наступником Ґара в міністерстві внутрішніх справ". Ми не говоритимемо скільки таке Жоресове ставлення до Ебера мало під собою підстави, але скажемо, що так само, як до Ебера, ставився Жорес і до ебертистів узагалі. Вони, каже Жорес, „безнастанно дбали про те, щоб збільшити число жертв ґільйотини". „Яка глибока інтелектуальна й моральна мізерність цього палкого й потайного, високодумного й порожнього ебертизму, що чатує на Комітет громадського рятунку, кує лихо проти нього й намагається всіма засобами, — спершу інтриґою, а далі силою, — захопити владу й революцію". На Жоресову думку, все, що йде від ебертистів, заслуговує на осуд: на осуд заслуговують вимоги ебертистів посилити терор, бо ці вимоги, запевняє Жорес, підказані демагогічними мотивами; той факт, що ебертисти вимагали переможної війни до кінця, Жорес розцінює як „перший прояв мілітаризму у Французькій революції; нарешті, розглядаючи вимоги ебертистів у сфері релігійній, Жорес зазначає, що „в релігійному питанні ебертизм був тільки поверховим і марним насильством, недоладністю та суперечністю". От як характеризує Жорес ебертистів. Ми вважаємо насамперед, що характеристика ця зовсім неповна. Поперше, Жорес не показав нам, які саме кола людности репрезентував ебертизм; подруге, Жорес нічого не каже про ставлення ебертистів до політики максимуму, до економічної політики якобінського уряду взагалі. На підставі того матеріялу, який подає Жорес, ми вже можемо зробити висновок, що ебертизм мав чимало послідовників. Але чому йшли за ебертизмом маси? Тому, що ебертисти були палкі борці за максимум, палкі оборонці його (див., напр., Le Père Duchesne, №№ 282, 285), тому, що ебертисти рішуче вимагали підсилення терору проти заможної буржуазії та сільських багатіїв (див., напр., Le Père Duchesne, №№ 300, 322, 340, 341, 345), тому, що ебертисти були великі прихильники бідняцької революційної армії, тих військово-харчових загонів, що їх організував якобінський уряд і які були справжнім знаряддям бідноти в її боротьбі за хліб, у її боротьбі з унутрішньою контрреволюцією (див., напр., Le Père Duchesne, №№ 273, 293), і коли Ебер та його прихильники так гостро виступили проти дантоністів (див., напр., Le Moniteur, т. 19, ст. 3, а також La Société des jacobins, т. 5, ст. 505 і дальші, також Le Père Duchesne, №№ 267, 268, 234, 330, 339, 342, 355, також брошуру J. K. Hébert, auteur du Père Duchesne au Camille Desmoulins et compagnie), то це пояснюється, звичайно, не тим, що Дантон проти Еберового бажання був наступником Ґара, не тим також, що ебертисти хотіли, захопивши владу, задовольнити своє честолюбство, а тим, що дантоністи, відбиваючи інтереси заможної буржуазії, вимагали скасування максимуму (див., напр., Le vieux Cordelier, також Le Moniteur, т. 18, ст. 638, 663, 664, 695, порівн. роботи Мат'єза — La Révolution et les Subsistances, Etudes sur la terreur, Борьба с дороговизной и общественное движение в эпоху террора), терору, революційної армії, — ліквідації дрібнобуржуазної диктатури. От де криється справжня причина тої напруженої боротьби між ебертистами та дантоністами, що найбільшої сили

дійшла на початку 1794 року (див. мої роботи — П'єр Гаспар Шомет, Ебер та maximum (пр. М. 3), L'armée révolutionnaire (пр. М. 3).

Не визначивши чітко соціяльної природи ебертизму, Жорес так само обминав питання про соціяльчу природу дантоністів. До самого Дантона Жорес ставиться прихильно, особливо підкреслюючи, що Дантон завжди виступав як примирник ворожих партій революції. На Жоресову думку, велика Дантонова помилка була та, що він не збльокувався з Робесп'єром і проти ебертистів, хоч Робесп'єр хотів, мовляв Жорес, „утворити з поміркованими дантоністами велику революційну партію". На Жоресову думку, велика Дантонова помилка була й у тому, що Дантон замовчував напади на робесп'єрівців його друзів та однодумців. „...Двозначне поводження Дантона, — констатує Жорес, — що мовчанням своїм покривав або тоном братерського й поблажливого закиду виправляв Фабра д'Еґлянтіна, Філіппо й Демулена, загрожувало небезпекою революції, яку Робесп'єр з героїчною упертістю хотів урятувати одночасно від демагогії та від контрреволюції". Отже Жорес уважає, що дантоністи на певному етапі стали небезпечні для революції. Щоб довести цей факт, Жорес нагадує нам виступи Каміля Демулена, який вимагав ліквідації терору, ліквідації, скажемо ми, дрібнобуржуазної диктатури. Ці виступи Жорес „розуміє", але вони, на його думку, були корисні тільки для контрреволюції. „О, безперечно, під час жорстокої кривавої революції не могло бути нормального режиму. Безупинне орудування на майданах ґільйотиною — це було щось жахливе. Безперечно, низькі, полохливі пристрасті, низька потреба панувати, прагнення до вбивства, демагогічний та ганебний деспотизм домішувались у революційному рухові до найшляхетніших поривань, до найвеликодушнішого ентузіязму, до найвищого розуму й до прагнення саможертви. Так, Франція не змогла б вічно жити під владою закону про підозрілих, під режимом похідних ґільйотин, хатніх трусів, посвідок про благонадійність..." Але Демулен забуває, що „революційна Франція боролася не за тиранію однієї людини, а за волю всіх, що протягом чотирьох років вона була вся охоплена, вся насичена зрадами: зрада короля, зрада Дюмур'є, зрада дворянства, що йшло за кордон збільшувати армії для нападу й підготовлювати згубні гекатомби... Демуленів ніж був вирізьблений з незрівняною майстерністю, але він устромив його в серце революції..." „Логіка рискованої та перебільшеної поміркованої політики дантоністів вела їх до мимовільної спілки з монархістами". Ось чому робесп'єрівці мусіли були виступити проти них, так само, як виступили вони й проти ебертистів; ось чому дантоністи, так само як і ебертисти, повинні були загинути на ґільйотині. „Смерть, — каже Жорес, — була жалюгідний викуп за їхні помилки, згубна противага їхньому егоїзмові та хибам. Сварки, непорозуміння, гордощі та легковажність призводили до цієї ганебної анатомії". Але, — каже він далі, — „смерть відновлює і дозволяє продовжувати рух". Як же, проте, ставився Жорес до Робесп'єра та робесп'єрівців? На Жоресів погляд, саме Робесп'єр був справжній проводир революційної демократії. „Я не хочу давати всім цим, що воюють і питають мене, ухильної, брехливої і нерішучої відповіді. Я кажу їм: тут, під цим червневим сонцем 93 року, що зогріває ваш жорстокий бій, я стою на боці Робесп'єра і поруч із цим сідаю в Якобінському клюбі. Так, я з ним, бо він цієї хвилини має всю повноту революції. Я з ним тому, що коли він бореться з тими, які хочуть зменшити Париж до розмірів Франції, він зберігає революційне значення Парижу, він не дозволяє ебертизмові захопити народню енерґію; він боронить міністра Бушота, боронить генерала Росіньйоля, боронить старшин, що вийшли з народу, але він хоче, щоб їх судила й доглядала зверху Французька революція, а не паризьке повстання... Отже демократія для Робесп'єра є одночасно мета й засіб: мета, бо він намагається уможливити застосування конституції, в якій виявляється демократія; засіб, бо він хоче задушити ворога всією національною революційною

силою, сконцентрованою, але не скаліченою. Все поза ним — секта". От як високо оцінює Робесп'єра Жорес. За що ж саме шанує так Робесп'єра наш історик? Головно за те, що він проти ебертистів, що він проти ебертистського розуміння терору, за те, що він не великий прихильник паризьких повстань. От якими словами характеризує Жорес Робесп'єрів плян після 2 червня 93 року: „Так треба створити національну волю. Або, скорше, треба надати найбільшої сили владі, в якій вона виявляється. Боронити проти всякої критики й проти всякого замаху конституцію 1793 року — майбутнє забезпечення, боронити й об'єднувати Конвент, боронити й зміцняти Комітет громадського рятунку, орган акції та боротьби, підштовхувати революційну енергію, щоб розчавити бунтівників та закликати змовників утриматися від великих насильств і оберігати слабкі й забобонні маси, — ось Робесп'єрів плян другого дня після 2 червня, ось його політична програма". Але, накресливши Робесп'єрів плян, Жорес додає: „Робесп'єрова роля в цей період, чудова своєю мудрістю й своєю силою. Він був свідомий своєї відповідальности й знав, який небезпечний його обов'язок. Він ніколи не був демагогом. І перше, що він мав зробити, було стримати й уреґулювати рух. Він добре розумів нетерплячість честолюбної Паризької Комуни, передчував жорстоку пожадливість ебертистів. Як відкинути або стримати дезорганізаторів, тих, що постійною підозрою, постійною анархією губили революцію? Ще одна риса Робесп'єрового характеру захоплює Жореса, — це Робесп'єрове примиренство. Жорес підкреслює це не раз. На Жоресову думку, сам Робесп'єр управляв революцією після 2 червня. Але чим? — „Духом примиренства й поступливости", — відповідає Жорес. На Жоресову думку, саме Робесп'єр на початку 1794 року прагнув до того, щоб уможливити запровадження конституції. Але яким шляхом? „Робесп'єрів шлях цієї доби, — відповідає Жорес, — ясний та рішучий... Він хотів би утворити з поміркованими дантоністами велику революційну партію, одночасно міцну й законну, що позбавила ворога сили й уможливила, без небезпеки для завзятіших патріотів, запровадження конституції й переговори про мир". Це Робесп'єрове примиренство дуже підкреслює Жорес. І така вже вдача нашого історика, що він не дуже любить клясову боротьбу, не дуже любить „паризькі повстання", але вельми шанує тих, хто виступав у процесі Великої революції, на його думку, як примирники партій, — Мірабо, Дантона й Робесп'єра. Не Робесп'єр винен у тому, підкреслює Жорес, що впали дантоністи, — вони самі примусили його до боротьби. Хоч Робесп'єр і сам дбав про те, щоб зробити революцію „гуманнішою", але, каже Жорес, „єдиний справжній спосіб дійти милосердя й повернутися до нормального людського життя — було збільшити престиж та силу революційного уряду". Ось чому Робесп'єр та його друзі примушені були виступити проти дантоністів. „Відтепер він вирішив, — каже Жорес про Робесп'єра, — одразу бити на два фронти: він стає на суворій висоті, з якої можна очистити весь обрій. Ніколи не зможе він уразити еберівської демагогії, не забезпечивши всіх патріотів, всіх революціонерів від політики зрадливого послаблення поблажливих. І він оголошує війну і одним і другим". З тривогою стежить Жорес за діяльністю якобінського уряду після страти дантоністів та ебертистів. На думку, що її висловлює Жорес, основне завдання, яке стояло перед урядом Робесп'єра, полягало в тому, щоб підготувати „поворот нації до нормального життя" через ліквідацію економічного та політичного тероризму. „Єдиний вихід була політика революційного заспокоєння". Розв'язати це завдання й прагнули робесп'єрівці. Але розв'язати його вони були неспроможні. „Схилятися до миру, до поновлення нормальних економічних стосунків — ось була їхня політика, але вони або не насмілювалися відверто зформулювати її, або не знали, як підкорити події та розуми". Не давши країні „революційного заспокоєння" робесп'єрівці повинні були впасти. Ось як підходить Жорес до причин падіння якобінської

диктатури. Але ця причина, що її ми щойно навели, не єдина. „Революція, — пише Жорес, — ослабла не через пролиття революційної крови, а через поділ думок, через конфлікти, сумніви, що неминуче призвели до хірургічного втручання ката". „Революцію віддали диктатурі не тому, що відтяли голови всім цим великим людям, а через їхній антагонізм". „Сумно й жахливо, — каже Жорес, — те, що революціонери не зуміли знайти спільного центру дії, який дозволив би скоординувати всі сили. Поділившись, обмовлюючи, ненавидячи одні одних, вони не могли повернути одности революції, яку тільки розкладали, знищуючи супротивника". Ось маємо другу й головну причину падіння якобінської диктатури. Що хоче тут сказати Жорес? Те, що революцію загубила боротьба партій, тобто боротьба кляс. Це той основний висновок, що його має зробити читач великої Жоресової праці. Але читач ніколи не дійшов би до такого висновку, коли б Жорес спромігся подати справжню марксівську аналізу подій 9 термідора. Але клясової аналізи причин падіння якобінської диктатури Жорес не подав. Це, на нашу думку, одна з основних хиб праці Жореса, як дослідника Великої французької революції (див. журнал „Ист.-Маркс." № 9. — Дискусію по доповіді проф. Фрідлянда про 9 термідора).

Подіями 9 термідора закінчує Жорес свою роботу. Ми мусимо тепер запитати: що дає нам Жорес як історик Конвенту? Чи має Жоресів історичний твір якусь наукову вартість? Ми вже казали частково про позитивні риси Жоресової праці. Ми зазначали вже ту увагу, яку віддав Жорес питанням економічної історії Франції часів Революції та зокрема час в Конвенту. Саме ця праця над матеріялами економічної історії дала змогу Жоресові подати цікаві відомості про економічний стан робітництва та інших кляс Франції. Але Жорес спиняє нашу увагу не тільки на економічному стані робітництва: він стежить за кожним проявом робітничого життя, він перший, на підставі вивчення джерел, намагається подати історію робітничого руху часів революції. Не всі ті висновки, що їх робить Жорес, вивчаючи історію пролетаріяту часів революції, ми можемо прийняти; але ті дані, що їх подає Жорес на цьому полі своєї роботи, ще довго правитимуть за вихідний пункт для кожного дослідника Великої революції та історії Конвенту зокрема. Не менш цікавий матеріял може знайти в Жореса читач щодо історії інших кляс Франції, особливо щодо історії дрібної буржуазії. Цю дрібну буржуазію Жорес показує нам на всіх фазах революції; він показує її нам у Конвенті, в революційних клюбах, у Комуні, в секціях, в Парижі, в провінції, на фронті; він докладно розповідає про Несамовитих, висловлюючи інколи правдиві й цікаві думки щодо їхніх поглядів, щодо їхньої програми; він докладно спиняється на історії Якобінського клюбу, при чому той матеріял, що його подає тут Жорес, дає нам можливість бачити в історії якобінства і те, чого не бачив Жорес.

Не можна не подякувати Жоресові й за той матеріял, що наводить він, характеризуючи соціяльні теорії, які народжувалися за часів Конвенту: тут перед нашими очима проходять викритий Жоресом Лянж, Долів'є, Бабеф, Бійо-Варен, Марат та інші. Ось ті позитивні риси Жоресової праці, що мусять притягати увагу кожного читача, що можуть чимало дати дослідникові. Як бачимо, студіювання Марксової теорії не минуло для Жореса марно: під впливом марксизму з'явився в Жореса інтерес до економічної історії, до історії робітництва тощо. Але марксизм впливав не тільки на Жореса: його впливи позначилися на цілому ряді буржуазних істориків. От що писав, наприклад, професор Оляр 1926 року: „Так, уся наша історична школа, може, не здаючи собі в цьому справи, еволюціонувала під впливом соціялізму взагалі й Карла Маркса зокрема. Мода на історичний матеріялізм примусила навіть справжніх ідеалістів серед істориків звернути більше уваги на ту істотну сторону дійсности, якою вони досі надто нехтували". Чи стали ці

„ідеалісти серед істориків“ від цього марксистами? Безперечно, ні, ніякою мірою; щоб бути марксистом, мало почувати інтерес до економіки, мало надавати ваги економічному чинникові, мало навіть цікавитися історією клясової боротьби. Ми не можемо обминути тут того факту, що навіть буржуазні історики розуміють, що не можна вважати за марксиста кожного історика, який надає економічному чинникові першорядного значення. Цю думку висловлював відомий Трельч, цю ж думку розвивав Оляр року 1928 на річних зборах Товариства для вивчення Великої революції.

От чому, на нашу думку, глибоко хибно було б уважати Жореса за історика-марксиста тільки тому, що він розробляв економічну історію революції, що він відзначав економічні впливи на соціяльно-політичні стосунки. Ми не вважаємо Жореса за історика-марксиста і ось чому: поперше, пригадаймо ідеалістичну Жоресову філософію історії, яка по суті заперечувала марксизм. Але, як цілком правдиво зауважив акад. Лукін, „Жорес намагається заперечити правдивість соціологічної Марксової теорії і на конкретному історичному матеріялі“. Що насамперед характеризує Жореса, як історика Конвенту? Його відмовлення від клясового погляду. Чи міг би Жорес, маючи клясовий погляд, схарактеризувати Конвент, як надклясову установу, схарактеризувати Жіронду, як позаклясову партію, схарактеризувати боротьбу між Горою та Жірондою, як позаклясову боротьбу? Про це відмовлення від клясового погляду свідчить також Жоресова тенденція затушковувати клясову природу якобінської держави, спроба подати нам боротьбу партійних угруповань серед якобінства, як боротьбу позаклясову, спроба уникнути клясового пояснення, аналізуючи події 9 термідора. Не клясова боротьба, щоразу підкреслює Жорес, але клясова гармонія грає величезну історичну ролю. Не ці гідні подиву, — каже Жорес, — що боролися й умирали за інтереси своєї кляси, а ті, що намагалися примирити кляси, що виступали як угодовці. Це другий висновок, що його мав би зробити читач. Отже Жорес ставить собі за завдання не тільки розповісти про те, що діялося під час Великої революції, — він хоче на прикладах революції навчити пролетаріят тим шляхам, якими він має йти до соціялізму. Ще в передмові своїй Жорес писав, що „основна умова можливости соціялізму“ є демократія. Цю думку Жорес не раз повторює й на сторінках своєї історії. „Не думайте, — каже Жорес робітникам, — що соціялізм ви збудуєте через клясову боротьбу, соціяльну революцію та диктатуру“. „Хай доля й наша мудрість, — патетично вигукує Жорес, — збереже пролетаріят від бурхливих форм революції“. „Соціялізм, — повчає робітників Жорес, — буде наслідком не сектантського роздратування, а наслідком могутньої та широкої еволюції демократії“. Ми могли б навести ще чимало подібних цитат, але навряд чи вони потрібні.

Отже Жорес, як історик революції, виявив себе таким самим опортуністом, яким був він у політичному житті. Це мусить пам'ятати кожний, хто читатиме Жоресову історію Конвенту, щоб, зваживши цей момент, правдиво оцінити ті опортуністичні висновки, що їх робить Жорес. До Жоресової історії Конвенту треба підходити критично, бо тільки тоді може дати вона читачеві ту користь, яку давала всім історикам-ленінцям до цього часу.

Проф. Л. БЕРКУТ

БУРЖУАЗНІ КОНЦЕПЦІЇ І МАРКСО-ЛЕНІНОВЕ РОЗУМІННЯ ТАК ЗВАНИХ СЕРЕДНІХ ВІКІВ [1])

(Маркс — Енґельс — Ленін про февдальну суспільно-економічну формацію)

Коли старий фахівець, що 30 років свого життя віддав суто науковій праці, хоче говорити про те, що тепер твориться на ідеологічному фронті, то йому, насамперед, треба починати з самого себе — з власних методологічних хиб або дефектів. Тим то дозволяю собі заявити перед усім радянським суспільством, що неминучий перегляд основних поглядів, які обумовлювали були давніш увесь напрям моєї наукової продукції, привів мене до яскравої потреби в цьому спеціяльному нарисі дати конкретний доказ мого бажання якнайближче вивчити й опанувати Марксо-Ленінову методу діялектичного матеріялізму. Немає сумніву, що я ще недосить наблизився до її задовільного засвоєння: тут потрібні мені широка товариська допомога, добре й авторитетне слово, хороша порада... Правду бо кажучи, царина історії февдального часу надмірно велика, і той, хто захтів би тут серйозно попрацювати, може з отією товариською допомогою багато чого подати в зовсім новому освітленні. Я тільки бажаю, щоб першу мою спробу — працювати по-новому в нових обставинах було прийнято без зайвої пристрасти, бо на помилках вчимося правильно розв'язувати наукові проблеми...

Вчитися на власних помилках — от найкращий шлях до теоретичної ясности розуміння.

Фр. Енґельс

Коли В. І. Ленін у своїй праці „Три источника и три составные части марксизма", написаній року 1913, виставляє керівне принципове твердження, що „найбільшим здобутком наукової думки був історичний матеріялізм Маркса" — і це тому, що „хаос і сваволя, які доти панували в поглядах на історію й політику, замінилися напрочуд цілокупною й стрункою науковою теорією, що показує, як з одного укладу суспільного життя розвивається через зріст продукційних сил уклад інший, вищий,— то ясна річ, що наша радянська сучасність аж ніяк не може заспокоїтися на тих надуманих означеннях, які панують у західньоевропейській буржуазній історіографії щодо самої суті та хронологічного упорядження зазначених вище середніх віків. Щоправда, багато чого вже й зроблено в нас у синтетичній їх оцінці з погляду Марксо Енґельсівсько-Ленінового методологічного настановлення [2]); а, проте, нікому ще не спадало на думку йти шляхом порівняльної аналізи, тут від мене вжитої й насамперед скерованої на те, щоб наочно показати, що тільки наш час, наша реконструктивна в широкому розумінні доба несуть із собою загально прий-

---

[1]) Ми уміщуємо тут другу частину великої праці проф. Л. Беркута, що складається з 3-х частин і невдовзі буде надрукована окремою книжкою. — *Ред.*

[2]) Див. особливо такі збірники: 1) Против механистических тенденций в исторической науке. Дискуссия в Институте Красной профессуры. Москва, 1930. 2) Спорные вопросы методологии истории. Дискуссия об общественных формациях. Ленинград, 1930.

нятне і єдино обґрунтоване розв'язання цієї майже тисталітньої проблеми про середні віки [1]). Де ж шукати нам справжнього ключа до їх правильного розуміння й раціонального карбування самої історичної термінології? Ця термінологія зрештою повинна втратити свою незвичайну розтягливість, яка в цілому й залежить від того, що в основу спеціяльного вивчення згаданої животрепетної теми про середні віки [2]) ворожий нам табір часто покладав і покладає різні суб'єктивні й випадкові ознаки. Але одне нам ясно: для історика, що мислить по-марксистському, діло йде нині не про те, як треба писати історію, а також не тільки про те, як треба вивчати її, — для нього справа полягає в тім, щоб на підставі конкретного матеріялу з епох минулих навести детальні приклади на те, що історія є не що інше, як послідовна зміна окремих поколінь, що з них кожна експлуатує передані йому від усіх попередніх поколінь продукційні сили та форми соціяльних стосунків...

І от, цілком протилежно до методологічних засад буржуазних фахівців, марксизм у своїй науці про соціяльно-економічні формації вперше й блискуче знайшов той об'єктивний критерій, що за допомогою його ми набуваємо яскравої можливости з усього історичного процесу виділяти окремі історичні періоди. Як відомо, суть цього критерію полягає в тому особливому характері і способі, якими здійснюється реальне сполучення чинників виробництва, тобто: робочої сили й засобів продукції, а звідси маємо якраз вирішний момент, щоб розрізняти окремі епохи соціяльної структури. Вони, ці економічні епохи соціяльної структури (див. „Капитал" II[4], 10; пор. В. Ленін, Твори I[3], 84) [3]) є, власне кажучи, синонім нового поняття тих соціяльно-економічних формацій, що про відмінні їх риси, вже в аспекті класового суспільства, конкретніше читаємо в другій частині III тома „Капіталу": „та специфічна економічна форма, що в ній неоплачену додаткову працю висисається з безпосередніх продуцентів, визначає стосунки панування й підлеглости, якими вони виростають безпосередньо з самої продукції і з свого боку визначально справляють на неї зворотний вплив. Але на цьому засновано всю структуру економічної громади, що виростає з самих стосунків продукції, а разом із тим і її специфічну політичну структуру". (Цитуємо за третім німецьким виданням р. 1911. Das Kapital... Herausgeg. von Fr. Engels. Bd. III[3], Zweiter Teil, S. 324: ...und damit zugleich eine specifische politische Gestalt). Отож В. Ленін, констатуючи, що Марксова теорія саме й виробила поняття соціяльно-економічної формації, і далі в розгорнутій формі підбиваючи під-

---

[1]) Тут конче треба зауважити, що самий термін „середньовіччя"—„medium aevum" — зовсім не сучасний тим сторіччям, що для умовного означення їх його ще й тепер часто-густо вживають; він, оцей спеціяльний вислів, з'являється в европейській науковій номенклятурі, починаючи з 20-х років XVI ст., а в широкий ужиток освіченого суспільства входить тільки десь у середині XVII ст., коли почалися й перші спроби пляномірно історично-літературно вивчати вищезазначену добу. Скільки я знаю, то вперше Кріштоф Келер, що професорував у вищій школі в Галле н/Саалею, написав на своєму історичному досліді виразні слова: „Historia medii aevi" — Історія середніх віків. Ця історія вийшла з друку року 1688, і з того часу, власне кажучи, в европейських наукових колах розпочинається дуже цікава боротьба за технічне удосконалення самої термінології „середні віки".

[2]) Що справжні побудні сили, що рухають історію середніх віків, іноді до курйозу залишаються поза дослідницьким оком у буржуазній науці, показує одна нова праця методологічного характеру: Joseph Ahlhaus, Verfassungsgeschichtliche Einflüsse auf die Periodiesierung der deutschen Geschichte. Mannheim, 1929. Автор має справу виключно з власним мислетворним процесом; без зайвих вагань він уважає, що німецьке середньовіччя можна поділити на два періоди: „Доба імперії — Die deutsche Kaiserzeit"; Доба кюрфюрстів — Die Kurfürstenzeit"... Ясна річ, що там, де розподіл матеріялу є такий фалшивий, аж ніяк не можна зрозуміти історичної епохи в цілому!

[3]) Далі „Капітал" найчастіше цитуємо за російським перекладом під редакцією В. Базарова та І. Степанова: Капитал. Критика политической экономии. ГИЗ, т. I, изд. 5, Москва — Ленінград, 1930; т. II. изд. 4, Москва — Ленінград, 1929; т. III, ч. 1 — 2, изд. 4, Москва — Ленинград, 1929. Твори ж В. Леніна цитуємо виключно за 3-м російським виданням 1931 р.

сумки Марксовим з цього приводу висловлюванням (див. Твори I³, 296) — говорить, що, „взявши за вихідний пункт основний для всякого людського співжиття факт — спосіб здобування засобів до життя, вона (тобто Марксова теорія) поставила в зв'язок із ним ті стосунки між людьми, які складаються підо впливом даних способів здобування життьових засобів, і в системі оцих стосунків („продукційних стосунків", за Марксовою термінологією) вказала ту основу суспільства, яка одягається політично-юридичними нормами й певними течіями громадської думки. Кожна така система продукційних стосунків є, за Марксовою теорією, окремий соціяльний організм, що має особливі закони свого зародження, функціонування й переходу в вищу форму, перетворення в інший соціяльний організм". Коли ж додати ще сюди відомі Марксові слова з „Генези капіталістичної ренти" про те, що безпосереднє відношення власників умов продукції до безпосередніх продуцентів (Das unmittelbare Verhältnis der Eigentümer der Productionsbedingungen zu den unmittelbaren Producenten... Das Kapital III³, 2, 324) завжди розкриває нам внутрішню таємницю, приховану основу всього суспільного ладу, а тому й політичної форми стосунків суверенітету й залежности — коротко, всякої даної специфічної форми держави, то ми бачимо, що за вихідний погляд в аналізі змісту й питомої ваги середніх віків треба взяти в клясовому суспільстві: a) всю суму питань, пов'язаних із матеріяльним способом здобування засобів до життя, а саме — базу й форму експлуатації, що панують в даному суспільстві, а потім і стосунки кляс, які його репрезентують, борючись між собою за керівну ролю — р о л ю з а в і д у в а ч а (вислів т. Леніна!) даного економічного порядку; b) всю суму питань, пов'язаних із політично-юридичними нормами й певними течіями громадської думки даного суспільства, і c) цю аналітичну працю неодмінно треба попередити кількома зауваженнями про фактичне походження отієї суспільно-економічної формації, що її в марксизмі означається февдальною — хоч не слід припускати, що в понятті своєму вона зовсім не вважає, як на певне технічне приладдя, на стару термінологію „середні віки". Тим то, уникаючи непорозумінь, передусім нагадуємо, що на них саме припадає (за історичним поглядом К. Маркса, що в загальному нарисі виклав його Фр. Енґельс у праці „Людвіґ Фоєрбах") розвиток виучуваного далі західньоевропейського февдалізму, який становить ребус для всієї буржуазної науки і який віднині стає для нас логічно опрацьованою історичною категорією, бо „сучасний спосіб виробництва, в своєму першому періоді... розвивався тільки там, де умови для цього склалися іще за середніх віків",— пише К. Маркс у першій частині третього тома „Капіталу", в розділі 20-му— „З історії купецького капіталу". Паралельно з тим наводжу ще два місця з наукових розвідок В. Леніна (Твори XV³, 93; XVI³, 356), де він уживає такої побудови своєї думки — в першому випадку: „У східній Европі досі ще не зліквідовано потужні залишки середньовіччя, що страшенно затримують суспільний розвиток і зростання пролетаріяту. Ці залишки — абсолютизм... февдалізм... і пригнічення національностей..." — і в другому: „Балканська війна це одна з ланок у ланцюзі світових подій, що знаменують крах середньовіччя в східній Европі. Утворення об'єднаних національних держав на Балканах, скинення гніту місцевих февдалів, остаточне визволення балканських селян усяких національностей від поміщицького ярма — така була історична задача, що стояла перед балканськими народами..." Таким чином і тут і там ясно підкреслюється, що поняття середніх віків має нормативний для всієї европейської історії характер і обсягом своїм є ширше, ніж окремі складові частини, що в нього входять. Але поскільки — і це якраз свого часу гостро підкреслив Фр. Енґельс — єдино реальним визначенням понять є розвиток самої суті справи, то нам і є кінче потрібно зупинитись перш за все на пункті „c", про який ми згадували вище.

Уже в славнозвісному вступі „До критики політичної економії“ Маркс зазначає, що в усіх випадках завоювання спосіб продукції зумовлює новий розподіл надалі. Оскільки ж цей останній є продукт тільки певної суспільно-економічної ситуації, то виникає дуже важливе питання про те, як загально-історичні стосунки вплітаються в процес самого утворення нового типу продукції та як вона безпосередньо впливає на історичний рух взагалі. Про останнє мова йтиме в багатьох дальших рядках; щождо першого моменту, то народ-завойовник або накидає завойованому народові свій власний спосіб продукції (напр., у монголів, що плюндрували Україну та Росію), або залишає давній і задовольняється даниною (як це було в римлян), абож починається взаємодія, звідки постає щось нове — синтеза. Однак, це третє твердження набуває для нас конкретного змісту тільки тоді, коли ми зацитуємо в одному контексті і дальші Марксові слова, взяті у нього в дужки — слова, що їх звичайно проминають: ...починається взаємодія, звідки постає щось нове — синтеза (почасти в германських завойованнях). Звідси ясно, що під взаємодією Маркс розуміє, стосовно до розвитку західньоевропейського суспільства, взаємодію римського й германського світів, при чому терен, де відбувається ця взаємодія, є територія західньої римської імперії, що на її руїнах виникли потім нові державно-варварські одиниці. „Февдалізм зовсім не принесли готовим германці (натяк на Ґізо й, можливо, на Ґерара — *Л. Б.*). Він має свій початок серед завойовників у воєнній організації війська під час самого завоювання, і тільки після завоювання ця організація підо впливом продукційних сил, знайдених у завойованій країні, розвинулася в справжній февдалізм“, — ясно читаємо в „Німецькій ідеології“, де також є ще такі повчальні рядки: „У завойовницького варварського народу сама війна... є ще регулярна форма стосунків, і нею користуються тим старанніше, чим більше зростання людности, за єдино можливого для них, здавна заведеного примітивного способу продукції, створює потребу — в нових засобах продукції“. Отож, зрозуміло, що з погляду всевічного з'ясування генези европейського февдалізму не можна обмежитись самим тільки вивченням соціяльно-економічного устрою остґотської та лянґобардської Італії; про це найменше міг думати, як видно з наведених у „Нім. ідеології“ двох антитез: Рим і варварство; февдалізм і Ґаллія...,— і К. Маркс, бо за його настановленням безпосередньо виходить, що батьківщиною европейського февдалізму, а значить і самих основ нового способу продукції, який склався наслідком взаємодії античного ладу виробництва часів занепаду римської імперії та соц.-економічного ладу стародавніх германців, є франкське королівство Меровінґів, тобто доволі значна територія теперішньої Бельгії та північної Франції — або, коли хочете, паралельного визначення Фр. Енґельса: його лист до Конрада Шмідта з 12. III 1895 р.,— февдалізм був заснований у Західній Франції [1]), і назву цю треба звичайно розуміти в антитезі до Східньої Франції, тобто середньовічної Німеччини [2]).

А тим часом тільки в світлі тих основних тенденцій, що пов'язані з античним способом виробництва взагалі, можна зрозуміти весь комплекс змін, які відбулися проти минулого в системі економічних і суспільних стосунків другої половини римської імперії. Коли з давніх джерел, що розповідають нам про боротьбу в римській республіці, тільки Аппіян (II ст. нашої ери)

---

[1]) А що французька історія в взагалі центральний стрижень усієї історії февдального часу, про це яскраво свідчать отакі Енґельсові рядки в листі до Фр. Мерінґа з 13. VII 1893 р.: „Вивчаючи німецьку історію, що являє собою одне безперервне убоство, я завсіди виявляв, що правильну мірку завжди дав порівняння з відповідними французькими епохами... Там чудова об'єктивна логіка в цілому перебігу процесу, у нас — чимраз безнадійне розпорошення...“

[2]) Добре бо відомо, що всю широченну країну, що за Вердюнським договором 843 р. припала Людовікові Німецькому, відтоді технічно визначають особливим висловом: Francia Orientalis... Ann. Fuldenses a. 843 — SS. I, 363; Chronicon Reginonis a. 842 — SS. I, 568.

говорить ясно й виразно, навколо чого вона точилася (а вона точилася навколо земельної власности),— то з джерел для часів пізніших найбезперечніше виходить, що незвичайний зріст великих маєтностей і криза рабської праці, на якій в кінці республіки та за перших двох віків римської імперії базувалось усе місцеве господарство, є по суті вирішні пункти в тому способі виробництва, що розвинувся на території ґальських провінцій перед тим, як вдерлися туди варваоські народи: „Нічого не може бути звичайнішого, як уявляти собі, нібито в історії досі все сходило тільки на захоплення. Варвари захопили римську державу, і фактом цього захоплення пояснюють перехід від стародавнього світу до февдалізму. Але в цьому захопленні варварами йдеться про те, чи розвинула захоплена нація промислові продукційні сили... чи може її продукційні сили переважно залежали від її об'єднання та її суспільної організації", — сказано в „Нім. ід." Отож недарма Маркс кілька разів підкреслює (див. „Капитал" II⁴, 350; III⁴, 2, 266), що в розвиненому античному суспільстві рабство являє собою цілу соціяльно-господарчу інституцію й тим суворо відрізняється від патріярхального типу рабської праці; бо відмінно від звичайних хатніх невільників система рабства становить у Римі панівну форму продукційної праці в землеробстві, мануфактурі, судноплавстві й т. д. В іншому місці „Капіталу" Маркс іще зауважує (III⁴, 1, 256), що саме вплив торговлі й розвиток купецького капіталу призводять до того, що патріярхальний тип рабства, розрахований на продукцію безпосередніх засобів існування — тобто, передусім, на власне споживання („Капитал" III⁴, 2, 277), перетворюється на рабовласницьку систему, яка становить собі за мету продукувати додаткову вартість. Та й В. Ленін, у своїй відомій „Лекции о государстве", прочитаній 11. VII 1919 року в Свердловському університеті, яскраво констатує, що через рабовласницьке суспільство пройшла вся сучасна цивілізована Европа і що в стародавній Греччині та Римі тодішні форми держави цілком базувалися на рабстві: „рабовласники й раби — перший і великий поділ на кляси... і тих, хто працював і працю свою віддавав іншим, звали рабами..." Одне слово, рабовласницька система безпосередньо утворює базу продукції (die Grundlage der Production — Фр. Енґельс, Діялектика природи...); проте, крім рабовласництва, економічний розвиток античного (а, значить, і римського) суспільства був пов'язаний іще з розвиненими торговельно-грошовими стосунками, де купівлі рабів, лихварству та грабунку підкорених народів належало дуже почесне місце. Дуже цікаво, що, характеризуючи долю різних форм товарового капіталу в античному суспільстві, Маркс зазначає, що він (тобто капітал) розвивався в своєрідній античній формі: „У стародавньому Римі, починаючи від останніх часів республіки, коли мануфактура стояла далеко нижче від пересічного рівня її розвитку в античному світі, купецький капітал, грошово-торговельний капітал та лихварський капітал розвинулися — в межах античних форм — до найвищої форми", — так читаємо в розділі 36 другої частини III тома „Капіталу". А що рабовласницька система, як реальне сполучення двох чинників античного способу виробництва (робоча сила й засоби продукції в їх своєрідному для кожної економічної епохи сполученні завжди лишаються такими чинниками — пор. „Капитал" II⁴, 10), виявила певну реакційну сталість — саме в тому розумінні, що в усій економіці римської імперії не було засновків для іншого способу продукції, то й згадані вище межі античних форм для розвитку торговельного капіталу полягали, очевидно, в тому, що він не зміг із сфери кругобігу перейти до сфери виробництва; а це, своєю чергою, зовсім не сприяло переходові античного суспільства на вищий щабель розвитку: „Там, де рабство є панівна форма продукції", — говорить Енґельс у „Діялектиці природи", — там праця стає рабською діяльністю, тобто чимось таким, що зневажає вільних людей. Через те закривається вихід з подібного способу продукції — тим часом, як, з другого боку, його треба усунути, бо для

розвитку продукції рабство стоїть на перешкоді. Кожна продукція, що базується на рабстві, і кожна громада, що на нім засновується, гинуть через цю суперечність. Розв'язати цю суперечність дається здебільша насильницьким підкоренням громади, що гине від громад інших, дужчих. Доки ж ці, своєю чергою, базуються на рабській праці, відбувається тільки переміщення центрів, і ввесь процес повторюється на вищому ступені, аж поки, нарешті, останнього скорителя самого підкоряє народ, який замість рабства вводить новий спосіб продукції... Так Грецчину завойовувала Македонія, а пізніше Рим; Рим же завоювали варвари..." (Розбивка тут і далі наша — *Л. Б.*). „Коли ж рабство касується насильницьким або добровільним шляхом, то тоді попередній спосіб виробництва гине", — закінчує свою думку Фр. Енґельс. Отже, античний спосіб продукції, що панував іще на терені римської імперії за перших двох століть її існування, розклався через те, що саме античне суспільство не змогло вийти з обмежених рамців рабовласницького господарства. За характерним висловом Фр. Енґельса, воно просто пережило себе... hatte sich überlebt, ставши економічно неможливе (див. Fr. Engels, Der Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staates. 5-te Aufl., Stuttgart 1892. S. 153—154); через те римський світ опинивсь у скрутному стані, бо праця вільних людей ще не могла зробитися за основну форму суспільної продукції. Допомогти міг тільки ґрунтовний переворот, — а покищо невблаганна криза рабської системи господарства й зв'язаної з нею продукції призвели, насамперед, до того, що торговельно-грошові стосунки, які перед тим панували, замінилися на натуральні; а звідси стає зрозуміло, чому саме велика централізована імперія повинна була в IV — V ст. розпастися на цілу низку окремих вотчинних територій, незалежних від центру як економічною, так і політичною сторонами. Державна влада певною мірою навіть підтримувала була спочатку цей процес натуралізації господарчого життя пізнішої римської імперії; тим то вона була не самим но безвільним свідком розвитку колонату, прекарних зобов'язань і договірної оренди за платню, — вона, можна сказати, посередньо сприяла зародженню сеньйоріяльних прав, вотчинної юстиції й стосунків приватної залежности; одне слово, поруч вирішної деґрадації економічного життя імперії — також і в галузі промисловости, вона своєю політикою чималою мірою створювала всі умови для тої катастрофи, що в ній виявився перехід західньоевропейського суспільства від формації античної до формації февдальної. Але не забуваймо, що другий і, по суті своїй, активніший елемент у генезі цієї формації був усе ж суспільно-економічний устрій стародавніх германців, і Маркс ясно зазначає, що германські варвари з властивим їм хліборобством на кріпаках і ізольованим життям на селі тим легше могли накинути ці умови римським провінціям, що тамтешня концентрація земельної власности вже цілком перевернула передніші системи хліборобства.

Отже, розкривши основні тенденції в розвитку соціяльно-економічного ладу стародавніх германців з часів Цезаря й Таціта, ми тільки й зможемо правдиво встановити той зв'язок, що існував між германською давниною й европейським февдалізмом. Та й цього замало сказати без деяких методологічних підкреслень, бо з повною чіткістю Марксом зазначено й показано, що в своїй реальній формі діялектика розглядає кожну здійснену форму в рухові — значить, також і з її минулої сторони, яка однаково не може фігурувати в будь-якій статичній скам'янілості.

Родовий побут існував у германців до самого переселення народів. Це становило, як спеціяльно дослідив Фр. Енґельс, наново й самостійно обробивши майже весь відповідний матеріял оригінальних джерел у своїй книзі: „Походження родини, приватної власности й держави" (уперше вийшла з друку року 1884, в Штутґарті), — безсумнівний і капітальної ваги факт для всієї західньоевропейської історії. Германці, що зайняли землі між Дунаєм і Рай-

ном, Вислою і Північними морями тільки за кілька століть перед нашою ерою, дуже довго ніде не осідали для свого сталого перебування; кимври й тевтони під цей час жили ще повними мандрівниками, а свеви оселилися на постійних місцях тільки за Цезаря. Про них Цезар буквально говорить, що вони оселялися родами й союзами родичів — і те саме можна сказати взагалі про германців; навіть у провінціях, що вони завоювали їх у римлян, вони оселялися родами — і саме між ними й поділено землю, щоб сумісно обробляти спільним коштом. Палка й безмірна суперечка про те, чи становила орна земля (рілля) в германців за пізніших часів Таціта вже приватну власність, та як розуміти свідчення істориків щодо цього питання, — звичайно, не заслуговує тепер на увагу, і радянський учений сміливо може йти за цією правдивою думкою Енґельса, що колись була скерована проти славнозвісного Г. Вайтца (G. Waitz, Deutsche Verfassungsgeschichte I³, S. 124—125 Berlin, 1880), а за нашої доби руйнує дощенту модерністичні теорії А. Допша, Д. Петрушевського і тих, що з ними. Германці протягом не більш як 150 років (від Цезаря до Таціта) перейшли від спільного обробітку землі, як про це за свевів каже Цезар, до посімейного володіння з щорічним переділом землі, і це вже був справді великий поступ. А перейти за такий короткий час, без ніякого зовнішнього втручання, від громадського володіння до гостро обмеженої приватної власности ніяк не можна було: можливі були тільки тенденції до цього. Через те Енґельс (пор. Марксів лист до нього з 25. III 1868 р.) читає відоме місце з 26 розділу „De Germania“ Таціта так: „германці мінялися щорічно землею, яку обробляли, і понад те в них лишалося ще досить громадської землі, а така система землеробства й землекористування,— зауважує Енґельс (див. його Der Ursprung der Familie etc.[5], S. 143: genau entspricht),— цілком відповідає родовому укладові тогочасних германців“.

Коли, як оповідає Цезар, тільки одна частина германців мала постійне місце, де жила, а друга його шукала, то за Тацітових часів германці вже більше як століття посідали одні місця; і це відбилося на виразному поступі їх у продукції засобів до життя: вони, перш за все, жили в брусованих будинках і розводили великі отари худоби — усе їхнє багатство (...Ihr Reichtum besteht in Vieh... o. c.[5], S. 145). Проте, цікаво відзначити, що виробів із срібла й золота вони не виробляли й не впадали за ними; залізо теж траплялося рідко й, здається, його не здобували на місці, а привозили; щождо грошей, то їх германці вживали рідко, і тільки в римській карбівці. Але переселення до цивілізованої, як то каже Енґельс, римської імперії скрізь спинило на континенті отой своєрідний розвиток германської промисловости, що про нього свідчить, наприклад, зброя, знайдена в болотах Шлезвіґа разом із римськими монетами кінця II ст. нашої ери. Та хоч Енґельс далі й зазначає, що пізніша одноманітність германських виробів так і кидається в вічі, а втім безперечно, що германці III ст. вже перейшли до вищої фази варварства. Відповідно до неї, тобто поруч поступу матеріяльного життя, змінився й увесь старий суспільний устрій германців: повільно зформлювалася у них так звана племінна значна старшина, що мала вже спадковий характер і фактично сприяла цим утворенню в кожнім роді однієї шляхетної родини. За військових ватажків обирали відтепер найталановитіших — і тут не зважали на походження; урядова влада належала народнім зборам і почасти раді старшин; головні військові ватажки прагнули вже тиранії, іноді справді досягаючи її. Вони, ці щасливі узурпатори, хоч і не бувши аж ніяк необмеженими державцями (...waren nun keineswegs unbeschränkte Herscher — Fr. Engels, o. c. [5], S. 147), одначе намагалися вже позбутися кайданів родового укладу. Вони часто винагороджували почестями, багатством і визначним становищем у громаді (Rang, Reichthum und Ehren) своїх фаворитів з вільновідпущених рабів, що стояли дуже низько в суспільнім побуті, бо не могли бути членами роду; вони також утримували, обдаровували та ієрар-

хічно розподіляли дружину, що перетворилася тепер на постійну і сама сприяла встановленню королівської влади. Одне слово, це був найдосконаліший уклад, до якого міг піднестися родовий устрій; це був зразковий уклад вищої фази варварства. Однак, із розвитком суспільства рамці цього укладу стали тісні, і місце його посіла справжня держава.

Як свідчить Таціт, германців було дуже багато: тільки від Вісли до Райну в першому столітті нашої ери їх було, за підрахунком Енґельса, аж до 5 мільйонів! Коли всі окремі германські народці осіли постійні місця в Германії, то їх кількість збільшувалася чимраз швидше — і це стверджують зазначені вище успіхи германської промисловости III ст. нашої ери. З цього ж таки самого часу починається поступінний рух германців на низ усього Райну, по римському кордонному валу й по лінії Дунаю, в широкій території від Балтицького до Чорного моря,— а це вже прямий довід на те, що германців намножилося, і це примусило їх шукати нових земель. Рух тривав щось із 300 років, і праве крило його — іскевони, що дістали назву франків,— йшло за Райн (am Rhein vorgingen). Таким чином наприкінці V ст. знесилена й безпорадна римська імперія була зовсім відкрита для військового наступу германців.

„От тепер, — каже Енґельс, — ми стоїмо біля могили римської цивілізації...“ За те, що вони визволили імперську людність від римської держави, германці привласнили й поділили поміж собою $^2/_3$ усієї зайнятої землі: а що завойовників було небагато, то чимало земель залишилися неподілені, і цими землями почасти володів увесь народ, почасти поодинокі племена й роди. У кожнім разі ниви й луки нарівно роздано поодиноким родинам (unter die einzelnen Haushaltungen), а ліс і вигін залишилися на спільне користування. Проте, що довший був час осілости роду і що тісніше зливалися римляни й германці, то дужче втрачав силу споріднений характер громади і виступав територіяльний: родова спілка перейшла на краєву — громаду-марку, де часто ще помічаються сліди її походження із спорідненої спілки (aus Verwandschaft der Genossen). Так непомітно в північній Франції, Англії та Германії родовий уклад перейшов у місцевий і тим дістав змогу вступити до держави; а разом із тим, підо впливом завоювання, зникли органи родового побуту і в окремих племін, і з цілому народі. Зрозуміло, що ось тут особливо є цікавий для нас процес індивідуалізації приватної власности на землю — проблема, що найтісніш зв'язана з походженням германської марки і, по суті своїй, зводиться до того, що німецькі народці, які завоювали римські провінції, мусіли були на нових місцях так чи інакше улаштуватися; але що „завойовання привело їх у римські краї, де багато століть земля була приватною власністю (до того ж необмеженою... und zwar römisches, unbeschränktes — Fr. Engels!) і де самі завойовники були в значній меншості,— вони аж ніяк не могли дощенту зруйнувати ту форму власности, що так міцно там укоренилася“,— додатково зауважує Енґельс у своїй праці „Марка“. Настав момент, коли соціяльно-економічний устрій стародавніх германців дедалі більше проймався новими тенденціями, що цілком поривали з родовим укладом попереднього часу. І коли ми спеціяльно звернемося до франкського королівства Меровінґів, то побачимо, що тут у переможців — салійських франків — їхні королі, що із звичайних воєначальників стали справжніми владними князями, остаточно привласнили й відтяли — „вкрали в народу“ — його спільну власність і роздали й подарували її на користування своїм дружинникам. Коло цих дружинників (das Gefolge), що попервах складалося з особистого королівського почту й другорядних королівських воєначальників, згодом поновлювалося не самими тільки римлянами, тобто романізованими ґаллами, що потрібні були королеві через свою освіту, вміння писати, знання як романської місцевої, так і латинської книжної мови тощо, але й рабами, кріпаками й вільновідпущеними, які становили королівський двір і з яких король обирав

своїх фаворитів. Ось цим усім людям спочатку даровано ділянки народньої землі, а потім їх роздавано як бенефіції (in der Form von Beneficien), здебільша до смерти короля й — скажімо ще від себе — за формуляром римського надавчого листу. Одначе характерно, що старе салійське право франків часу короля Хлодвіґа — або точніш: останніх років його панування (він помер 511 р.) — вказує й на окрему повну власність (за Енґельсом, уже в римських провінціях поодинокі родинні ділянки германців скоро обернулися на відібрану приватну власність, алод) і заразом на життя сільською громадою, землеробство, скотарство, виноградарство, садівництво, але найменше на ремества й торговлю. Отже, зазначена вище майнова нерівність, в якій почасти відбивалися старі римські земельні порядки, щораз більше призводила у франків і до потреби нової соціяльної диференціяції; але цікаво відзначити, що в ці новоутворені правні норми прийнято також і римську людність у містах і на земській території. І саме через те, що франкське завоювання не йшло поруч ні з серйозною боротьбою з корінною людністю, ні з новим і досконалішим розподілом праці; а також через те, що економічний розвиток переможених не дуже різнився (die ökonomische Entwicklungsstufe fast dieselbe ist) від такого самого розвитку переможців (бо в дрібному господарсті і в дрібних ремествах, на що перетворилося велетенське виробництво часів розквіту римської імперії, не було місця для чисельних рабів — пор. Fr. Engels, o. c.[5], S. 153), і виходило, що економічні підвалини суспільства, що тільки но почало народжуватись наслідком взаємодії, залишилися без зміни (die alte bleibt); а показані вже февдалізаційні моменти в соціяльно-економічному укладі стародавніх германців опісля Тацітової доби тільки яскравіше виявилися у так званій бенефіціяльній системі та в поширенні стосунків особистої залежности. Конче слід підкреслити, що, як гадають фундатори марксизму, ті чотириста років, які зминули з часів занепаду римської імперії в кінці V ст., є тільки перша фаза в розвитку тієї нової формації, що позначилася згодом — приблизно, з другої половини X ст., коли наміти-лося об'єднання більших земель у февдальні королівства — утворенням більш-менш суцільної февдальної системи [1]), де розподіл власности й розділ суспільства цілком відповідали своєрідному станові хліборобського й промислового виробництва, і де обопільні стосунки між усесильними володарями землі й підлеглими їм селянами стали за вихідний момент для всієї наступної західньоевропейської історії.

Таким чином у повній згоді з Марксо-Леніновою методологією перше наше твердження полягає ось у чому: доба так званих середніх віків на европейському Заході, що її аж ніяк не можуть реально визначити буржуазні фахівці, являє собою окрему суспільно-економічну формацію, яка означається специфічним способом виробництва, що пов'язаний із специфічною формою експлуатації і клясової підлеглости, а також із специфічними формами держави та різних інших надбудов — правних, релігійних, літературних,

---

[1]) Пор. уже згаданий лист Енґельса до Конрада Шмідта з 12. III 1895 р., де автор чітко ставить таке методологічне запитання: „Чи відповідав февдалізм колинебудь своїй ідеї?" — і дає на нього не менш чітку відповідь: „Заснований у західній Франції, розвинений далі в Нормандії норвезьким завойовником, ще більше удосконалений французькими норманами в Англії й південній Італії, найбільш він наблизився до своєї ідеї в ефемерному Єрусалимському королівстві, яке лишило після себе в Єрусалимських Асізах клясичний відбиток февдального ладу. Невже ж февдальний лад був лише фікцією тому, що цілковитої досконалости він досягнув тільки в Палестині, на короткий час і то (здебільшого) на папері?" Від себе ще відзначимо, що Єрусалимське королівство було утворено влітку 1099 р., і що активну ролю в цьому утворенні брали не королі і не володарі великих західньоевропейських територій, які взагалі дуже холодно відгукнулися на папські пляни збройного наступу на Схід, а сеньйори тих дрібних країн, де надто гостро стояло питання про брак земельних ресурсів для февдалів.

філософських і т. д. Користуючись із одного листа Фр. Енґельса до К. Шмідта, з особливим наголосом треба підкреслити, що тут тільки ясний теоретичний погляд може показати правдивий шлях у лябіринті фактів, і на сьогоднішній день доводиться просто сказати, що всю історію февдальної суспільно-економічної формації треба почати наново вивчати й досліджувати, виходячи найперше з матеріяльних умов її існування — з її продукційних відносин.

За основу февдального способу виробництва, за ясним Марксовим висловом, що читаємо у вступі до розділу 47-го другої частини III тома „Капіталу", найголовніше є сільсько-господарське виробництво — хліборобська праця; проте, хатню ремісничу й мануфактурну працю зовсім не виключається з цієї бази продукційних відносин даної епохи: вона, як допоміжне виробництво при хліборобстві, є умова того способу продукції, на якому ґрунтується натуральне господарство як у давній, так і в середньовічній Европі: „Рента продуктами в її чистому вигляді... має за свою передумову сполучення сільської хатньої промисловости з хліборобством; додатковий продукт, що створює ренту, є продукт цієї об'єднаної хліборобсько-промислової родинної праці — однаково, чи має в собі рента продуктами більшою або меншою мірою промислові продукти, як це часто було за середньовіччя, чи її виплачується тільки в формі власне хліборобського продукту", — пише далі Маркс у третьому параграфі тієї таки „Генези капіталістичної ренти". Отже, зазначене сполучення землеробчої й ремісничної праці є, власне кажучи, справжній фундамент февдального способу продукції, що в інших місцях висловлюється в Маркса так: за економічну основу февдального суспільства є дрібне селянське господарство (дрібне рільництво) з його підсобною хатньою промисловістю та незалежне ремісничне виробництво — однаково, чи має воно цехову форму, чи форму індивідуальної роботи — пор. „Капитал" I[5], 251; I[5], 258; I[5], 290—291.

З другого боку, февдальний спосіб виробництва відзначається стосунками панування й підлеглости, які виростають безпосередньо з самої продукції, інакше кажучи, специфічний характер експлуатації безпосередніх продуцентів від панівних верств суспільства є для середньовіччя його істотна ознака: земельний власник і безпосередній робітник, якому фактично або юридично належать знаряддя виробництва, тут не збігаються... В усякому разі основу февдальної експлуатації становить земельна власність: „Дохід земельного власника, хоч би яку назву давали йому, привласнюваний ним додатковий продукт, що ним можна порядкуватися, є тут та нормальна й панівна форма, в якій безпосередньо привласнюється всю неоплачену додаткову працю, і земельна власність створює базу цього привласнення", — пише К. Маркс в останньому розділі своєї „Генези капіталістичної ренти". Та коли взяти на увагу, що хліборобська людність рішуче становить переважну частину людности (пор. „Капитал" III[1], 2, 261; III[1], 2, 285), а земельний власник є особа, яка, користуючись монополією земельної власности, в першу чергу привласнює надмірну працю безпосередніх продуцентів, то виходить, що земельна власність не тільки є головна умова продукції за доби февдалізму, ба й визначає керівну ролю нетрудящої меншости над селянством. І цей зв'язок февдального способу експлуатації з земельною власністю обумовлений самим її характером: бо за Марксовими словами в „Капіталі" (III[1], 2, 140), февдальна земельна власність є привхідна обставина власности певних осіб на особи безпосередніх продуцентів, або — як раніше це написано в „Німецькій ідеології" — „февдальна власність ґрунтується на громадській організації, якій, однак, протистоять, як кляса, що безпосередньо продукує... дрібні селяни-кріпаки". А відтак, у самій структурі февдальної земельної власности маємо специфічну асоціяцію проти поневоленої кляси продуцентів;

інакше кажучи, обставини самої продукції вирішують і форму згаданої асоціяції, і стосунки земельних власників до безпосередніх продуцентів. Що ж вони є в деталях — оті стосунки, що виходять з самої природи феодальної земельної власности?

Ми вже бачили, що економічна форма, властива середнім вікам, що в ній неоплачену додаткову працю висисається з безпосередніх продуцентів, визначає характер їхніх стосунків до власників умов продукції, які мають тут свої особливості (...Eigentümer der Productionsbedingungen, die hier mit dem Grund und Boden zusammenfallen... Das Kapital III[1], 2, 323). В реальній дійсності це визначає, що основа всього сільсько-господарського виробництва — земля — належить феодалам, а безпосередній продуцент, тобто покріпачений селянин, тільки обробляє поміщицьку землю своїм або й поміщицьким інвентарем. Звичайно, цим не говориться, що маєток землевласника це була єдина територія, де працював безпосередній продуцент — за теорією Марксовою, він також має фактично належну йому землю, якій і віддає певну робочу частину тижня (пор. „Капитал" I[5], 445; Fr. Engels, Die Entwicklung des Socialismus von der Utopie zur Wissenschaft, S. 28; S. 53—55. 4-te Aufl. Berlin, 1891). Якщо такий дрібний землероб володіє власним знаряддям виробництва — матеріяльними умовами праці, потрібними, щоб зреалізувати його працю й продукувати засоби для його існування, то номінальний земельний власник може вичавити з нього додаткову працю тільки позаекономічним примусом, однаково хоч би якої форми він набував. У всякому разі це є неприховане насильство, і в розділі про відробітну ренту Маркс каже: „Ясно, що в усіх формах, при яких безпосередній робітник посідає засоби продукції... відношення власности мусить одночасово виступати, як безпосереднє відношення панування й підлеглости, а безпосередній продуцент — як невільний; неволя, яка від кріпацтва з панщизняною працею може пом'якшуватись до звичайного оброчного зобов'язання". Значить, мова тут про стосунки особистої залежности, при чому „дана форма відрізняється від рабського або плянтаторського господарства саме тим, що раб працює за допомогою чужих умов продукції й не самостійно" — тим часом, як безпосередній продуцент, що в певні дні тижня обробляє землю у великому феодальному маєтку, самостійно провадить на особисто використовуваній землі своє власне хліборобство, як і зв'язану з ним сільську хатню промисловість. А втім, особиста неволя й прикріплення до землі, як додаток до неї, становлять для дрібного селянина-робітника належність у справжньому розумінні слова щодо кляси феодальних земельних власників (пор. ще „Капитал" III[4], 2, 126—127), і звідси добре пояснюється, чому їм протистоять, як кляса, дрібні селяни-кріпаки. „За середніх віків", — пише Фр. Енґельс у передмові до американського видання своєї відомої праці „Становище робітничої кляси в Англії", — за джерело феодального гніту була не експропріяція землі в людности — навпаки, її прикріплення до землі. Селянин зберігав свою землю, але був прикріплений до неї... і був примушений відбувати на користь господареві повинність працею або продуктом". Усе це й є вираз або виявлення тієї специфічної громадської організації, що в основі підтримує саму феодальну власність. Структуру її зумовлювали обмежені продукційні стосунки — невелика й груба хліборобська культура та промисловість ремісничого типу.

Коли така суть феодальної експлуатації, де самий спосіб її безпосередньо виростає з самої продукції і де специфічна відірваність робочої сили й засобів виробництва від самих його умов, які тут тотожні з землею, а коли й відмінні від неї, то вважаються тільки за її належність, зрештою набуває вигляду характеристичних стосунків панування і підлеглости, — то звичайні (як економічні, так і правні) форми феодальних продукційних стосунків наочно виявляються в передкапіталістичній земельній ренті. Землевласник є тут безпосередній привласнювач чужої додаткової праці, а сама рента, — пише Маркс

(„Капитал“ III[4], 2, 267), — історично є загальна форма праці, що безкоштовно виконується. Тут привласнювання цієї додаткової праці відбувається не через обмін, але за основу його є насильницьке панування одної частини громади над одною. Проте, окремі форми земельної ренти відбивають на собі певні типи продукційних стосунків, або, як каже точно Маркс („Капитал“ III[4], 2, 140), вони відповідають різним ступеням розвитку суспільного процесу продукції. І ось тут виникає ґрунтовної ваги питання, чому автор „Капіталу“ в своєму досліді про генезу капіталістичної земельної ренти надає такого значення детальній аналізі самої природи та ступенів розвитку ренти передкапіталістичної, як нормальної форми додаткової праці — а про це слід сказати хоч би через те, що інші фахівці якось забувають навести отакі Марксові слова: „Без деякої певної міри продуктивности праці не може бути в робітника часу в його власному розпорядженні, а без такого зайвого часу не може бути ніякої додаткової праці — і тому не може бути... ніяких февдальних баронів („Капитал“ I[5], 397). Отже, маючи цих останніх, февдальна епоха й знає земельну ренту в її первісних і простих формах: ренти відробітної, ренти продуктами й ренти грошової, при чому дійсним обробником і посідачем землі завсіди припускається виплатник ренти, що його неоплачена додаткова праця безпосередньо йде самому власникові землі. Щождо деталів у розвитку самих форм земельної ренти, то відробітна рента є найпростіша з них; вона відповідає ранній стадії февдальних продукційних стосунків і характеризується тим, що безпосередній продуцент частину тижня обробляє фактично належну йому землю знаряддями праці, що фактично або юридично належать йому ж, а інші дні тижня працює в маєтку землевласника й задурно (пор. „Капитал“ I[5], 445). Але й тут номінальний земельний власник вживає той позаекономічний примус, що без нього не можна вичавити з панщанина потрібної додаткової праці — і примітивний спосіб самого сільсько-господарського виробництва, так мовити, виправдує цей метод активного впливу на дрібне селянство через двір, дружину й залежних людей февдального земельного монополіста. А втім, як згадано, на вищому ступені розвитку продукційних стосунків і суспільства взагалі відробітна рента перетворюється на ренту продуктами, що, за точним Марксовим висловом, має за свою передумову вищий культурний рівень безпосереднього продуцента. Але це перетворення одного типу ренти в інший нічого не змінює в суті самої земельної ренти. Вона, ця суть, полягає в тому, що земельна рента є єдина панівна й нормальна форма додаткової вартости або додаткової праці; а це, своєю чергою, виявляється в тому, що вона (земельна рента) становить єдиний додатковий продукт, що його безпосередній продуцент, який **посідає** умови праці, потрібні йому для репродукції цього продукту, повинен дати **власникові** землі; з другого боку, останній рішуче протистоїть дрібному землеробові, як персоніфікована умова праці, що становить чужу власність і тільки відокремлена проти селянина. До цього Маркс іще підкреслює, що хоч рента продуктами становить панівну й найрозвиненішу форму земельної ренти, проте її постійно, більшою або меншою мірою, супроводять залишки попередньої форми, тобто ренти відробітної, що її виплачується панщинною працею. Не зважаючи на такий паралелізм, рента продуктами відрізняється від попередньої форми тим, що додаткову працю доводиться виконувати вже не в її натуральному вигляді, а на власну відповідальність безпосереднього продуцента. Якщо в першому випадку цей останній працює під безпосереднім наглядом і примусом земельного власника або його представника, то в другому — він примушений виконувати додаткову працю силою стосунків — замість безпосереднього примусу, і постановою закону — замість нагая: legitime, secundum legem, secundum legem vel consuetudinem... Крім того, замість працювати на панському маєтку, як це було давніше, дрібний землероб тепер орудує виключно на фактично експлуатованій ним самим

землі; більше або менше він порядкує також своїм робочим часом, передаючи земельному власникові тільки належну частину його в натуральній формі продукту, в якому вона саме реалізується: „праця продуцента на самого себе і його праця на земельного власника виразно вже більше не відокремлюється в часі й просторі“, — пише К. Маркс у розділі про „Ренту продуктами“. Обтяжливі й при відробітній ренті більш або менш перешкідні перерви, зумовлені працею на земельного власника, тут відпадають, і коли рента продуктами є в чистому вигляді, то умови господарювання цілком або в переважній частині продукується в самому селянському господарстві. Далі, вона має за свою передумову сполучення сільської хатньої промисловости з хліборобством: додатковий продукт, що створює ренту, є продукт цієї об'єднаної хліборобсько-промислової родинної праці, при чому за середньовіччя промислові продукти часто відіграють більшу або меншу ролю в складі виплачуваної в чистому вигляді ренти продуктами. В усякім разі при цій формі ренти постають або, принаймні, можуть постати більші різниці в економічному становищі окремих безпосередніх продуцентів, які й самі дістають змогу здобути засоби, щоб і собі безпосередньо визискувати чужу працю.

Коли Маркс, характеризуючи окремі етапи в розвитку форм земельної ренти, зазначає, що найпростіша з них є форма ренти відробітної, яка в хронологічних рамцях усього середньовіччя є також найпервісніша, то ясна річ, що розглянена вище рента продуктами стосується вже до дальшого періоду чимраз усталюваних і, нарешті, розквітлих февдальних стосунків, коли законодавча санкція, замість безпосереднього примусу, освячує своїм авторитетом звичаєво-економічні, отже й звичаєво-правні стосунки земельних власників і упідлегленого селянства. З однієї специфічної згадки в Маркса про вілли Карла Великого можна думати, що десь так у першій половині VIII ст. [1]) є той момент, де починається вже (хоч на світських землях і спорадично) самим законом ухвалене перетворення відробітної ренти на ренту продуктами (пор. Fr. Engels, Ursprung der Familie etc. [5], S. 158 — 159); а цікаве зауваження Марксове про те, що рента продуктами є панівна й найрозвиненіша форма земельної ренти взагалі, хоча її все ж раз-у-раз супроводять залишки ренти попереднього типу — і це однаково, чи є земельний власник приватна особа чи держава — тільки стверджує цю нашу думку: так само ще дані з IX ст. щодо економічного устрою на просторих володіннях французького манастиря Сан-Жермен де-Пре (поблизу Парижа) та в лянґобардському абатстві Боббіо. Опріч того, для IX віку слід категорично зазначити, що сам селянин, через внутрішнє безладдя країни дедалі частіше передаючи право власности на свою землю сроєму владному захисникові (світським достойникам або церкві), міг залишитися іще на якийсь час особисто вільною людиною, хоч завжди він за повернуту йому в довічне володіння землю був зобов'язаний певними повинностями та оброком (...nur gegen Leistung von Diensten und Abgaben — Fr. Engels, o. c[5]. S. 158); і тільки вступивши в таку залежність, він потроху втрачав свою волю й ставав кріпаком (пор. „Капитал“ III[4], 2, 112). А звідси, що стосується до дальшого часу, не

---

[1]) Відповідна аналіза Капітулярія про імперські маєтності (Capitulare de villis vel curtis imperii — певно, з кінця VIII віку) показує, що це є реґлямент, автор якого, покликаючись на давні правила, хтів би насамперед відновити давніший панщизняний лад, що розклався. Та як паралелю до цього дозволю собі відзначити, що в одній постанові Баварської Правди (готовий її текст датується першою половиною VIII ст.), читаємо вже про обмеження самої панщини: tantum serviant, quantum eis per possibilitatem impositum fuerit... Mon. Germ. Hist., L.L. III, 280.

Крім того, раніша трохи Аламанська Правда, з свого боку, ясно визначає рівень часткового звичаєвого оброку: servi enim ecclesie tributa sua legitime reddant... поруч із панщиною: et si super hoc domnico est... ita faciant, tres dies sibi et tres in domnico.. Те ж і в згаданій Баварській Правді: servi autem ecclesie secundum possessionem suam reddant tributa, opero vero tres dies in ebdomada in dominico operetur, tres vero sibi faciant...

шкодить сказати, що реальні оброки, які були зв'язані з землею і являли собою, за поширеним буржуазним словоживанням, тільки платню за користування нею, дуже рано (я маю на оці тут Францію, а не Німеччину!) набувають сталого характеру, при чому розмір їх обумовлює величина експлуатованого кріпаком-селянином клаптя землевласницької території...

Нарешті, щодо грошової ренти, то вона є остання форма і рівночасно форма розпаду того роду земельної ренти, яка властива середнім вікам і являє собою нормальну форму додаткової вартости й неоплаченої додаткової праці, що її доводиться віддавати власникові умов продукції. Грошова рента постає з простого перетворення розгляненої вище форми продуктової ренти — так само, як ця остання сама становила тільки перетворену відробітну форму. Замість продукту, безпосередній продуцент має тут сплачувати власникові землі (чи то буде держава, чи приватна особа) ціну продукту — і щоб можливі були потрібні грошові ресурси, частину всього продукту треба тепер перетворювати на товар — продукувати, як товар. Отже, характер усього способу продукції більше або менше змінюється проти попередніх часів, а саме: він втрачає свою незалежність, свою відокремленість від суспільства. А проте, база такої ренти, хоч і наближається вона до свого розпаду, все ще лишається та сама, що й при ренті продуктами, яка становить її вихідний пункт. Безпосередній продуцент є, як і давніше, спадковий або інакше: традиційний посідач землі, що повинен сплачувати земельному власникові надмірну примусову працю в формі додаткового продукту, перетвореного на гроші. А коли постає питання про початковий момент і причини цього перетворення ренти продуктами на грошову ренту, то в Маркса знаходимо ясну вказівку на те, що воно не може здійснитися без певного розвитку суспільної продуктивної сили праці: „перетворення ренти продуктами на грошову ренту має за свою передумову вже порівняно значний розвиток торговлі, міської промисловости, товарової продукції взагалі, а разом з тим грошової циркуляції [1]). Далі воно має за свою передумову ринкову ціну продуктів і те, що їх продають більш-менш близько до їх вартости, чого може й не бути за колишніх форм" („Капітал" III[4], 2, 272). Отже, інакше кажучи, тут береться на увагу той період середніх віків, коли місто починає переважати над селом і коли натуральні повинності, панщизняні роботи й сама рента продуктами вже не можуть задовольнити економічних потреб сеньйоріяльного господарства.

При грошовій ренті традиційні звичаєво-правні стосунки між підлеглим продуцентом, що посідає й обробляє частину панської землі, і між номінальним земельним власником неодмінно перетворюються на договірні, визначувані точними нормами позитивного закону, чисті грошові стосунки. Цей процес, до речі, не скрізь відбувався рівномірно й рівночасно—на жаль, у Маркса не маємо тут відповідних деталів. Проте, він зазначає одне кардинальної ваги явище: обробник-посідач, по суті, стає звичайним орендарем. Це перетворення, за інших сприятливих загального характеру стосунків продукції, з одного боку, земельний власник використовував на те, щоб замість отаких орендарів-селян посадити капіталістичного орендаря; з другого боку, воно призводило до того, що колишній посідач викупляв свої зобов'язання сплачувати ренту й перетворювався на незалежного селянина, і земля, яку він обробляв, становила його цілковиту власність. Крім того, коли натуральна рента перетворюється на грошову, це доконче супроводиться, ба навіть антиципується (тобто — береться як дане) створенням нового типу робочої сили — кляси наймитів, що нічого свого не мають і наймаються за гроші. І не тільки фев-

---

[1]) Пор. ще „Капітал" III[4], 2, 111: „На що потрібні гроші дрібному продуцентові — так це, головним чином, для платежу. Перетворення натуральних відбутків і повинностей поміщикам і державі на грошову ренту та грошові податки відіграв тут чималу ролю... Гроші тим тяжче мати, що менше товарова форма є загальна форма продукту...

дал, на зміну старих форм панщини та оброку, наймає наймитів, щоб обробляли власну його землю: вже з самого початку і міцніші економічно селяни, зобов'язані сплачувати грошову ренту, починають практикувати звичай визискувати сільських найманих робітників власним коштом. Таким чином перед ними поступінно розгортається можливість призбирати певне майно й самим перетворитися на майбутніх капіталістів. А покищо, в період XIII—XIV—XV ст., керівна роля передкапіталістичної ренти, як нормальної форми додаткової вартости й додаткової праці, в основному залишається та сама, бо й продукційні стосунки февдального суспільства, хоч вони поволі й розпадаються, а все ж і далі зберігають свою специфічну форму. Грошова рента обумовлює різень прибутку — у своїй чистій формі вона навіть поглинає зиск.

Така, за науковою схемою Маркса, февдальна форма експлуатації. На ній, власне, й заснована вся структура економічної громади, що виростає з самих стосунків продукції, а заразом її специфічна клясова й політична структура. Тому то дальшу нашу аналізу пов'язано з детальнішим визначенням клясових стосунків даної соціяльно-економічної формації, бо в самому характері й способі сполучення робочої сили й засобів продукції маємо вихідний пункт, щоб виявити основи усього суспільного її ладу. Отож, щодо типової пори середньовіччя, то у нас уже зазначено, що февдальний спосіб виробництва позначається стосунками панування й підлеглости, тобто: февдал-землевласник і селянин-посідач землі перебувають поміж собою в специфічних стосунках особистої нерівности. Цим саме й пояснюється, чому привласнення додаткової праці і додаткової вартости відбувається тут у формі натуральних служб і натуральних повинностей, що їх відбувають безпосередні продуценти. Запросивши свого читача перенестися в темне середньовіччя Европи, Карл Маркс подає такі принципові щодо цього міркування: „замість незалежної людини ми бачимо тут усіх залежними — кріпаків і дідичів, васалів і ленних панів, парафіян і попів. Особиста залежність характеризує тут суспільні стосунки матеріяльної продукції так само, як і інші збудовані на ній сфери життя. Але саме тому, що стосунки особистої залежности становлять основу даного суспільства, то праці та її продуктам не треба набирати відмінної від їхньої реальности фантастичної форми. Вони увіходять в обіг суспільного життя в формі натуральних служб і натуральних повинностей. Безпосередньо суспільна форма праці є тут її натуральна форма, її окремішність, а не її загальність, як це буває в суспільстві з товаровою основою. Панщизняну працю так само добре вимірюється часом, як і працю, що продукує товари, але кожний кріпак знає, що це якась певна кількість його особистої робочої сили, яку він витрачає на службу своєму панові. Десятина, що її він має віддавати панові, для нього ясніша, ніж благословення попове. Тим то, якби й не дивитися на характеристичні маски, в яких тут виступають люди одні проти одних, то в кожному разі суспільні стосунки осіб у їхній праці виявляються, як їхні власні стосунки, а не виявляються перебрані в суспільні стосунки речей, продуктів праці...“ Отже, в останніх рядках якраз і знаходимо бажаного ключа до аналізи клясової структури февдального суспільства. Не перевівши такої аналізи, не тільки не можна цілком зрозуміти поняття суспільно-економічної формації взагалі, ба й показати, чому саме вона є певна моністична система або комплекс суспільних явищ, перейнятих своєрідною внутрішньою одністю. Очевидно виходить, що товаровий фетишизм, коли суспільні стосунки між людьми — всупереч тому, що було за доби февдалізму на Заході — набирають відмінної від реальности продукту форми речових стосунків (... фантасмагоричної для них форми відношення речей, як точно читаємо в „Капитале“ I[5], 32), не є база тієї специфічної залежности, яка властива середнім вікам: за її основу, за паралельною думкою В. Леніна, є земельна власність, бо прикріплення народу до землі було за джерело февдальної експлуатації (пор. Твори III[3], 139—141). Та й

із слів Марксових ми знаємо, що організація хатньої ремісничої й мануфактурної праці за февдалізму увіходить, як складова частина, до поняття і суті натурального господарства, і там, де панує хліборобство, сама февдальна власність, що за середньовіччя виходить із села, обумовлює певний тип клясових стосунків: вони ґрунтуються на суперечності двох громадських антагоністів: великих земельних февдалів-панів і дрібних селян-кріпаків, а це призводить до ієрархічного поділу земельної власности. Тому то й пише Маркс („Капитал“ I [5], 575), що „по всіх країнах Европи февдальну продукцію характеризує те, що земля була поділена поміж найбільшим по змозі числом селян-кріпаків. Сила февдального пана, як і всякого суверена, залежала не від розмірів його ренти, а від числа його підданців, а це залежало від числа самостійних селян-господарів“. Коли ж у „Німецькій ідеології“ читаємо, що цьому февдальному поділові земельної власности відповідала в містах февдальна організація промисловости, яка створила там ієрархію, подібну до тої, що була на селі, то звідси ясно, в яких саме рисах виявляється клясова структура февдального суспільства, де земельна власність має характер станової власности, а поступінно заощаджені дрібні капітали в окремих ремісників та їх стабільне число в умовах зростання людности розвинули в містах цілу систему підмайстрів і учнівства, в якій теж відбився ієрархічний принцип цілої формації.

Отож, із цього економічного обґрунтування февдальної ієрархії, що ним К. Маркс і Фр. Енґельс характеризують середньовічне суспільство, виходить, що воно було двоклясове: на одному його бігуні ми бачимо тих, хто визискує, тобто панів — на селі та по містах, а на другому бігуні: щодо села — масу залежного селянства, прикріпленого до землі й зобов'язаного сплачувати землевласникові ренту працею, продуктом або грошима, і що до міста — звичайних городян, майстрів, підмайстрів та ще поденних робітників, які щодня припливали з села, тікаючи від своїх дідичів. Очевидно, ці дві антагоністичні групи є основні кляси середньовічного февдального світу, і Ленін, у своїй „Лекции о государстве“, вперше опублікованій в „Правді“ з 18 січня 1929 р. чітко й мальовничо висловив це в одному коротенькому реченні: „Основний поділ суспільства (за часів кріпацького, тобто февдального права) є кріпосники-дідичі й кріпаки-селяни“ — або, як кажуть уже самі джерела: nobiles — rustici... milites — ruricolae... le chevalier del pays — et li vilain... Проте не слід говорити, що їх усіх однаковою мірою обходило питання про ієрархічні стосунки серед панівної верхівки: щодо справжньої ієрархії середніх віків, то вона не існувала для маси. Для маси існував тільки февдалізм, а ієрахія остільки, оскільки вона сама була февдалізмом, — зауважує далі Маркс. Кляса февдалів привласнила була в свою монопольну власність не тільки право на землю, ба й військові, адміністративні, судові й т. д. функції, і це призводило до того, що поневолене селянство віч-на-віч протистояло об'єднаному розбищацькому панству, що громадську його ролю закріпляла система станових привілеїв; а за їх зовнішній вираз і був ієрархічний поділ між самими суб'єктами земельної власности.

Заналізувавши економічну й клясову структуру февдального суспільства, переходимо тепер до питання про специфічні надбудови політично-юридичного та ідеологічного порядку, властиві середнім вікам. Правду кажучи, такого широкого й детального оформлення матеріялу, як це ми мали для всього попереднього викладу, тут уже немає, але, пам'ятаючи Ленінові слова, що на те, щоб як слід оцінити погляди Маркса, безперечно конче потрібно обізнатися з творами його найближчого однодумця і співробітника Фр. Енґельса, — ми скористуємося з деяких зауважень Енґельса, щоб з'ясувати, насамперед, суть февдальної держави. Видима річ, що її аж ніяк не накинуто середньовічному суспільству з о в н і... von Aussen — навпаки, вона є продукт

і визнання тих непримиренних суперечностей, які в ньому розвинулися на певному ступені його життя і які воно не могло усунути. „Держава є продукт і виявлення непримиренности клясових суперечностей" — і навпаки: „існування держави править за довід на те, що клясові суперечності є непримиренні", — пише з свого боку Ленін у „Лекции о государстве", характеризуючи основну ідею марксизму в питанні про історичну ролю й значення держави взагалі. І от саме для того, щоб зазначені нами дві основні кляси февдального періоду з їх протилежними економічними інтересами не виснажили в марній боротьбі свої власні сили й сили суспільства, потрібна була особлива влада, що стояла неначе в позиції зверхнього арбітра над суспільством (eine scheinbar über der Gesellschaft stehende Macht — Fr. Engels, o. c. [5], S. 178) і мала своїм завданням стримувати в певних межах отую боротьбу (ibid. Fr. Engels ... die den Konflikt dämpfen, innerhalb der Schranken „der Ordnung" halten soll... которая умеряла бы столкновение, держала его в границах „порядка" — спеціяльний переклад В. Леніна!), користуючись установою окремого службового апарату й розподіляючи — як це було і в римській старовині — надавані громадянству права згідно з кількістю майна. „Це ми бачимо у середньовічній февдальній державі, де політична влада відповідала величині поземельного майна", — пише Фр. Енґельс у своїй славетній книзі „Походження родини, приватної власности й держави" (розділ IX), що її В. Ленін чітко визначив, як один із основних творів сучасного соціялізму. Та й Маркс не одного разу підкреслював ту саму думку про визначну ролю поземельної шляхти й середньовічних міст в утворенні февдальної держави — при чому цю шляхту він називав „панівною клясою, що на чолі своєї організації ставила монарха" (пор. „Архив Маркса и Энгельса" 1, 256). Однак найцікавіші є Ленінові слова про те, що за середніх віків, коли переважало кріпацьке право, форми держави були різноманітні... проте, завжди за панівних визнавали тільки дідичів-кріпосників. Отже Енґельс і каже, що „февдальна держава — це був орган дворян, щоб панувати над селянами-кріпаками", або інакше: „держава, за середніх віків, була представником февдальної шляхти..." А втім не спрощуватимемо зовнішнього вияву цієї суті февдальної держави, бо такий великий період в історії людства, як середні віки, являє собою силу політичних форм, різноманітних політичних установ, думок, революцій — і розібратися в усій цій надзвичайній строкатості й величезній розмаїтості... можна тільки тоді, коли твердо дотримуватися, як керівної основної нитки, поділу суспільства на кляси та зміни форм клясового панування — пор. Ленінові думки на цю таки тему в „Лекциях о государстве".

Нарешті, починаємо характеристику специфічних рис середньовічної ідеології. Цій темі у фундаторів марксизму не надано конкретної аналізи. Проте, оскільки Маркс і Енґельс — і в „Німецькій ідеології" і в „Комуністичному маніфесті" — категорично зауважують, що думки панівної кляси за кожної доби є панівні думки, тобто, що кляса, яка являє собою панівну матеріяльну силу суспільства, є водночас і його панівна духовна сила, то ясна річ, що за февдальних часів за цього носія культурних цінностей була кляса земельних власників — церковних і світських панів різного ґатунку. Вони мали до своїх послуг засоби матеріяльної продукції, а через те водночас мали й засоби духовної продукції, підкоряючи собі таким чином думки тих, кому бракувало і першого, і другого моменту. Отож, в „Німецькій ідеології" читаємо: „Панівні думки є не що інше, як ідеальне визначення панівних матеріяльних стосунків, як визначені в формі думок панівні матеріяльні стосунки, тобто стосунки, що роблять саме з якоїсь кляси панівну; отже, це думки її панування". Виходить, що владуща кляса визначає домінантний обсяг духовних інтересів кожної історичної доби; вона панує, як свідомий колектив свідомих істот — як продуцент думок, що реґулюють продукцію та розподіл мислі свого часу: отже, думки панівної кляси є панівні думки доби.

Одначе, поділ праці, що в ньому фундатори марксизму знайшли одну з головних сил дотеперішньої історії, виявляється також і серед панівної кляси, як поділ духовної та матеріяльної праці, — і в середині в цій клясі одна її частина виступає, як мислителі цієї кляси — її активні концептивні ідеологи, тим часом як інша частина ставиться до цих думок та ілюзій пасивніше, бо має менше часу на те, щоб творити собі ілюзії та думки про самих себе Це роздвоєння серед єдиної кляси може дійти навіть до повного протиставлення та ворожнечі між обома частинами, але за кожної практичної колізії, коли сама кляса стоїть під загрозою, те протиставлення й ворожнеча зникають самі собою; тоді зникає й ілюзія, ніби панівні думки не є думки панівної кляси й мають силу, відмінну від сили цієї кляси — в отаких словах уже остаточно формулюють свій принциповий погляд Маркс і Енґельс, на жаль, як зазначено вище, не пояснюючи його жадним конкретним прикладом з історії февдального часу. У ній я маю тепер за своє завдання взяти докази на те, що марксо-енґельсівське твердження щодо характеру панівних думок за ранньої епохи середніх віків слушне. Той поважний письменник, що твір його я тут заналізую, користуючись ориґінальним текстом, є відомий граф Нітард, про якого не раз згадують і наші молоді радянські фахівці. Так ось і постає питання, чи справді думки, що він їх висловлює, є думки його власної панівної кляси, отже й панівні думки певної доби?

Як відомо, усобна війна Каролінґів, що почалася ще за Людовіка Побожного, не закінчилася й тоді, як він помер улітку 840 року. Лотар Італійський, передніш головний батьків супротивник, тепер прагнув усунути від влади братів своїх — Людовіка Німецького та Карла Лисого. Ті об'єдналися, і боротьба стала нерівна для Лотаря; його переможено, і він мусів погодитися на поділ імперії. Отож цю боротьбу й описав один з учасників її, прихильник Карла Лисого, Нітард. Він був син вельможного франка Анґільберта — „золотокудрого Гомера“ — й Берти, дочки Карла Великого, і свою освіту здобув, звісно, у двірській школі. Далі він обіймав різні високі посади і, починаючи з року 842, заступив войовничого маґната Рікбода, як цивільний абат пікардійського манастиря Сан-Рікіє, де раніш був за такого дбайливого господаря його батько, що, між іншим, улаштував там велику книгозбірню [1]). Року 840 він, з доручення Карла Лисого й разом з якимось Адельґаром, їздив до Лотаря, як посол, і, коли в переспрaвах йому не повелося, пішов слідом за своїм державцем, що виступив з військом проти Лотаря. У поході, перед тим, як увійти до Шальона на-Марні, Карл Лисий доручив Нітардові написати історію цієї війни й виправдати в ній його вчинки. А тим часом Нітард і далі служив Карлові Лисому й своїм мечем: у рішучій битві коло Фонтенуа (25 червня 841 р.) він бився дуже мужньо і тільки вже аж тоді знову взявся був за перо. Він був так само серед тих дванадцятьох уповноважених від Карла Лисого, що їм на початку 842 р. доручено було розв'язати справу про розділ імперії між двома меншими братами; тут він успішно боронив права свого державця. Тим часом він і далі писав свою історію, та не довів її до краю, а спинивсь мало не на самім початку року 843. З цим 843 роком уриваються й наші відомості про самого автора. Є, проте, в одного пізнішого письменника XII ст. замітка, нібито в XI ст., відкриваючи мощі Анґільберта в манастирі Сан-Рікіє, знайшли й Нітардового трупа з проламаною головою. Отож доводиться визнати, що смерть не дала Нітардові

[1]) Nitardi Historiarum IV, 5: Centulo opus mirificum... construxit, familiam sibi commissam mirifice rexit... — Пор. іще: Tanto vero ardore studiis sese addixit, ut... bibliothecam ducentorum codicum colligeret — ex Chronico Cent., SS. II, 392. M. Manitius, Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalter I, 543: er versah sein Kloster nicht nur mit neuen prächtigen Bauten. sondern sorgte auch ungemein für die Bibliothek, deren Bestand er auf zweihundertzwei Bände brachte... Одне пізніше джерело XII в., характеризуючи Анґільберта, каже: Liberalibus quoque studiis ad unguem informatus .. Отак, власне, відбилася в літературі основна клясова тенденція цілої доби!

закінчити його історичну працю. Очевидно, автор загинув в одному з дрібних боїв з норманами, можливо в червні 844 р.: occubuit hostili gladio... Трохи згодом Сан-Рікієський чернець і диякон Мікон, що жив іще в першій половині IX ст., написав на пошану героя особливу епітафію, де вихваляв його хоробрість та мудрість, а так само миролюбність супроти братчиків.

З наведених даних стає тепер ясно, що граф Нітард — він же герцог приморської Франції — належав якраз до панівних верств каролінзької доби: не тільки великий землевласник, привілейована людина, ба й один із тої частини своєї кляси, яка активно виступає в ролі мислителя і культурної сили як владущої кляси февдальних панів у цілому, так і певною мірою всього тогочасного суспільства, оскільки другій його частині (антагоністичній!) бракувало ще власних засобів духовної продукції. А щоб конкретніше показати клясовий склад і основні тенденції історичних письменників за Карла Великого та найближчих його наступників, дозволю собі подати отаку цікаву таблицю декількох славетних людей від літератури кінця VIII і першої половини IX ст. Відповідні матеріяли беру з моїх спеціяльних студій а) „Карл Великий и франкская образованность и литература его времени", Варшава, 1912 і б) Про долю каролінзької історіографії 20—40 рр. IX віку". Київ, 1928. Ось вона, ця багатомовна таблиця (див. на стор. 44).

Отже, в попередніх її рядках, відповідно до нашої теми, маємо вже досить яскравий і зовнішньо переконливий довід на те, що цілком слушне є марксо-енґельсівське твердження, що кляса, яка являє собою панівну матеріяльну силу суспільства, є одночасно і його панівна духовна сила, і далі, — що думки цієї духовно панівної кляси тільки й можуть, по суті, визначати обсяг панівних думок тої чи тої доби. У них взагалі відзеркалюються панівні матеріяльні стосунки владущої кляси, і ті автори, які до неї за своїм походженням не належать, не маючи власних засобів духовної продукції, одночасово підлягають у своїй літературній діяльності вирішним клясовим тенденціям своєї доби — напр., згадані вище Ермольд Чорний або Аґобард Ліонський. А коли все це так, то аналіза історичної праці графа Нітарда ще більше виграє в своєму науковому значенні, як конкретне джерело для характеристики основних рис панівної ідеології февдального суспільства. В чому це, власне кажучи, вона практично виявляється?

Відзначена вище Нітардова праця, що коротко зветься „Чотири книги історій" і, як на свій час, добре видана була в Mon. Germ. Hist., SS. II, 651 sq., не вся є самовидцеве оповідання. Початок його, саме перша книга — то ескізний огляд царювання Людовіка Побожного, і зроблено його здебільша за життєписом, що написав Астроном. Але те, що там було розкидано й поставлено без широкого внутрішнього зв'язку, тут висвітлено історично-причиновим розумінням ходу подій, ба навіть доповнено цінними додатками. І надто цікаво переказує Нітард, як востаннє розподілено імперію між трьома імператорськими синами: Лотарем, Людовіком та Карлом улітку 839 року... На початку другої книги Нітард описує непорозуміння, що постали в державі по тому, як помер Людовік Побожний, і докладно каже далі, який продумано-лукавий був Лотар супроти братів, і боронить права Карла Лисого на дану йому частину імперії. Наприкінці свого тут оповідання він описує рішучий бій коло Фонтенуа, визначаючи, що писано це 18 жовтня того ж таки 841 року... Третю книгу Нітард починає своєрідною авторською заявою, що „він аж ніяк не хтів би був писати про ті сумні речі, що їх доводиться йому, на свій жаль, чути про його народ, і про що йому самому ще важче говорити; та побоювання, що хто інший чого доброго заходиться змальовувати події й опише їх не так, як вони сталися насправжки, приневолює його, як безпосереднього учасника тих подій, знову взятися за перо та й написати третю книгу". І от, він розповідає в ній про другий похід Карла Лисого проти Лотаря та про лукаві пляни останнього — роз'єднавши менших

Йменння окремих авторів	Звідки прийшли вони до королівського двору	Яку посаду займали та коли померли	Що написали
1. Алькуїн.	З Англії; походженням із шляхетної англосаксонської родини.	Начальник двірської школи, абат знаменитого манастиря св. Мартина Турського. Пом. 19 травня 804 р.	Історичні статті; історичні поеми; збірник листів, у другій частині якого є вельми цікава кореспонденція автора з Карлом Великим.
2. Павло Диякон.	З Італії; із знатної лянґобардської родини.	Працював при дворі королівському. Пом. близько 795 р.	Діяння Мецьких епископів, як предків каролінзької династії; історія лянґобардів у шести книгах.
3. Айнґард.	Із східньої Франконії; учень фульдської манастирської школи; походженням із значної дідицької родини.	Довірений секретар Карла Великого; великий дідич в Оденвальді; абат Зеліґенштадтського манастиря. Пом. 14 березня 840 р.	Славетна „Vita Karoli Magni“ — Житіє Карла Великого; низка робіт аґіографічного характеру.
4. Анґільберт.	З Нейстрії; із значної франкської родини.	Головний радник Піпіна, короля італійського; абат Сан-Рікієський. Пом. 18 лютого 814 р.	Історична поема „Karolus Magnus et Leo papa“; опис того, що він зробив, ставши абатом Сан-Рікієського манастиря.
5. Теган.	З Австразії; родовитий клірик трірської церкви.	Єпископ; людина, що близько стояла до імператорського двору. Пом. навесні 847 р.	Житіє імператора Людовіка Побожного.
6. Астроном.	З франкської аристократичної родини.	Найрізнобічніший вчений свого часу; людина, що близько стояла до імператорського двору. Пом. після 840 р.	Житіє імператора Людовіка Побожного.
7. Ермольд на прізвище Чорний.	З Аквітанії; родом звичайний селянин, із ченців.	Здобув високе службове становище при королівському дворі в Аквітанії. Пом. під час правування Карла Лисого.	Чотири книги поезій на честь імператора Людовіка Побожного.
8. Аґобард.	З Еспанії; учень славнозвісного Лейдрата; з простих людей.	Архієпископ ліонський. Пом. 6 червня 840 р.	Листи та послання; Апологетика на оборону синів імператора Людовіка Побожного проти батька.
9. Нітард.	З Австразії; брат уперших імператора Карла II Лисого.	Герцоґ приморської Франції (від Шельди до Сени). Пом. після 843 р.	Значна історична праця – чотири книги „Історій“.

братів, розбити їх поодинці. Далі він повідомляє, що, як було зміцнено Страсбурзькою присягою спілку між Карлом Лисим і Людовіком Німецьким, Лотар мусів одійти від об'єднаних їхніх сил далеко на південь держави, до самих берегів Рони. І ось іще одна подробиця: в третій книзі „Історій" Нітарда збереглися для нащадків перші офіційні зразки німецької й французької мови, бо (кажучи словами автора) „Ludhuwicus romana, Karolus vero teudisca lingua iuraverunt..." Нарешті, в дусі особистих виправдувань, Нітард береться й за останню, тобто четверту книгу своєї праці. В невеликій передмові він натякає, що охітніш за все покинув би світ і пішов у ченці; проте, вірний наказові державця, він продовжуватиме викладати, коли матиме деяке дозвілля, щоб власною працею уберегти майбутнє покоління від помилок. Отож, власне, 4-та книга „Історій" Нітардових починається оповіданням про те, як Карл Лисий побачився з Людовіком Німецьким в Ахені у березні 842 р., і автор доводить її тільки по весну 843 року. Останні події, про які він згадує, це соняшна міна 19 березня 843 року й великий снігопад уночі проти 20-го... Так надиво обірваний текст наводить декого з дослідників на думку, що поодинокий середньовічний рукопис історичної праці Нітарда, який виходить з абатства св. Медарда в Суассоні й стосується тільки до X ст., або зовсім не знає справного оригіналу, або сам дійшов до нас у неповному тексті. Проте, ймовірніший, здається мені, той здогад, що наш автор просто не встиг ґрунтовно зредаґувати свою працю, яка в такому вигляді нічого не говорить про Вердюнську угоду, складену на початку серпня року 843; а втім, у розділі шостому тієї ж таки IV книги вже безпосередньо подається основна причина її складання: це — настаток засобів для боротьби, а ще більше — абсолютне небажання знаті підтримувати своїх королів..

Серйозне ставлення до роботи, що до неї взявся автор, у зв'язку з чудовою освітою й незаперечною любов'ю до повноти фактичного матеріялу, дали Нітардові спромогу добре розібратися в ході подій, в яких він і сам часто брав участь. Проте, як було вже показано, всю працю його перейнято яскраво класовим розумінням історичних подій, і просто дивно, що, бувши за вірного прибічника молодого Карла Лисого, він щиро й вільно оповідає, притамовуючи зайву, хоч і зрозумілу в умовах боротьби, пристрасність, і зовсім не зв'язує себе там, де обставини вимагали різкіших висловів, напр., в описі лукавства та подвійної гри Лотаревої. У таких випадках слушність його підходу чудово стверджується рівнобіжними даними з інших сучасних джерел, а все це ще більш виділяє конкретну маніру Нітардового писання. В нього немає оповідань про небувалі й вигадані події, якими так часто визначаються середньовічні історичні твори. Немає в нього, як у світської людини, й того церковного настрою, що ним перейнято мало не всю середньовічну літературу: ось ще чому сучасний історик залюбки читає невеличку Нітардову книжку! На жаль, приклад його не знайшов наслідувачів; вже й тоді літературу вважали за справу, переважно, клініків та ченців, і недурно Піпін Аквітанський весело сміявся був з Ермольда Чорного, коли той озброївся мечем, а не пером. В буржуазній історіографії нашого часу запевняється, що єдина велика хиба в Нітарда, як письменника, поруч певної ідеалізації Карла Лисого, який скрізь у нього виступає з усякими чеснотами й без найменших хиб, полягає в тім, що його твори недосить і нерівно оброблені з погляду форми І, мовляв, якраз це помічається особливо в останній книзі, де автор містить цілий ряд заміток про події, що не тільки не стосуються до громадянської війни 840—843 рр., а й самі собою випадкові. Опріч того, спеціяльні дослідники давно вже відзначили, що з цією випадковістю або відхиленням від основної теми пов'язана також у Нітарда помітна стисліть самого оповідання. Але ми в своїй аналізі виходили з інших міркувань, і для нас вибір та опрацьовання Нітардом його історичного

матеріялу в основі пояснюється тим, що інтереси певної кляси, до якої належав і сам автор, покривають у нього інтереси цілого, тобто всіх членів даного суспільства. Тим то коротко відзначена в 2 і 4 розділах IV книги „Історій“ подія — великий народній рух у саксів проти майнових аристократії й церкви — зовсім не є випадковість із погляду відносної бідности подаваних звісток. Нітард, як сумлінний історик, не замовчує грізного факту селянсько-кріпацького повстання, але клясова природа письменника не тільки гостро виявляється в його оцінці приводу до цього повстання та його наслідків, ба й у самій комбінації деяких деталів оповідання. Автор пише, що, коли Лотар помітив, що через перевагу братів лави його прихильників почали рідшати, то він заходивсь уживати різних засобів, щоб урятувати своє становище. Він не гребує нічим, щоб пошкодити своїм ворогам — його ж таки кревним братам; він, між іншим, поділяє державну земельну власність між приватними людьми — rem publicam in propriis usibus tribuebat.., визволяє кріпаків і щирими обіцянками вільности намагається здобути нових собі помічників. Він також виряджає своїх аґентів до країни саксів, обіцяючи фрілінґам і літам, тобто масі народу (frilingis lazzibusque, quorum infinita multitudo est), відновити в них стародавній лад (legem, quam antecessores sui tempore, quo idolorum cultores erant, habuerant...), коли вони підуть з ним проти Людовіка Німецького. Надмірно жадаючи повернення до старовини, фрілінґи й літи, прийнявши нове ім'я стелінґів — novum nomen sibi, id est Stellinga imposuerunt.., гаряче відгукнулися на цей Лотарів заклик і, вигнавши з Саксонії майже всіх своїх попередніх панів, почали жити за старим звичаєм: кожний так, як це було йому завгодно.

Отже, вигнавши з країни своїх визискувачів [одне паралельне Нітардові джерело (Ann. Xantenses a. 841) просто каже, що саксонську знать жорстоко покарано й зневажено], народня маса спробувала тут революційним шляхом перебудувати ввесь характер економічних і соціяльних стосунків. І ті, що втратили вже свою волю — літи, і ті, яким це загрожувало — фрілінґи, однаково мріяли про повернення до старих громадських порядків, а заслужена доля еделінґів, тобто отих „шляхетних“ панів-землевласників, що знайшли собі співчуття від імперської знаті, тільки загострювала тяжкий місцевий конфлікт, роблячи з нього проблему загальнодержавного значення. Та й не тільки держава як така, ба й церква почувала в цьому клясовому русі величезну загрозу своїм істотним правам і привілеям; і в цьому аспекті цікаво відзначити, що саксонська знать, поділивши свої симпатії між двома братами, — а саме: одна її частина стала на бік Лотаря, а друга підтримувала Людовіка Німецького, — тим самим на деякий час ослабила одність своїх клясових сил у боротьбі з повсталою масою народу. Однак, коли Лотаря примушено відійти далеко на південь держави (до Ліону й далі) Людовік Німецький, звісно не без допомоги від Карла Лисого, дістав змогу зліквідувати саксонське повстання: його придушено залізом і кров'ю... А коли воно знову вибухло взимку 842 р., то з простим саксонським людом розправилися так, що потім уже й згадки не трапляється в джерелах про якісь там заколоти у саксів...

Як же виявляється клясова ідеологія Нітардова в оцінці наведених вище подій? Він неспроможний вказати на справжні причини руху, що, безперечно, коренилися у цілій соціяльно-політичній системі каролінзької держави; він убачає в ньому тільки наслідок безумства народньої маси — *справжнє нещастя для імперії й жахливе лихо для церкви*. „Ті, — каже він у своїй клясовій упередженості, — що насмілилися піднятися без санкції авторитету, від авторитету цього й загинули“. Це саме й була думка панівної феодальної кляси; а що вона зробилася й панівною думкою цілої доби, а далі — й усієї середньовічної традиції, то почитайте інших, графові Нітардові сучасних письменників-анналістів, і ви там знайдете повний довід-

на те, що марксо-енґельсівське твердження справедливе. Усі бо ці маловідомі і скромного походження манастирські літописці саксонське повстання 841—842 р. характеризують, як бунт сервів проти панів, як величезну змову проти законних господарів (validissima conspiratio libertorum legitimos dominos opprimere conantium), як неприховане порушення священних обов'язків супроти держави й церкви.

Коли в буржуазній науковій літературі ми часто-густо натрапляємо на категоричне твердження, що епоха пізнього середньовіччя XII—XV ст. є епоха обмінного або міського господарства, то, власне кажучи, в цій особливості воліють більше відзначити момент протилежности двох систем — натурально-господарчої й грошової, аніж діялектичний принцип унутрішнього перетворення й поступінного переймання першої новими елементами в однаковому по суті виробництві. І що дивно, цей бік справи якось не привернув до себе і пильного ока Бюхера, дарма що він чималу приділяє увагу соціологічному ув'язуванню здобутих економічних фактів з усіма умовами середньовічного життя; але, розриваючи його, згідно з своєю схемою, на дві окремі частини, він по суті уважає міське господарство за окремий етап европейського розвитку, при чому відкрите — з погляду будь-якої методології — лишається питання про хронологічні межі февдальної доби в цілому. Тим то й цікаво підкреслити, що Марксо-Ленінове розуміння ґрунтовної для нас проблеми про середньовічний міський устрій виходить із тих основних засад, що середньовічне місто є складова частина февдального способу продукції, де базу становить хліборобство, а хатня ремісничa й мануфактурна праця, отже й міське ремество в цілому, це допоміжні галузі при хліборобстві. Проте, самий розвиток міського ладу сиґналізує вже певною мірою занепад натурального господарства, бо підо впливом успіхів торговельно-грошових стосунків, що дедалі зростають, центр ваги економічного життя переходить від маєтку, де хліборобський і промисловий продукт тільки в дуже незначній частині вступає в процес циркуляції, до нових міських осередків. Ясна річ, що чим більше вони розвиваються, тим жвавіше загострюються суперечності в середині самої февдальної формації. На основі цих суперечностей виростають і міцнішають нові суспільні сили, що розривають старі февдальні стосунки з їх характерною перевагою суто землеробської людности (пор. „Капитал“ III, 2, 121) і, нарешті, приводять середньовічне суспільство до мануфактурного періоду капіталістичної формації. Маркс точно каже, що вже в XIV—XV ст. в поодиноких містах на узбережжі Середземного моря можна сконстатувати зачатки капіталістичної продукції, хоча справдешній початок капіталістичної ери це є тільки XVI ст. Але основне значення має тут для наших цілей дальша Марксова фраза, „що капіталістична ера відкривається там, де вже давно скасовано кріпацьке право й де вже значною мірою прив'яла найбарвистіша квітка середньовіччя — вільні міста („Капитал“ I[5], 574). Значить, і вивчати їх треба в неподільному зв'язку з основною темою про февдальний спосіб виробництва, що в процесі його розкладу зрештою визволилися елементи економічної структури капіталістичного суспільства. Що міський середньовічний устрій пов'язаний з цілою суспільно-економічною формацією, а не є її автономна частина або й справжній антагоніст, про це Маркс і Енґельс говорили вже в „Комуністичному маніфесті“. Там ми читаємо, що „з середньовічних кріпаків утворилася міщанська людність перших міст“, і що „февдальний цеховий спосіб продукувати не мав змоги задовольнити попит, що розвивався разом із відкриттям нових ринків“; крім того, і в небагатьох словах про те, що буржуазія „без жалю розірвала строкаті нитки, що зв'язували людину з її дідичними владарями“, міститься вельми яскравий довід методологічної хибности досліджувати проблему середньовічних міст поза формами февдальної організації землеробства й про-

мисловости. Проте, докладніше оформлено цю думку у вступі „До критики політичної економії“. Там указано, що в „февдальному суспільстві сама промисловість з її організацією і форми власности, що їй відповідають, мають землевласницький характер; там суспільство... цілком залежне від хліборобства .. будує міста щодо їхніх стосунків на зразок села. Сам капітал — скільки він не є суто грошовий — має за середніх віків цей землевласницький характер...“ Оце недвозначне підкреслювання самого типу февдальної продукції, в корені своєму пов'язаної з землею, аж надто важливе для правдивої аналізи тих майнових стосунків, що складалися в рамцях міського середньовічного устрою: „февдальному поділові земельної власности“, — пишуть Маркс і Енґельс у „Німецькій ідеології“, — відповідала в містах корпоративна власність і февдальна організація ремества. Власність полягала тут головним чином у праці кожного окремого індивіда“. А коли іще взяти відоме порівняння в „Капитале“ (III⁴, 2, 280) середньовічного ремісника з дрібним земельним посідачем, то виходить, що власність першого на знаряддя праці так само потрібна для вільного розвитку ремісничої продукції, як і власність другого на землю — для цілковитого розвитку самої землеробської продукції: і те, і та становлять тут базу для розвитку особистої самостійности. Але, поруч того, постає інше й важливіше питання: де шукати керівного моменту в тому способі виробництва, що панував у середньовічних містах?

З попереднього ми вже знаємо, що за їх специфічну виробничу ознаку, в паралелю до февдального поділу земельної власности була, февдальна організація ремества або, інакше кажучи, той цеховий лад, що його породила вся соціяльно-економічна структура за епохи середніх віків. Конечна потреба асоціюватися проти об'єднаного розбишацького панства, потреба мати спільні торговельні приміщення за тієї доби, коли промисловець одночасно був і купець, зростання конкуренції від утікачів-кріпаків, що припливали до розквітлих міст — от що в деталях спричинилося до виникнення міських цехів, тісно зв'язаних з усім февдальним способом продукції. До цього Маркс іще додає в „Капіталі“, що коли постали бюрґерський стан, корпорації і т. д. і виступили проти маєткової шляхти, то умови їх існування (рухоме майно й ремісничa праця, які існували в потайному вигляді ще до їх відокремлення з февдальних зв'язків) здавались чимось позитивним, що протистояло февдальній замельній власності і що звідси само швидко набуло своєрідної февдальної форми. Вона то й відбилася в невеликому поділі праці між ремествами, а в промисловості окремих реместв його не було й зовсім. Зате постійна практика й використовування чужого досвіду сприяли тому, що засоби технічної майстерности ремісничих виробів удосконалювано.

Зрозуміло, що сконстатований вище характер середньовічного міського виробництва повинен був і собі цілковито відбитися і в системі обопільних стосунків цехів як з февдальним маєтком, так і з окремими членами свого власного колективу. На жаль, ні Маркс, ні Енґельс, ні Ленін не зупинилися на першій темі, хоч їх думки мали б тут для історика Заходу просто вирішне значення, бо дуже важливе питання про те, чи виникли всі види ремісницьких товариств із кріпацьких організацій, чи також у спосіб вільного об'єднання, — ще й досі залишається в нашій науці нез'ясоване у переконливому для всіх єдиному розумінні. Правда, в „Комуністичному маніфесті“ зазначено, що „з середньовічних кріпаків утворилася міщанська людність перших міст“, але не маємо тут дальших вказівок на самий характер зв'язку цих міст з відповідною земською територією. А в чому ж полягає конкретний сенс виявлення такого зв'язку? Подібно до того, як маєток становив собою господарчий осередок у період раннього середньовіччя, в добу пізніших століть ним стає міський район, спочатку теж у собі замкнений щодо зовнішнього світу. Та що за головний пункт цього району було місто, то до нього й тяжіли відтепер усі навкружні сільські господарства. Ясна

річ, що тільки в таких умовах і можливий був безпосередній обмін міста з селом, особливо характерний для XII—XV вв. Тому то Енґельс і зазначає, що разом із дальшим розподілом праці між землеробством і ремеством більшу частину продуктів починають продукувати безпосередньо задля обміну, що попервах мав значення тільки для окремих осіб, а потім зробився життєвою потребою цілого суспільства (Fr. Engels, Der Ursprung der Familie etc. [5], S. 172). Щождо останнього моменту, що стосується до регулятивних функцій цехів, то в середині їх ми знаходимо дуже гостро виявлений становий поділ — аналогічну до земельно-февдальної ієрархію. Маркс і Енґельс так пояснюють у „Німецькій ідеології" походження цієї ієрархії в містах: „повільно заощаджені дрібні капітали в окремих ремісників та їх стабільне число в умовах зростання людности розвинули систему підмайстрів і учнівства, а вона створила в містах ієрархію, подібну до тої, що була на селі..." І коли тут ми констатуємо відокремлення князів, панства, духівництва й селян, то в містах відповідна паралеля складається з тих же князів, з духовного й світського панства та самих городян у цілому, й зокрема в міській промисловості маємо ще додаткову ієрархію з майстрів, підмайстрів та учнів, а незабаром також поденної робочої сили. Значить, щодо цехового майстра, як безпосередні продуценти виступають підмайстрі та учні — риса, яка просто вказує, що середньовічне міське господарство зовсім не є окремий етап розвитку, що стоїть поза межами февдальної формації в цілому: бо безпосередній продуцент посідає тут, як і в хліборобстві, свої власні засоби продукції, речові умови праці, потрібні, щоб реалізувати його працю й продукувати засоби його існування (пор. „Капітал" III [4], 2, 266). І далі, скільки ми знаємо, що ієрархія на селі була тісно пов'язана з стосунками панування і підлеглости, що на довший час (а не тільки спочатку!) зводилися до системи позаекономічного примусу, то можна припустити, що й цехи, як продукційні громади, що природно виросли на ґрунті февдальної організації, відігравали ту саму ролю підвладного дідичам елементу. Це, однак, не заважало їм бути однією з сил, що розкладали ввесь устрій, бо самий факт, що цехові майстрі особисто залежали від своїх міських сюзеренів, був за очевидну запоруку їх безнастанної боротьби за своє визволення, а відтак і за визволення всієї цехової корпорації з вузьких меж натурального господарства.

Переходячи тепер до питання про спосіб експлуатації, що панував у середині самих цехів, побачимо, що він у цілому точно відповідає февдальній експлуатації на селі; тим то в „Комуністичному маніфесті" просто говориться в одній фразі про февдальну організацію хліборобства та промисловости, хоч, ясна річ, цілковитої аналогії для всіх періодів середньовіччя тут бути не може, бо здебільшого початок розвитку міських ремісничих корпорацій, як таких, припадає на XI або навіть і XII ст. Усупереч теперішній незгоді в думках учених, Маркс, очевидно, гадає, що походження цехів треба виводити з союзів двірських ремісників, які існували в маєтках іще за часів раннього середньовіччя, бо вже в капітулярії Карла Великого „de villis" [а цей капітулярій, як і різні інші джерела до історії февдального часу на Заході (пор. листи Маркса до Енґельса з 27. VII 1854 р. і з 25.III 1868 р.), були добре відомі авторові „Капіталу"] наведено цілий ряд ремісників, що належали якраз до кріпацького стану. А далі не забудьмо, що в „Німецькій ідеології" прямо вказується, що зростання конкуренції від утікачів-кріпаків, які припливали до розквітлих міст, це був один із моментів, що відігравав активну ролю в процесі народження цехів; отже, і в конкретній аналізі тих продукційних стосунків, які розвинулись і запанували в їх середині за періоду XII—XIV ст., ми спробуємо повести нашу роботу з погляду Маркса-Ленінового настановлення, беручи відповідний матеріял із самих джерел і суворо пам'ятаючи, що за Леніном — „окреме не

існує інакше, як у тому зв'язку, що веде до загального". А коли це загальне, тобто февдальний спосіб виробництва, позначається стосунками панування й підлеглости, то й в окремому, тобто в унутрішній організації цехів, як певних виробничих осередків тієї таки февдальної епохи, ми констатуємо насамперед у системі підмайстрів і учнівства яскраве відзеркалення ієрархічного принципу всієї, що нас тут цікавить, суспільно-економічної формації. Стосунки між майстром, з одного боку, підмайстрами та учнями — з другого, будуються в цехах головно на засадах позаекономічного примусу [1]), і тільки самі майстрі є повноправні члени корпорації; але той, хто не пройшов попередніх ступенів учня і підмайстра, не міг зробитись і майстром. Протягом усього часу своєї науки учень мешкає в хаті майстра й підкоряється всім його вимогам і дисциплінарним карам; ремісничі статути навіть передбачають, що учень може втекти від майстра — зайвий довід на те, що майстрі жорстоко поводилися з учнями; а проте сваволю майстра чинне цехове законодавство аж ніяк не обмежує. Учень не може скаржитися на майстра і не може залишити його до строку; він або його батьки оплачують своїм карбованцем тяжку науку учнівства, і тільки за відповідною рекомендацією майстра учень отримує потім від цеха дальшу кваліфікацію підмайстра. Підмайстер теж не має права залишити свого господаря раніше, ніж скінчився термін його наймів; він, як і учень, мешкає в хаті майстра, працює тільки на нього й підкоряється всім його вимогам і розпорядженням: майстер міг вирахувати з заробітної плати підмайстра гроші за псування матеріялів та струменту, за прогул робочого часу, ба навіть за погану роботу; коли ж підмайстер, що не мав права навіть вільний час свій використовувати для праці десь на стороні, скаржився на свого гнобителя, то скарга ця, звичайно, не мала успіху в цеховому суді, бо суд той складався з самих тільки майстрів. Якщо підмайстер свавільно залишав хазяйську майстерню, то він ризикував і зовсім не знайти собі роботи не тільки в тому місті, де трапилася подія, ба й в сусідніх, бо між зацікавленими цеховими організаціями укладались на цей випадок окремі районові умови; а що було гірше, підмайстер, який не виконав свого контракту, не міг плекати надій потрапити до цеху з кваліфікацією майстра. Правда, самі цехи всяково затримували розвиток капіталістичних тенденцій серед цієї панівної ремісничої верхівки: так, для всіх цехових майстрів заведено певну норму щодо кількости учнів та підмайстрів, щодо робочого їх часу й заробітної платні підмайстрам, щодо купівлі та розподілу сировини і т. д. (пор. „Капитал" I[5], 271); з відповідних джерел можна ще додати, що найсуворіше забороняли рекляму й конкуренцію між майстрами, не кажучи вже про те, що для кожного виробництва точно встановлювали рамці й характер самого ремества. Одне слово, регулювання праці в середині цеха та монополізація її — це основні риси цехової економполітики, і вона ставила собі завданням забезпечити рівний додаток і пристойне існування своїм членам — рядовим майстрам. Коротко і правдиво зауважує Маркс, що „середньовічні цехи намагалися були силоміць спинити перетворення ремісника-майстра на капіталіста, обмежуючи дуже незначним максимумом число робітників, яких дозволяли тримати поодинокому майстрові" (пор. „Капитал" I[5], 229); і далі: поодинокий майстер міг держати підмайстрів тільки в тому ремеслі, де він сам був майстром. Цех завзято охороняв себе від будь-яких втручань з боку купецького капіталу — цієї єдиної вільної форми капіталу, що стояла проти цехів. Купець міг купити різноманітні товари, але не працю, як товар; його терпіли тільки, як скупника продуктів ремества (пор. „Капитал" I[5], 271).

---

[1]) Пор. хоча б отакі цікаві слова з „Німецької ідеології": „Підмайстрів та учнів було організовано в кожному ремеслі так, як це найкраще відповідало інтересам майстра"... і далі: „майстер... використовував працю підмайстрів..."

З наведеної допіру аналізи виробничих стосунків, що панували в середині цехів і що їх однаково охороняли не тільки цехові привілеї, ба й міські ремісничі статути, можна з певною очевидністю зробити такі висновки, в основі користуючися відповідними вказівками Маркса й Енґельса в „Німецькій ідеології". Передусім, структуру цехового ладу, де власна праця цехового майстра, що використував працю підмайстрів, була пов'язана з дрібним натуральним капіталом (житло, ремісницький струмент та спадкова клієнтура), зумовлювали невелика й груба хліборобська культура та промисловість ремісничого типу. Кожен робітник був якнайтісніше зв'язаний із засобами своєї продукції; він мусів знати цілий ряд підсобних робіт, мусів уміти робити все, що треба було робити його струментом; обмежені зносини та слабкі зв'язки між окремими містами, нечисленна людність та обмежені власні потреби перешкоджали дальшому поділові праці; через те кожний, хто хтів стати за майстра, мусів опанувати все своє ремество. Отже, поділу праці в самих цехах між окремими робітниками зовсім не було, хоч станові суперечності виявлялися дуже гостро, бо учні та підмайстрі були на нижчих супроти майстра ступенях цехової ієрархії: „підмайстрів та учнів організовано в кожному ремеслі так, як це найкраще відповідало інтересам майстра", — пишуть дослівно Маркс і Енґельс. Опріч того, майстер, як такий, був одноособистий власник своєї майстерні; він, визискуючи своїх учнів і підмайстрів, справді вдавався до системи позаекономічного примусу, що тільки вона й могла ґарантувати йому певну ренту. З другого боку, і сами майстрі були обмежені в своїй діяльності контролем цехів, як професійних організацій дрібних продуцентів, що найбільш боялися, щоб у цеховому виробництві не розвинулися капіталістичні тенденції. Одначе, не вважаючи на таке упередження, кількість майстрів суворо обмежено для кожного типу ремества, а це безпосередньо створювало для майстрів і кадри покупців, і певну височінь заробітку. Але вихо-

дити за встановлену пересічну норму забороняли, і цех у цілому брав на себе ролю зверхнього реґулятора продукції і цим ґарантував певну сталість цілої господарчої системи пізнього середньовіччя. Проте, всупереч сластичнішій практиці одночасних французьких королів, німецькі імператори XII—XIII ст. рішуче забороняли всі й всілякі спроби цехів здобути собі широких політичних функцій, і Маркс із цього приводу (в листі до Фр. Енґельса з 27. VII 1854 р.) зауважує, що Фрідріх II, наприклад, у році 1226 касує, серед інших вільних установ міського самоврядування, також і здобутки цехових корпорацій: „До нашого відому дійшло недавно, що цехи деяких міст, містечок та інших селищ заводять на власний почин суди, владу, посади, управи та інші подібні установи, а що ці установи здебільшого доходять до надуживань і до поширення поганих звичаїв, то ми касуємо їх силою нашої імператорської влади..." А трохи згодом, на рейхстазі в Равенні 1231—1232 р., відповідним едиктом (nostra edictali sanctione) навіть заборонено всі ремісницькі братства або ґільдії: Irritamus nihilominus et cassamus cuiuslibet artificii confraternitates seu societates, quocunque nomine vulgariter appelantur... пор. G. Below und F. Keutgen, Ausgewählte Urkunden zur deutschen Verfassungsgeschichte. Bd. I., S. 72—73. Berlin 1901.

Той факт, що февдалізмові, який усталюється, відповідає перехід від натуральних стосунків до обмінних, і що февдальний спосіб продукції взагалі характеризується сполученням сільсько-господарчого виробництва й хатньої промисловости, призводить до того, що поруч із зростанням ремісничої й мануфактурної праці підсилюється й обмін, наслідком чого виникає своєрідний міський устрій — виникають міста. І в першому томі Марксового „Капіталу" і ще докладніш у „Нім. ідеології" ми подибуємо низку вказівок щодо походження й питомої ваги цих середньовічних західньоевропейських міст. При тому доводиться насамперед сконстатувати, що відокремлення праці промислової від землеробства являє собою, як гадають фундатори марксизму, подію величезного економічного значення, що відзначала різкий злам у дія-

лектичному розвитку Европи. Можна сказати, що з XI—XII ст. починається на Заході окремий період самої середньовічної історії, хронологічно досить чіткий і головне цілокупний у своїй внутрішній суті. Так, у „Капіталі“ читаємо, що за „основу всякого розвиненого поділу праці, що здійснюється через виміну товарів, є відокремлення міста від села. Можна сказати, що цілу економічну історію можна зібрати докупи, як рух цієї протилежности“. А коли вона хронологічно постає та в яких рисах виявляється, про це промовисто свідчать отакі рядки з „Німецької ідеології“: „Протилежність між містом і селом починається з переходом від варварства до цивілізації, від племінного побуту до держави, від льокальности до нації — і тягнеться через усю історію цивілізації аж до сьогоднішнього дня... Тут уперше виявляється поділ людности на дві великі кляси, що безпосередньо ґрунтується на поділі праці та на знаряддях продукції. У місті ми маємо вже факт концентрації людности, знарядь продукції, капіталу, утіх, потреб — в той час, як на селі ми бачимо якраз протилежне — ізольованість та відокремленість. Протилежність між містом і селом може існувати тільки в межах приватної власности. У ній найгрубіше виявляється підлеглість індивіда поділові праці та певній накиненій йому діяльності...“ І далі: „Відокремлення міста від села можна вважати за відокремлення капіталу від земельної власности, за початок незалежного від земельної власности існування та розвитку капіталу, за початок власности, що має свою базу в праці та в обміні“. Звідси виходить, що елементи товарово-грошових стосунків, розвиваючись у самих надрах февдального господарства, суттю своєю натурального, і були тим суперечливим зачатком, що підривав старі господарчі стосунки та торував шлях для розвитку нових економічних форм. Власне-натуральна база февдалізму, де хліборобський продукт і допоміжні види хатньої праці (ремісничої й мануфактурної) або зовсім не вступали в процес циркуляції, або вступали в нього тільки в дуже незначній частині, повинна була поступінно перетворитися на власну свою протилежність; а що її обумовлювало, так це більш або менш широкий поділ праці, пов'язаний з процесом відокремлення міста від села, із зростанням торговлі й специфічної міської промисловости. З цього приводу, в 20 розділі першої частини III тома „Капіталу“ читаємо: „Коли міська промисловість, як така, відокремлюється від землеробної, її продукти з самого початку являють собою товари і, значить, щоб їх продати, потрібне посередництво торговлі. Отже, зв'язок торговлі з міським розвитком, знов же й те, що цей розвиток обумовлює торговля, зрозумілі сами собою“. Таким чином, усупереч буржуазній науці, Маркс підкреслює, що середньовічне місто в своїй господарчій суті є швидше продукт розкладу типових економічних форм февдалізму, аніж їх дальший розвиток, і що ні про яку гармонію між основними тенденціями господарства міського й господарства натурально-вотчинного просто не доводиться говорити. Одначе, ці два елементи середньовічної дійсности, а саме: процес перетворення міста на осередок промислового виробництва і факт залишення вотчини, як осередку самої но сільсько-господарчої продукції, могли відокремитися економічно тільки наслідком вилучення ремесства з маєтку й дальшої концентрації його в межах старих і новоутворених міських організмів. Щодо старих міст, Маркс і Енґельс у „Німецькій ідеології“ виразно зазначають, що певне число їх перейшло до середньовіччя з попередньої історії готовим; щодо міст, які утворилися наново, то в основі фундатори марксизму визнають, що міста ці склалися з кріпаків, які звільнялися від кріпацтва, і що кріпаки ввесь час протягом цілого середньовіччя тікали до міст від переслідування їхніх дідичів. Отже, в даному разі постає кардинальної ваги завдання — на конкретному матеріялі ще яскравіше довести, що марксистська думка в питанні про сеньйоріяльне походження старих середньовічних міст є правдива, — проте не з погляду будь-яких зовнішніх моментів їх матеріяльного початку (зв'язок із

римським світом!), а тільки в аспекті загального встановлення тих соціяльних форм і юридичних стосунків, з яких виробилося і в яких довго ще виявлялося все пізніше міське життя. А тоді нарешті втратять свою привабливість і ті численні буржуазні теорії, які марно силкуються знайти безперечного ключа, щоб розв'язати складну проблему міського середньовічного ладу, що виступає вже перед нами і економічною і правною стороною зовсім не з темряви (характерний вислів Рудольфа Зома!), а як відносна протилежність усіх попередніх, але в тій самій соціяльно-економічній формації сущих, натурально-господарчих основ февдалізму.

Аналізуючи королівські привілеї та міські права XII ст., можна бачити, як підо впливом розкладу попередніх суспільно-економічних зв'язків (пор. Анти-Дюрінґ—ИМЭ. Библиотека научного социализма. Изд. 5, стр. 138) міські громади досягали внутрішньої самостійности проти своїх сеньйорів-власників, та як самі городяни досягали особистої та майнової волі. Одначе, щоб правдиво зрозуміти величезний злам у соціяльних стосунках між зверхньою владою февдала та міською людністю в цілому, треба якраз, хоч би на одному прикладі, показати, який був той міський лад, де більша частина мешканців перебувала ще під сеньйоріяльним правом, тобто в майновій, особистій та правній залежності від свого февдального господаря. Інакше кажучи, мова мовиться тут про те, щоб згідно з Марксо-Леніновим твердженням, що в середніх віках замість незалежної людини ми бачимо усіх залежними — навести переконливий зразок того, що справді особиста залежність у місті, як і на селі, характеризує збудовані на матеріяльній продукції сфери життя. Так зване сеньйоріяльне право — або „Закон“ — єпископа Бургарда Вормського (див. Mon. Germ. Hist., L. L. IV, t. I, pag. 640—644) висвітлює нам унутрішній стан цього єпископного міста на початку XI віку, близько р. 1024... Lex familie Wormatiensis — каже стародавній заголовок досліджуваного тексту, при чому зараз таки постає цікаве питання, чи слід розуміти під „familia“ самих тільки церковних людей або всіх без винятку мешканців міста? І далі — чи слід розглядати пожалуване від єп. Бургарда право виключно, як право сеньоріяльне, чи й як право міське?

За останній здогад насамперед промовляє політична роля єпископа. Він був, за давнім і безперечним правом, господар міста. Оттон II та Оттон III передали його попередникам, опріч інших вигідних реґалій, ще й повну судову владу. Він сам відновив місто з його внутрішнього розладу, попереду зруйнувавши панування й замок якогось герцоґа Оттона, що становив загрозу для безпеки міста. Це палко вихваляли сучасники, як звільнення міста від тиранського пригнічення; проте дальші рядки покажуть, що місто Вормс (на Райні, між Майнцом і Страсбурґом) тільки змінило, а не позбулось свого февдального пана. Будь-що-будь, із вступної частини до самого тексту „Закона“ єп. Бургарда цілком очевидно виходить, що справа тут іде тільки про сеньйоріяльне право; рівночасно й те, що сказано про привід та мету напису самого „Закону“, також вказує на сеньйоріяльне право. І от, подивіться далі: в тексті „Закону“ є постанови, зредаґовані з погляду їхньої обов'язковости для всіх мешканців міста Вормсу: Lex erit concivibus, ut si quis in civitate Wormatia... Lex erit familie... Jus erit familie... Et lex erit, ut si quis in civitate... Et hoc constituimus, ut si quis і т. д. Та й суттю своєю вони, тобто зазначені допіру постанови, такі, що про їх загальний ужиток навряд чи можна сперечатись. Такі, наприклад, параграфи, де говориться про грошові пені при судовому герці або про штраф та тілесне каліцтво та замах на життя... А втім іще цікавіше те, що будь-якої відміни між церковними людьми, тобто кріпаками окремих церков і кріпаками єпископськими, та всіма іншими мешканцями Вормсу в „Законі“ єп. Бургарда не проведено. У специфічному слові „concives“ з'єднані є як перші, так і другі, і власне цим тільки й можна з'ясувати дивне сполучення слів „subiecti con-

cives" — „упідлеглені городяни". Одначе, становий поділ між ними виявлено дуже гостро: наприклад, фіскалів, з яких єпископ набирав свій двірський штат, і даґевардів, тобто церковних кріпаків, що виконували найчорніші служби, не визнавано за рівних, і діти від такого нерівного подружжя йшли за нижчим станом батька або матері. Кінець-кінцем, стає ясно, що залежні службові люди й кріпаки були водночас і городянами міста Вормсу, і що для них мало значення право, що його неначе давав тільки церковним людям їх февдальний сеньйор. А коли ще взяти на увагу, що земельні посідачі були зобов'язані на користь єпископа спадковим реальним оброком (...si quis in civitate hereditalem aream habuerit, ad manus episcopi dijudicari non poterit, nisi tres annos censum... supersederit), то як же можна теоретично стверджувати, що у Вормсі в X—XI ст. була вільна міська громада? Отже, в цьому місті — за останніх часів перед тим, як воно відокремилося від села — ще не було ніяких суспільних зв'язків, окрім суто февдальних, і ніякого права, опріч сеньйоріяльного.

З наведених вище даних, що стосуються до міста Вормсу й певною мірою є типові для всіх міських поселень раннього періоду середніх віків — пор. ще так зване Перше міське право Страсбурґа, записане після р. 1129 (W. Altmann und E. Bernheim, Ausgewählte Urkunden... № 190. Berlin, 1904), — можна зробити той законний висновок, що на перших кроках свого життя міські поселення були безпосередньо зв'язані з земельною територією, мали того або того сеньйора, користувалися від нього дужою охороною своїх інтересів або стогнали під ярмом його сваволі. Сама ж міська людність майже нічим не відрізнялася від сільскої — вона була зобов'язана своєму февдальному панові оброком і різними натуральними повинностями, і звичайно її розглядали, як нижчу проти князів, земельної аристократії й духівництва верству. Як і пригнічене селянство, вона підлягає судовій юрисдикції й фінансовій опіці свого февдального сеньйора; як зверхня влада у місті, сеньйор іноді одверто декларує в грамотах своє право позаекономічного примусу над ремісничою і хліборобською міською людністю, а також самостійно обирає і призначає різних місцевих службовців: суддів, фоґта, скультета, збирача мита й т. ін. Проте, в міру того, як міська людність зростала, розвивалося і вбивалося в силу саме місто, бо ті кріпаки, що ввесь час тікали від панів і прибували до міста, звільнялися там від свого кріпацтва й ставали вже вільними міщанами; так, в одній грамоті з 1114 р., яка стосується до того таки Вормсу, читаємо імператорського наказа, що ніхто не може вимагати від чоловіка або жінки будь-якої частини спадщини, але вона цілком переходить на власність того з подружжя, хто пережив. Опріч того, на процесі зміни з боку міст старих стосунків до февдальних землевласників дуже відбивався й зворотний вплив міського ремества, що дедалі зростало, — і цехи часто відігравали помітну ролю в боротьбі середньовічного міста за волю; та й розвиток у ньому ринку й перехід пасивної торговлі в активну багато сприяв його відокремленню від села. Характерно, що за одну з умов, на яких сеньйор звільняв міську людність від февдальної залежности, була іноді сплата міщанства своєму колишньому сеньйорові земельного оброку і різних звичаєвих повинностей; навіть більше, сеньйор, звільняючи сервів, установлює для себе прибуткові статті: напр., у вигляді певних баннальних прав (bannalites, тобто монополії) або навіть загарбуючи громадське пасовисько і т. д. Одначе, в оригінальній середньовічній літературі відзначено й дуже дивні умови, на яких сеньор звільняв мешканців міст від їх попереднього кріпацького стану; так, єпископ невеличкого міста Сан-Бріє, у французькому департаменті Північних берегів — у Бретані, звільнив кріпацькі родини двох будинків під тією умовою, щоб вони щороку, увечорі перед святом Івановим, приходили бити воду сусіднього струмка, галасуючи при цьому: „Жаби замовчіть! Не заважайте спати монсеньйорові!" Нехай поважний істо-

рик Ля-Бордері вбачає в цьому факті результат того, що февдальний дідич передав землю новим її власникам, але нас цікавить інше — початок міської вільної громади через анулювання кріпацької залежности. І тим часом, як Бомонська хартія 1182 р. передає мешканцям цього міста у вільне користування води й ліси їх колишнього поземельного пана, в джерелах раз-у-раз відзначаються і протилежні випадки, коли звільнюваним кріпакам обмежують або зовсім касують право загальної альменди й особливо полювання. Та й численні подарунки на користь сеньйора теж негативно відбивались на добробуті міської людности, і чимало зусиль покладено на те, щоб остаточно позбутися цієї тяжкої спадщини минулого часу, коли сільська громада ще не почала перероджуватися в міську. Проте, й після цього ще довго, аж до самого XIV ст., міста зберігають свою сільсько-господарчу атмосферу. Їх мешканці не тільки мають і розводять різну свійську худобу, наприклад, свиней, овець, телят і корів, ба навіть обробляють землю, наче справжні сільські хлібороби. Як каже один арабський мандрівник, славетний Майнц, що вже в X ст. становив собою одне з найбільших міст у німецькій імперії — aurea Maguntia, prima regni sedes... — був частково заселений, а частково засіяний різними хлібними культурами, що давали йому багаті запаси пшениці, ячменю, жита тощо. Взагалі цікаво відзначити, що міські громади — на взірець сільських — володіли певним земельним майном, що мало допомагати хатньому господарству міської людности, скільки вона була осіла і мала нерухому власність — повну або часткову (будинок, двір). Отже, доводиться констатувати, що в основному питанні про походження середньовічних міст фундатори марксизму в дечому поділяли сучасні їм погляди В. Ніча й Л. Маврера: перший із них висунув у році 1859 свою славнозвісну теорію, що середньовічні міста виникли із сполучення міністеріяльних і залежних людей вотчинного імунітету, а Л. Маврер у році 1869 обґрунтував новий погляд на походження тих самих міст із сільської громади. Він стверджував ту думку, що міський лад є не що інше, як дальший розвиток сільського громадського ладу — і звідси, гадав далі він, саме пояснюються разючі паралелі між аґрарно-господарчими й правними нормами цих двох соціяльно-економічних категорій. Але Марксова заслуга полягає не тільки в тому, що вже в „Злиднях філософії“ він визначив, що в февдальному кріпацтві є всі зародки буржуазії, бай особливо в тому, що він в основі виявив діялектичну суть середньовічного міста, яскраво показавши, що це історичне явище було водночас як февдальне, бо розвивалося в надрах однієї соціяльно-економічної формації, так і антифевдальне, бо відігравало ролю елементу, що розкладав соціяльно-економічну базу февдалізму[1]). Ось чому, з одного боку, читаемо в джерелах, що середньовічні міста повинні були приставляти своїм февдальним сеньйорам певну кількість військових сил — і, з другого боку, вони самі організували міцні військові загони проти оцих сеньйорів і, значить, проти села, що в безупинній боротьбі з ним і розв'язувано проблему супрематії ремества й торговлі над хліборобською працею. Недурно ж каже Маркс, що коли за середньовіччя село визискувало місто політично скрізь, де февдалізм не був зламаний виключним розвитком міст, як в Італії, то місто всюди й без вийнятків визискує село економічно своїми монопольними цінами, своєю системою податків, своїм цеховим ладом, своїм безпосереднім купецьким обдурюванням і своїм лихварством... (пор. „Капитал“ III⁴, 2, 275).

---

[1]) Так, уже в „Німецькій ідеології“ читаємо: „Обставини життя окремих городян через противенство до сущих стосунків (розбивка тут і далі наша — *Л. Б.*) і через зумовлений тим спосіб праці стали одночасно обставинами, спільними для всіх та незалежними від кожного зокрема. Городяни створили ці обставини, оскільки вони вирвалися з февдального зв'язку, і були створені ними, оскільки їх зумовлювало їхнє противенство до того февдалізму, який вони застали...“

Я вже вище зазначав, що середньовічне місто, бувши зумовлене в своїй структурі обмеженими продукційними стосунками февдального світу, рівночасно, за Марксовою думкою, є сила, що розкладає самий февдалізм. Інакше кажучи, одночасно з розвитком февдалізму постає та суперечність між зростанням продукційних сил і старою для них формою, що згодом конче повинна виявитися в потребі історичних змін. Але за передумову цього переходу февдального европейського суспільства на вищий щабель є поступінне відокремлення міста від земської території, або, коли хочете — вилучення його з рамців февдальної формації. Зрозуміло, що цей процес відбувається поволі: через цілу добу XIV—XV ст. аж до початків капіталістичної ери, тобто мало не до половини XVI ст. (пор. „Капитал“ I [5],252; I [5],57б). І якраз поганий (за насмішкуватим трохи висловом К. Маркса) бік февдалізму — кріпацтво, привілеї, анархія, що обумовлювали боротьбу двох непримиренних елементів февдального способу продукції, бере гору над добрим і тим утворює історичний рух; навіть більше, коли б обидва ці елементи були зруйновані, розвиток буржуазії був би перерваний в самому зародку. Отож іще з більшим наголосом треба повторити, що економічна структура капіталістичного суспільства виросла з економічної структури февдального суспільства. Розклад останнього визволив елементи першого. Не згадуючи при цій нагоді про яскраві рядки з „Комуністичного маніфесту“, цю таки думку знову повторюється у Фр. Енґельса в „Анти Дюрінґу“: „Буржуазія зруйнувала февдальний лад і утворила на його руїнах буржуазний суспільний устрій...“—та в Леніна, що ясно пише про заміну кріпацького (або февдального) способу продукції на буржуазний (або капіталістичний)...

А втім, на жаль, я не можу тут детально аналізувати зазначену допіру трансформацію февдального суспільства, але клясичні слова Маркса-Енґельса з „Німецької ідеології“ яскраво навчають нас, де шукати її основної ознаки. „Відокремлення міста від села можна вважати за відокремлення капіталу від земельної власности, за початок незалежного від земельної власности існування та розвитку капіталу, за початок власности, що має свою базу тільки в праці та в обміні...“ Це знаменує, що рента продуктами, яка раніше визначала рівень зиску, тепер поступається місцем ренті капіталістичній, де вже рівень зиску визначає розмір ренти, і де із загальної вартости продукту вилучається заробітна плата, що безпосередньо править за ознаку того, що засоби здійснення праці відокремлено від самих робітників (пор. „Капитал“ I [5], 453—454; II [4], 6; III [4] 2, 274; 292—293), тим часом, коли за февдального способу продукції засоби виробництва, фактично або юридично, становлять власність самого обробника (пор. „Капитал“ III [4], 2,174). Таким чином ми стоїмо перед цілим процесом, що перетворює, з одного боку, суспільні засоби продукції та засоби життєві на капітал, а з другого — безпосередніх продуцентів на найманих робітників. Порівняйте з цим так зв. первісним нагромадженням, що становить преісторію капіталу й відповідного йому способу продукції, все те, що ми бачили в середньовічному селі та в середньовічних містах, і ви скажете, що XIV—XV вв. европейської історії найтісніше зв'язані з експропріяцією індивідуальної власности в безпосередніх продуцентів двоякого ґатунку, тобто: коли дрібний хлібороб-кріпак утрачає живий і мертвий інвентар (худобу, плуг і т. ін.), то цеховий ремісник позбавляється найпотрібніших ремісничих струментів та продуктів своєї виробничої діяльности (пор. „Капитал“ III [2], 2, 124.). Але засоби існування й засоби продукції можуть перетворитися на капітал тільки в певних умовах. Це перетворення сходить до розщеплення товарового ринку на дві основні групи товаровласників, а саме: покупців і продавців вільної робочої сили (пор. ще „Капитал“ I [5], 110—112). Тут саме створюється вихідний пункт для дальшого европейського розвитку, бо через те, що капіталістичні стосунки мають за свою перед-

умову відокремлення власности на засоби здійснення праці від самих робітників (пор. „Капитал“ I[5], 611; II[4], 10; III[4], 2, 174), якраз февдальна експлуатація втрачає свою продукційну базу; але в кожному разі основу цілого процесу становить експропріяція дрібного землевласника. Поруч того виступає на арену діяльности нова кляса молодої буржуазії, що вступає у володіння продукційними силами, які розвивалися з її ж активною допомогою ще за часів панівного февдалізму: бо капітал — так говориться в „Нім. ідеології“ — починає уже нагромаджуватись почасти в цехах... а почасти в купців по окремих руках... Як паралелю до цього варто відзначити, що ця думка знову повторюється у відомому листі Маркса до Аннєнкова (з 28. XII 1846 р.; пор. „Капитал“ III[4], 2, 300), де читаємо таке: „під охороною корпоративного ладу та його регляментації нагромаджувалися капітали, розвивалась морська торговля, були засновані колонії...“ А слідом за тим, як вузькі торговельні зносини на романо-германському Заході поширилися, зникло для покупців первісне обмеження найближчою місцевістю — як суспільна кляса, вони стали відтепер неминучими посередниками між продуцентом і споживачем, визискуючи їх обох, а це одне теж не укладається в рамці типового середньовіччя, коли ремісник одночасно був і комерсант. Тим то цікаво згадати, що великі революції, які відбувалися в торговлі після географічних відкрить XV в. та які хутко посунули вперед розвиток купецького капіталу, являють собою, за точним Марксовим вираженням у розділі XX першої частини третього тому „Капитала“, головний момент у низці тих, що сприяли переходові февдального способу виробництва в капіталістичний, хоча неодмінно слід підкреслити, що а) цей капіталістичний спосіб продукції в своєму першому періоді розвивався тільки там, де умови для цього склалися ще за середньовіччя, як наприклад, в Голляндії; і б) що він, як свій засновок, має надалі більшу або меншу перевагу суто промислового розвитку тієї чи тієї країни. Це ясно виходить із відомого порівняння в Маркса Англії з Голляндією та ще з такої в нього вихідної тези: „Капітал підпорядковув собі працю насамперед серед тих технічних умов, які він застає в історії“ (пор. „Капитал“ I[5], 230). Оскільки поширення культурного поля Европи та величезні технічні здобутки XIV—XV вв. безперечно входять в обсяг умов, зазначених у пункті „а“, то й можна сказати, що підкреслювана Марксом роля світової торговлі й світового ринку в остаточному розкладі февдального способу продукції (пор. напр., „Капитал“ I[5], 93; „Світова торговля й світовий ринок починають у XVI ст. новітню історію капиталу...“) найтісніше зв'язана з попереднім процесом розділу праці в самому середньовічному ремеслі. Та про це все треба говорити в спеціяльній розвідці, бо ясна річ, що схематично подавані в новітніх дискусіях пояснення майже ні до чого, коли в них бракує розгорнутого історичного елементу; але безперечно, що в аспекті наведених вище марксо-енгельсівських вказівок можна краще зрозуміти і той абзац із „Капитала“, де автор (III[4], 1, 258) чітко зазначає, що перехід від февдального способу продукції до капіталістичного в основному відбувається подвійним шляхом. Відмінно від землеробного натурального господарства і зв'язаного цеховим ладом ремесла — або сам продуцент стає купцем і капіталістом, абож купець, як такий, безпосередньо підкоряє собі виробництво — особливо дрібну сільську промисловість. Однак, цей саме шлях, що позначається залишенням старого способу праці скрізь стоїть на перешкоді справжньому капіталістичному способові виробництва: він гине в міру того, як розвивається цей останній; щождо першого шляху в переході від февдального способу продукції до капіталістичного, то він є справді революційний шлях, бо тут очевидно розкладаються старі февдальні продукційні стосунки. Безпосередній продуцент як у місті, так і на селі поволі визволяється від усіх попередніх пут цехової або кріпацької залежности і стає продуцентом на ринок. Отже, в цьому розумінні монополія на земельну власність

є історична передумова капіталістичного способу продукції; але слід тільки пам'ятати, що він сам, підпорядковуючи хліборобство капіталові, утворює ту форму земельної власности, яка відповідає новим продукційним стосункам — а тому докладно вивчаючи, з ухилом у бік історизму, систему відчастинного господарства, що являє собою переходовий етап від первісної форми ренти до капіталістичної ренти, а також селянську парцелярну власність, яка є одна з форм, що постають із розпаду февдальної земельної власности, багато чого можемо з'ясувати в конкретній долі західньоевропейського континентального селянства наприкінці середніх віків. А в цілому, для XIV—XV ст. якраз характерно те, що руйнування старих економічних форм повело за собою і яскравий занепад усіх попередніх громадських стосунків, а також старого політичного ладу, що становив протягом багатьох віків оболонку февдального суспільства. Навіть такий великий інтернаціональний осередок февдальної системи, як римсько-католицька церква, теж зазнав разючих поразок і безповоротних утрат, бо ясна річ, що перш, ніж розпочати боротьбу з світським февдалізмом, треба було повалити цю його центральну, сяйвом божої ласки (Фр. Енґельс!) освячену організацію, яка — за вельми компетентним свідченням того ж таки Фр. Енґельса (в передмові до англійського видання його кн. „Розвиток соціялізму від утопії до науки") — була водночас і найбільший февдальний власник. Молода буржуазія, що перші її елементи розвинулися з міщанської людности середньовічних міст, і тут відіграла ролю активного революційного елементу — досить уже згадати про альбіґойців у південній Франції! Визнане становище, що його ця молода буржуазія згодом здобула собі в середньовічному февдальному ладі (вислів Фр. Енґельса!), стало вже надто тісне до її всебічних намагань поширити свій вплив. Знявши руку на продукційний порядок, що його захищали февдальні землевласники й цехові майстрі, вона не тільки викувала зброю, що нею смертельно вразила світський і церковний февдалізм — вона також породила й людей, які на европейському заході невдовзі спрямують отую зброю проти неї самої. А відтак, у повній згоді з повторним твердженням „Комуністичного маніфесту", що підстави для розвитку буржуазії зародилися ще в февдальному суспільстві, можна сказати, що й робочий „пролетаріят", якщо для пізніших часів XIV—XV ст. брати на увагу деклясованих, нецехових ткачів-наймитів (пор. лист Енґельса до Кавтського з 21. V 1895 р.), в ембріоні теж почасти зародився наприкінці середніх віків. Його далеким попередником був узагалі отой простолюд по середньовічних містах, що приходив туди поодинці, шукаючи роботи, і на перших порах, бувши неорганізований, найменше міг бунтувати („Нім. ідеологія") проти всього міського ладу. Надто в Італії, де капіталістична продукція розвинулася найраніше, найраніше розклалися й ті кріпацькі стосунки, що від їх гніту тікали знеземелені селяни від своїх дідичів: „Кріпак визволився тут раніше, ніж устиг забезпечити собі якебудь право давности. Тому визволення відразу перетворює його на позбавленого захисту закону пролетаря" (in einen vogelfreien Proletarier — пор. Das Kapital I[5], S. 682. Hamburg, 1903; з цього приводу цікаво відзначити, що в одному критичному листі Фр. Енґельса з 21. V 1895 р. докладніше читаємо про ті елементи — „поза февдальним становим ладом... що становили найнижчий безправний шар людности всякого середньовічного міста, шар, що був поза громадою, поза февдальною залежністю й поза цеховою спілкою..." і далі: про „всіх покинутих февдального й цехового суспільства...") який до того ж відразу находить собі нових панів у містах, — пише Маркс у 24 розділі першого тому „Капиталу" (пор. там таки, стор. 196, де просто говориться про робітників від половини XIV до кінця XVII ст.); водночас іще згадаємо, що власне мануфактури відкривали нові простори продукції для сільської людности, прогнаної разом з розкладом, февдалізму із землі (пор. „Капитал" I[5], 329). Отже, з усіх поглядів міркуючи

детально вивчати февдальну формацію або, за старою й віднині зрозумілою для нас термінологією, так звані середні віки, що їх справжнє обличчя найтісніше зв'язано з розвитком власних тільки їм самим продукційних стосунків, та що їх одного разу В. Ленін влучно схарактеризував, як період февдалізму і цехів (див. Твори II[3], 372), є пекуча потреба нашого часу, бо в історії розвитку европейського суспільства V—XV вв. належить величезна роля активного попередника капіталістичної доби, що зростала на руїнах февдалізму (див. „Комуністичний маніфест"). Енґельс чітко писав, що його знищення, висловлюючись позитивно, є встановлення буржуазного суспільства: die Bourgeoisie zerchlug die feudale Ordnung und stellte auf ihren Trümmern die bürgerliche Gesellschaftsverfassung her... див. Fr. Engels, Die Entwicklung des Socialismus etc. 4 Auflag. S. 27; навіть більше, і К. Маркс, не люблячи нічого залишати на долю загадок, у листі до редакції „Отечественных Записок", написаному наприкінці р. 1877, тобто вже після другого оригінального видання „Капитала", цілком виразно підкреслив, що капіталістичний лад вийшов із надр економічного февдального ладу, — пор. „Капитал" I[5],573: „Розклад останнього визволив елементи першого"... А до цього слід ще додати, що зовсім не дурно в одній з передових статтів К. Маркса в „Новій Райнській Газеті" (див. К. Маркс і Фр. Енґельс, „Сочинения—ИМЭ", V, 429) говорилося про те, що античне суспільство, февдальне суспільство й капіталістичне суспільство, бувши сукупностями своєрідних продукційних стосунків, кожне означає разом з тим і окремий ступінь розвитку людства — і найближче, виходить, людства европейського, як певної і в рамцях своїх реальної єдности. А що вона, як допіру зазначено, складається з трьох великих історичних періодів, то пізніше Фр. Енґельс (в „Анти-Дюрінґу") прямо зазначив, що кожний із них так щільно пов'язаний один з одним, що „без основи, закладеної Греччиною й Римом, не було б і сучасної Европи". І знову таки: хоч кожний із трьох тих періодів має свої власні закони економічного життя, а проте, за Марксовою наукою, вони не відокремлюються один від одного будь-якими абстрактно-суворими розмежувальними гранями. Так, уже в листі до П. В. Аннєнкова читаємо: „Через той простий факт, що кожне наступне покоління дістає виробні сили, утворені попередніми поколіннями, і ці виробні сили правлять йому за сировину для нового виробництва — через цей факт і виникає зв'язок у людській історії, утворюється історія людства"... пор. „Капитал" III[4], 2, 174: „Капіталістичний спосіб продукції походить із давніших способів продукції"... Бо ясна річ: діялектичний матеріялізм якраз і ставить собі своїм завданням зрозуміти і змалювати суспільний лад в його цілому, як живий організм в його функціонуванні й розвитку — (див. Ленінський збірник, т. XII[2], 8. Москва-Ленінград, 1931).

Таким чином, европейський февдалізм, що його походження й дальший розвиток основних його елементів забирають перед утворенням самої февдальної системи аж перші 400 з чимсь років так званого західньоевропейського середньовіччя — від кінця V і принаймні до другої половини X ст. (пор. Fr. Engels, Der Ursprung der Fam.[5], S. 160) — склався був наслідком взаємодії римського й германського способів продукції. А що в рішучий момент зустрічі двох світів на римській території переможці й переможені стояли майже на однаковому рівні економічного розвитку, економічна база суспільства і, зокрема, також пізнішого франкського суспільства VI—IX ст. — залишалася попередня (... also die alte bleibt — Fr. Engels, o. c.[5], S. 177), і це тим зрозуміліше, що германські варвари з властивим їм хліборобством на кріпаках і ізольованим життям на селі без особливих зусиль могли накинути оці господарчі умови римським провінціям, де цілком уже завмерли давнішні системи хліборобства. Ясна річ, що систематичним утворенням чогось нового — тобто

початкових елементів февдалізму, розв'язувано суперечність між зростанням продукційних сил і формою продукційних стосунків усієї переходової доби — між конкретним її змістом та суспільною оболонкою цього конкретного змісту. Це, нарешті, і призвело до неминучої історичної зміни, що могла тільки зреалізуватись у вигляді певного конфлікту, що з давніх-давен здобув собі традиційної назви „Падіння західньої римської імперії"; результатом його й був отой економічний й політичний регрес, що характеризує всю добу V—IX ст. Дуже повчально каже Фр. Енґельс (о. с.[5], SS. 158—160), що 50 років по тому, як помер Карл Великий (так і Маркс зве імператора Карла I), франкське королівство було в такому самому безпорадному стані щодо норманів, як 400 років тому перебували римляни щодо франків. І не тільки беззахисність проти зовнішнього ворога, а й унутрішній суспільний лад були ті самі, як і за останніх років римської імперії: вільні селяни, шукаючи захисту від разуразних воєн та грабунків у земельних маґнатів і церкви, потроху втрачали волю й за кілька поколінь ставали кріпаками (отут слід пор. лист Енґельса до Маркса з 22.XII 1882 р: „Безперечно, кріпаччина не є специфічна середньовічно-февдальна форма — ми подибуємо її скрізь, де завойовники примушують тубільців обробляти для них землю..."); панщина теж поширилася, набираючи громадського характеру; хліборобське й промислове виробництво були на низькому ступені розвитку; міста, що ще за останніх століть римської імперії втратили своє колишнє панування над землею, не набрали його знову. Усе це призвело до того, що остаточно викристалізовувалися кляса великих і поземельних панів (grosse hersschende Grungbesitzer!) і кляса дрібних і залежних селян (abhängige Kleinbauern!); та що ці суспільні кляси IX ст. народилися в здорових потугах нової цивілізації, тобто цілком відповідали новому станові продукційних сил, то розпад каролінзької універсальної монархії мав за свій наслідок не підлеглість окремих її частин норманам і сарацинам, а дальший розвиток февдалізму через удосконалення попереднього ладу франкських бенефіціїв і так званої комендації — endete... mit der Fortbildung der Beneficien und der Schutzergebung zum Feudalismus... Цю Енґельсову тезу отут треба як слід запам'ятати, бо за наших днів виставлене гасло, ніби клясичний період февдалізму припадає десь так на VIII—XI ст. европейської історії, очевидно, ґрунтується на якомусь методологічному непорозумінні.

У Києві.
19 лютого 1932 р.

В. ПЕТРОВ

ПРОТИ РЕВІЗІЇ ВЧЕННЯ КАРЛА МАРКСА ПРО РОДОВЕ СУСПІЛЬСТВО

А. В. Шмидт и В. И. Равдоникас.— О развитии взглядов Маркса на первобытное общество. Известия Гос. Академии Истории Мат. Культуры, том XI, вып. 5—6, 1931, сс. 1—48.

„Что касается Индии, Индо-Китая, Индонезии, Африки и т. д., то нарастание революционного движения в этих странах, принимающее порой формы национальной войны за освобождение, — говорив тов. Сталін на XVI з'їзді, — не подлежит никакому сомнению" („Вопросы Ленинизма", 1931, вид. VII, ст. 695). Дискусія про азіятський спосіб виробництва розгорнулася в зв'язку з боротьбою за колоніяльну революцію, в зв'язку з суперечками про характер китайської революції [1]). Зростання революційної боротьби на кавчукових плянтаціях Індонезії, боротьба негрів із цілинних лісів бельгійського Конґо проти европейських колонізаторів ставить на порядок денний як практичну проблему вивчання передкапіталістичних формацій. Проте, вчення К. Маркса, Ф. Енґельса й В. І. Леніна про родове суспільство, про первісну громаду й досі лишається не розроблене.

Академія історії матеріяльної культури поставила перед собою відповідальне завдання—дати „систематический подбор высказываний К. Маркса по такому важному вопросу, как первобытное общество" (1). Це є тим відповідальніше завдання, що висловлення ці розкидані по багатьох працях К. Маркса, і без спеціяльних систематичних покажчиків розшукувати їх надзвичвйно важко. Отже, „считаясь с насущной потребностью положить начало систематическому подбору всех тех мест в трудах К. Маркса и Фр. Энгельса, которые касаются первобытного общества и культуры, Академия нашла целесообразным издание работы А. В. Шмидта" (1).

Але треба відразу сказати, що перша спроба Академії „положить начало" вийшла більш, ніж невдала. Якщо сама Академія, редакція „Известий ГАИМК", визначила роботу А. В. Шмідта як „формальну", „а с приемами формального анализа и механического выписывания цитат к изучению развития взглядов Маркса подходить нельзя" (47), то ми повинні сказати, що праця А. Шмідта є антидіялектична й антимарксистька.

Справа в тому, що, розглядаючи родове суспільство, А. В. Шмідт не бере на увагу Ленінового коментаря до Марксового вчення про соц.-екон. формації; крім того, він розглядає родове суспільство не як момент у діялектичному розвитку суспільних форм, а як щось цілком ізольоване й відокремлене. Діялектика зміни формацій є для А. Шмідта річ неістотна. Родове суспільство він вивчає не тільки поза фактом його діяметральної протилежности рабовласницькому й февдальному суспільствам, а і взагалі усуваючи протилежність між клясовим і передклясовим суспільством.

В. І. Ленін у „Лекції про державу" так накреслює провідну схему діялектичної зміни передкапіталістичних формацій: „Вначале мы имеем общество без классов — первоначальное патриархальное первобытное общество, в котором не было аристократов. Затем — общество, основанное на рабстве,

[1]) Дискуссия об азиатском способе производства. Общество марксистов-востоковедов при Ленинградском отделении Коммунистической Академии ГИЗ, 1931.

общество рабовладельческое. Через это прошла вся современная цивилизованная Европа... За этой формой последовала в истории другая форма — крепостное право. Рабство в громадном большинстве стран в своем развитии превратилось в крепостное право... Далее в крепостном обществе по мере развития торговли, возникновения мирового рынка, по мере развития денежного обращення, возникал новый класс — класс капиталистов". Ленін говорить про початкове суспільство як безклясове; А. Шмідт захищає протилежну думку, ніби в 40-х роках К. Маркс і Ф. Енґельс розглядали суспільство як клясово-антагоністичне. Це своє ревізіоністське твердження А. В. Шмідт поклав в основу своєї праці.

Революційний марксизм А. В. Шмідт намагається трактувати, як біологічне вчення про суспільство. А. Шмідт обстоює думку, що К. Маркс первісне родове суспільство розглядав, як суспільство з виразно біологічними рисами. „В первоначальном человеческом обществе, — пише Шмідт, — авторы „Немецкой идеологии" отмечают сохранение некоторых животных элементов" (8). Не маючи жадних матеріялів, щоб ствердити цю свою думку, А. Шмідт робить таке: він посилається на одне місце в статті К. Маркса про „Дебати шостого Райнського ляндтаґу". „Мысль, — зауважує А. В. Шмідт, — об известной животности первоначального человеческого общества была выражена Марксом в довольно определенной форме в одной статье, напечатанной в „Рейнской Газете" в 1842 г." (8).

Чи мушу я сказати, що ця стаття з „Райнської Газети" не має жадного відношення до первісного суспільства, а метафорично-фігуральні слова про „духовное животное царство" з цієї статті аж ніяк конкретно-й біологічно тлумачені бути не можуть? Стаття Маркса поза всім тим присвячена не первісному суспільству, а февдалізмові. „Феодализм в самом широком смысле этого слова, — пише Маркс у цій статті, — есть духовное животное царство, мир разрозненного человечества, противоположность миру дифференцированного человечества, неравенство которого есть преломление равенства" [1]).

Дарма що в К. Маркса виразно говориться про февдалізм, А. Шмідтові досить було побачити слова: „расы", „животные", „животные расы", щоб проголосити Маркса представником біологізму в науці про первісне суспільство.

Помилку А. В. Шмідта викрив В. І. Равдонікас, але, якщо перший застосовував це місце до первісного суспільства, то В. Равдонікас робить протилежну помилку, застосувавши це місце цілком до февдального ладу („все это место полностью относится не к первобытному обществу, а к феодализму", ст. 40). У К. Маркса в цій статті мова йде про динаміку „животной формы права", про окремі етапи існування її за февдального ладу та в країнах кастового наївного февдалізму (характерний термін щодо азіятського суспільства). Трактуючи питання про походження февдальної нерівности, Маркс „возникновение так называемых обычаев привилегированных" застосовує до „того периода, когда история человечества составляла еще часть естественной истории и когда, согласно египетскому сказанию, — додає Маркс, — все боги скрывались в образе животных." На цю динаміку в викладі думок у К. Маркса ані А. Шмідт, ані В. Равдонікас уваги не звернули.

Що на початку 40-х років К. Маркс біологістом не був і біологічних, натуралістичних поглядів не поділяв, — це видно саме з цієї статті. 40—50-ті роки — доба панування в буржуазній мітології натуралістичних систем. К. Маркс розвивае цілком протилежні думки. У зазначеній статті року 1842 з „Райнської Газети" Маркс писав, що „культ животных, религия животных в ее первоытной форме" виник „в странах наивного феодализма, в странах господства кастового духа". Культ тварин, як відзначає К. Маркс, існує в тому суспільстві, де люди „разделены искусственными перегородками", де вони „распылены, расколоты, насильственно оторваны друг от друга".

---

[1]) К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. ГИЗ, 1929, т. I, ст. 227.

А. В. Шмідт обстоює, що погляди Маркса діяметрально змінювалися, але тим часом К. Маркс наведену думку, висловлену вперше року 1842 про суспільні джерела культу, тварин, повторює знов і незмінно року 1853 в „Листах про Індію". Індія — країна кастового розчленування суспільства. „Мы, — пише Маркс, — не должны забывать, что эти маленькие общины (Індії) были осквернены кастовыми различиями и рабством, что они подчиняли человека внешним обстоятельствам, вместо того, чтобы возвысить его до роли владыки этих обстоятельств, что они превратили саморазвивающееся социальное состояние в неизменный, предопределенный рок и тем создали грубый культ природы, унизительность которого сказывается в том, что человек, этот владыка природы, благоговейно падает перед обезьяной Гануманом и перед коровой Сабалой" (Летопись Марксизма, III, 1927, 44).

Якщо буржуазні вчені 40—50-х рр. культ природи тлумачили, як натуралістичний культ (культ сонця, грому, блискавки, як натуралістичний культ природних явищ), то К. Маркс підходить до мітологічної проблеми діялектично, Він вказує на суспільні, соціяльні корені культу природи. Він заперечує біологізм і механістичний натуралізм буржуазних вчених. Не явища природи лежать в основі культу природи, а соціяльна структура суспільства, клясові взаємини в суспільстві (пор. погляд В. Леніна на соціяльні корені релігії).

К. Маркс, супроти сучасних йому буржуазних вчених, висловлює думку про соціяльність, суспільність первісного культу тварин, а тим часом наш сучасник А. В. Шмідт, супроти Маркса, наважується казати нібито Маркс учив про тваринність первісного суспільства (ст. 8).

А. В. Шмідт спиняється на питанні: „Как мыслил Маркс организацию труда в первобытном обществе? В частности, допускал ли он существование коллективного производства?" І на це питання відповідає: „В Немецкой идеологии" Маркс отрицал существование такового на начальных ступенях развития общества" (ст. 17). За А. В. Шмідтом, автори „Німецької ідеології" „отчетливо подчеркивают, что коллективного труда первоначальное общество не знает" (ст. 10).

Чи справді це так? Чи не є це спроба зревізувати Маркса, зфалшувати його вчення, обеззброїти революційність марксизму як „теорії і програми робочого руху" (Ленін, XVIII, 7), скерованого на повалення капіталістичного світу?

Що пише Маркс у „Німецкій ідеології"? „Первой формой собственности является родовая собственность. Последняя соответствует неразвитой ступени производства, на которой народ живет охотой, рыболовством, скотоводством или, в лучшем случае, земледелием... На этой ступени общественной жизни разделение труда еще слабо развито" (Архив, I, 254). Якщо на цьому ступені розподіл праці „еще очень слабо развит", то яка інша форма праці, окрім колективно-родової, могла існувати?

А. В. Шмідтові дуже хочеться довести, що родове суспільство К. Маркс уявляє собі, як щось подібне до дрібноселянського індивідуального господарства XIX в. Простягаючи руку ідеологічним аґентам глитайні, він твердить: „Трудовая связь отсутствует. Родовое общество (Маркс і Енґельс) представляют как некую совокупность индивидуальных семей, из которых каждая ведет свое хозяйство совершенно самостоятельно, примерно по типу крестьянского хозяйствования в зап.-европейской деревне первой половины XIX в. (10)·

Ось формула, що клясовий сенс її висловлено досить одверто, і А. В. Шмідт цю одверто глитайську концепцію родового суспільства нав'язує Марксові... „Коллективного труда первоначальное общество не знает". Індивідуальна праця дрібновласницьких селянських родин є одвічно дане, надісторична категорія, що жадним змінам не підлягає. Це є, за Шмідтом, початкова думка самого Маркса й Енґельса. Людство згідно з Марксом, — каже Шмідт, — од самого початку ніколи не знало колективної праці...

Наука партійна. Більшовицька партійність — ознака Ленінового етапу в розвитку науки. Аполітичної науки нема. Яка ж політична ціна цьому Шмідтовому твердженню, що Маркс у 40—50 роках заперечував існування колективних форм праці на початкових ступенях суспільного розвитку?

Даючи сто очків кожному з меншовикових реформістів-ревізіоністів, А. В. Шмідт застерігає:

„Нас не должны удивлять следующие строки. Говоря о разделении труда в первобытном обществе, Маркс и Энгельс отмечают: „Впрочем, разделение труда и частная собственность представляет собой тождественныя выражения: в одном случае говорится по отношению к деятельности то же самое, что в другом случае говорится по отношению к продукту деятельности. — Далее, вместе с разделением труда дано в то же время противоречие между интересом отдельного индивида или отдельной семьи и совокупным интересом всех индивидов, находящихся в сношении друг с другом“ (Архив, I, 222).

Ці рядки вже не дивують. Вони вже не можуть здивувати. Вони обурюють. У А. В. Шмідта дивовижний дар призбирувати такі місця з Маркса про первісне суспільство, які до цього суспільства жадного стосунку не мають. Так і з цим місцем.

А. В. Шмідт стверджує, що Маркс і Енґельс говорять тут про розподіл праці в родовому суспільстві, а тим часом вони, як ми вже бачили, існування розподілу праці в родовому суспільстві заперечують („на этой ступени общественной жизни разделение труда еще очень слабо развито“). Наведене ж місце так само „разделения труда в первобытном обществе“ не стосується. Воно має загальне значення. Це є формула.

Думка, висловлена в даному місці, цілком ясна: залежно від розвиненості чи нерозвиненості розподілу праці змінюються й форми власности. Таким чином, в суспільстві із зовсім малим розподілом праці, де цей останній обмежується розподілом у межах роду й родини, тобто статево-віковим розподілом праці, у цьому родовому суспільстві панує родова власність (Архив, I, 254).

„Второй формой собственности является общинная и государственная собственность, которая возникла благодаря объединению нескольких родов в один город и при которой сохраняется рабство...“ „Разделение труда здесь уже более развито“. „На ряду с общинной собственностью развивается уже и движимая, а впоследствии и недвижимая, частная собственность, но как исключительная, подчиненная общиной собственности, форма“. К. Маркс каже тут про „колективну приватну власність“: влада активних громадян над рабами є колективна і через це зв'язана з „формой общинной собственности“ (255).

„Третьей формой является феодальная или сословная собственность“. „В расцвет феодализма разделение труда имело место лишь в незначительной степени“. „Главной формой собственности в феодальную эпоху является, с одной стороны, земельная собственность, со связанным с ней трудом крепостных, а, с другой стороны, собственный труд (каждого отдельного индивида)“ (256).

Розвиненого розподілу праці немає ані за родового, ані за рабовласницького, ані за февдального суспільства. Є окремі ступені розвитку розподілу праці. Тільки в умовах розвиненого розподілу праці інтереси окремої особи чи окремої родини починають суперечити сукупному інтересові всіх індивідів і, навпаки, в умовах зовсім нерозвиненого розподілу праці інтереси окремої, особи інтересам усіх індивідів не суперечать. Отже за родового суспільства де розподіл праці дуже малий, не може бути суперечности окремого інтересу й інтересу всіх. Звідси треба зробити висновок, що це суспільство колективної родової власности з дуже малим розподілом праці не є антагоністичне суспільство.

А. В. Шмідт робить протилежний висновок: „Таким образом, первобытное общество мыслилось Марксом и Энгельсом в 1845 г. (в „Німецькій ідеології") как общество с разделением труда, как общество с частной собственностью". Це є наклеп на Маркса й Енґельса. Щоб говорити про первісне суспільство, А. В. Шмідт використав місця, що до первісного суспільства зовсім не стосуються. А редакція назвала це „систематическим подбором высказываний К. Маркса о первобытном обществе".

Стверджуючи свою тезу, що „первобытное общество — это общество, в котором господствует не равенство, а неравенство" (10), А. В. Шмідт посилається на одне місце з „Німецької ідеології". Дозволимо собі його процитувати й розглянути.

К. Маркс у „Німецькій ідеології" пише: „Вместе с разделением труда, в котором даны все эти противоречия и которое, в свою очередь, опирается на естественное разделение труда в семье и на распадение общества на отдельные, противостоящие друг другу семьи, — вместе с тем дано и распределение, — притом как количественно, так и качественно неравное, распределение труда и его продуктов, т. е. собственность (розбивка наша — *В. П.*), первоначальная форма которой имеется уже в семье, где жена и дети являются рабами мужчины. Рабство — разумеется, еще очень грубое и скрытое — в семье представляет собой первую собственность, которая, впрочем, здесь вполне уже соответствует учению современных экономистов, согласно которому она означает возможность распоряжаться чужой рабочей силой" (Архив М. — Э., I, 222).

Навівши це місце, А. В. Шмідт супроти Маркса висуває своє „таким образом": „Таким образом, — пише А. Шмідт, — даже самая первоначальная общественная форма, семья, мыслится классово, антагонистически" (11). І покликуючись на інше місце в „Німецькій ідеології" (Архив, I, 254), він знову повторює свою антимарксівську ревізіоністську думку: „о классовом расчленении, классовом антагонизме в родовом обществе" (11).

Невивченість питання про родове суспільство дозволяє нам докладніше спинитися на розгляді наведеного місця. Про що йде тут мова? Ми виділили розбивкою основну загальну тезу К. Маркса: разом з „разделением труда" дано „распределение труда и его продуктов, т. е. собственность". Теза говорить про процес: разом з процесом поширення розподілу праці розвивається й власність. Твердження Марксове нам відоме, на ньому ми спинялися. Тут тільки пояснюється, що власність є можливість розпоряджатись чужою силою і вказано початкові етапи процесу розвитку розподілу праці й пов'язаного з ним процесу розвитку власности.

„Естественное разделение труда" в родині є початковий етап процесу розвитку розподілу праці. „Первоначальная форма" власности є родинна власність; ця початкова форма власности дана, як власність чоловіка над дружиною й дітьми. Вихідний пункт дальшого розвитку процесу „возможности распоряжаться чужой рабочей силой" є можливість у родині для чоловіка розпоряджатися робочою силою своєї дружини й дітей. Перерозподіл продуктів праці обмежується перерозподілом у межах родини. У родині зароджується рабство, але це родинне рабство є грубе й приховане. Воно розкривається тільки за наступної стадії, в рабовласницькому суспільстві. Маркс у зазначеному місці не хоче сказати нічого іншого, як тільки те, що початкова форма суспільних стосунків є родинно-родова форма і що з початкового природного розподілу праці в родині розвинулися в процесі історично-діялектичного розвитку дальші відповідні форми.

А. В Шмідт, як ми знаємо, брав на себе сміливість стверджувати, що К. Маркс уявляє собі первісне родове суспільство як сукупність індивідуальних родин, що з них кожна веде своє господарство цілком незалежно, як селянські родини З. Европи початку XIX ст. (10). Тим часом саме наведена цитата спростовує цю

глитайську концепцію індивідуально-селянської праці на стадії родового суспільства. К. Маркс (Архив, I, 222) виразно каже, що суперечність інтересу окремої родини і сукупного інтересу всіх індивідів, суперечність приватного й загального інтересів дається з розподілом праці. Тільки в обставинах дальшого розподілу праці, що виростає з природного родинного розподілу, дається й „распадение общества на отдельные, противостоящие друг другу, семьи", виникає суперечність, „раскол между частным и совокупным интересом".

Це характерно для буржуазного дослідника — змазувати діялектичні протилежності. „Материалист, — вказує т. Ленін, — констатирует с точностью данную общественно-экономическую формацию". „Он выясняет, какая именно общественно-экономическая формация дает содержание этому (историческому) процессу" („Экон. сод. нар". Соч., II вид., ст., 65). Рабство, експлуатація чужої робочої сили, власність, перерозподіл продуктів праці, суперечність приватного й сукупного інтересів, розподіл праці, зв'язок власности на засоби виробництва з безпосереднім продуцентом, ступінь розвитку продукційних сил, — усе це не те саме в родовому суспільстві, в рабовласницькому, февдальному, капіталістичному. Чи, може, А. В. Шмідт хоче сказати, що в „Німецькій ідеології" року 1845 Маркс і Енґельс ще не відрізняли окремих формацій?

У 40-х роках К. Маркс визначав шлюб, як „являющийся, конечно, известной формой исключительной частной собственности" (Л. М., в. III, 19). Шмідт не знав цього місця, а то він використав би його, як найрішучіший доказ, що в 40-х роках К. Маркс вважав родове суспільство за приватновласницьке. Тим часом К. Маркс хоче сказати тільки те, що родинна — родова власність. Так про рабовласницьке суспільство він каже, як про суспільство з „приватно-колективною" власністю.

Рабство, власність, розподіл праці, „можливість розпоряджатися чужою робочою силою" зароджуються ще за родового суспільства, але на цьому ступені вони існують тільки в „прихованому вигляді". В розкритому вони з'являються за інших стадій. Про „клясовість", про „клясову антагоністичність у родині" за родового суспільства може говорити тільки А. В. Шмідт з його антиматеріялістичним, антимарксівським, антидіялектичним підходом. Приписувати Марксові, нібито він родинні стосунки чоловіка й жінки, статевовіковий розподіл праці в родині розглядав, як клясово-антагоністичні стосунки, — значить знущатися з Марксового вчення про боротьбу кляс. А. Шмідт саме це й робить. Змішуючи те, що існує в родовому суспільстві тільки в „прихованому вигляді", з тим, що є в клясових формаціях, він пише: „Установленное положение („первоначальная общественная форма, семья мыслится классово-антагонистически") имеет большую важность. Оно дает нам ясное понимание первых строк первой части „Коммунистического манифеста", тобто: „История всего предшествующего общества — есть история борьбы классов" (11—12).

Поширюючи зміст цієї формули, А. В. Шмідт витравляє її революційну спрямованість. Ленін повторює, стверджуючи слова Енґельса, додані до останнього видання „маніфеста": „История всех до сих пор существовавших обществ, — говорит Маркс, — за исключением истории первобытной общины, — добавляет Энгельс"... (Соч. XVIII, II, 14), але А. В. Шмідт, не зважаючи на Леніна, авторитетно поправляє Енґельса: „Энгельс несколько ошибался, когда в примечании к этому месту в последнем при его жизни издании „манифеста" пишет: „Говоря точно, та история, о которой существуют письменные свидетельства". На самом деле, Маркс и Энгельс в 1847 г. вовсе не думают, что только письменная история антагонистична. В эпоху составления „манифеста" всю историю человеческого общества Маркс считал антагонистической" (12).

Справа не в тому, що в 40-х роках Маркс і Енґельс не знали і не могли знати Морґана, Баховена, Маврера: справа не в літеральних деталях не в пізнавальній вичерпливості доктрини, справа в методі, в революційній зв'язаності теорії й практики. У 40-х роках, в „Німецькій ідеології" К. Маркс писав: „Для практического материалиста, т. е. для коммуниста, дело идет о том, чтобы революционизировать существующий мир, чтобы практически обратить против вещей, как он застает их, изменить их" (Архив, I, 217). Тому, що К. Маркс обертався проти речей, як вони є, тому він одкидав біологізм, сенсуалізм, механістичний матеріялізм, „фейербаховское понимание чуственного мира, ограничивающегося голым ощущением" (теж там), тому ж таки він одкидав і світ приватної власности, клясове суспільство, як те, що ніби од віку дано й ніби до віку існуватиме. „Окружающий чуственный мир не есть вовсе какая-то непосредственно от века данная, всегда сама себе равная вещь" (Архив, I, 217). Але А. В. Шмідт на ці основні вказівки не зважає. Супроти цих даних, він намагається запевнити нас, що, навпаки, сучасне приватно-власницьке, клясово-антагоністичне суспільство К. Маркс і Фр. Енґельс у 40—50-х роках визнавали за річ назавжди саму собі рівну. Інакше сказавши, він хоче запевнити, що в 40-х роках К. Маркс дане буржуазне суспільство вважає за „суспільство взагалі", замість „реального, історичного суспільства". Інакше сказавши, він хоче провести думку, що в 40-х роках Марксове вчення про суспільство було антидіялектичним і нереволюційним.

Саме тому, що підхід до розв'язання соціяльної проблеми в Маркса й Енґельса був не еволюційний і не абстрактно-пізнавальний, а практичний революційно-діялектичний, вони й змогли ще до появи праць Морґана й Маврера наперед схопити й розвинути вчення про передклясове суспільство, як протилежне клясовому. Клясове суспільство не є щось дане од віку, не є річ рівна сама собі, не є суспільство взагалі, — таку думку покладено в основу „Німецької ідеології", „Комуністичного маніфеста". Саме тому, що для К. Маркса теорія була пов'язана з практикою, тому й не можна казати про пізнавальний перелім у розвитку революційного Марксового вчення, як це обстоюють не тільки А. В. Шмідт, а й інші дослідники (взяти хоча б „Дискуссию об азиатском способе производства"). З цієї причини треба рішуче відкинути твердження А. В. Шмідта, що „переломным моментом в развитии Марксовой концепции первобытного общества является конец 60-х годов, когда Марксу стали известны работы Маурера, Гакстгаузена и других исследователей общинного строя" (4).

Перейдімо до питання про „общину".

А. В. Шмідт у владі фетишизму слів. Термін „община" в Маркса він хоче розглядати як завжди рівний собі, як цілком однозначний, завжди незмінний. У руках Шмідта „община" є поняття, що довліє само собі, і А. В. Шмідт, як і кожний буржуазний учений, розглядає його поза конкретним істричним ґрунтом даної соц.-економ. формації. „Марксово понятие „община", во втором периоде (50-ті рр.) покрывает другие понятия. Семья, род рассматривается, как виды общины". „Вместо термина „род" Маркс широко применяет термин „община" (Gemeinde). По своему содержанию эти два термина в понимании Маркса обыкновенно равнозначущие" (15). „В 1853 г. в I письме об Индии мы уже встречаемся с широким применением термина „община". В этом письме дается характеристика индийской общинной системы" (16).

І ось цю „індійську общину" А. В. Шмідт розглядає, як приналежність родового суспільства. Чи ж є воно саме так, як каже А. Шмідт? Ні, не є. Розгляньмо арґументи А. В. Шмідта, що він їх наводить, ототожнюючи індуську сільську громаду, що її описав Маркс у листі про Індію року 1853 та в I томі „Капіталу", з родом у родовому суспільстві.

Як аргументує А. Шмідт? Він запитує: „Что является хозяйственной основой общины? Маркс дает определенный ответ: коллективная собственность на землю. Напомню, что в „Немецкой идеологии“ коллективная собственность называется родовой. На этом примере мы отчетливо видим, что по сути дела термин „община“ заменил термин „род“, придав основной мысли Маркса более четкое выражение“ (17).

На перший погляд здається, що А. В. Шмідт свою думку довів: родова власність — колективна власність; земельна власність індуських общин так само є колективна. Але це тільки на перший погляд.

Повторімо ту цитату з Маркса, що нею оперує А. В. Шмідт. „Эти два обстоятельства, т. е., с одной стороны, тот факт, что индусы, наравне со всеми восточными народами, предоставляли центральному правительству вести заботу об обширных общественных работах, с другой стороны, то обстоятельство, что это сельское хозяйство и эта торговля, разбросанные по всей стране, были объединены лишь мелкими центрами на основе домашней связи земледельческого и ремесленного труда, — эти два обстоятельства с незапамятных времен создали специфическую социальную систему, т. наз. деревенскую общину, которая каждому из этих центров давала самостоятельную организацию и самостоятельую жизнь“.

Цю характеристику цілком переніс К. Маркс і в I том „Капитала“. Тут, у першій книзі „Производство относительной прибавочной стоимости“, в розділі „Разделение труда и мануфактура“, він повторив те саме, що був сказав і в „Листі про Індію“. „Первобытные мелкие индийские общины, сохранившиеся частью и до сих пор, покоятся на общинном владении земли, на непосредственном соединении земледелия с ремеслом и на упрочившихся нормах разделения труда, которые при основании каждой новой общины дают готовый план и схему производства“ [1]).

Якщо ці дрібні індуські громади ґрунтуються на „поєднанні хліборобства з ремісництвом“ (тут уже є ковалі, теслі, ганчарі, золотарі), то про „поєднання хліборобства з ремісництвом“ на перших ступенях родового суспільства аж ніяк говорити не доводиться.

Родове суспільство відповідає ступеневі нерозвиненого виробництва, де є ловецтво, рибальство, скотарство і тільки „в кращому випадку“ хліборобство [2]).

Отже в індуських первісних громадах „хліборобство пов'язане з ремісництвом“; а в родовому — „ловецтво пов'язане з хліборобством“. Це ж є різні ступені розвитку продукційних сил.

Хліборобство родового суспільства передбачає велику площу порожньої землі: тим часом хліборобство зазначених первісних дрібних індуських громад пов'язане з „системою искусственного оплодотворения почвы, зависевшей от центрального правительства“ (Л. М., 41). Окремий „надзиратель за водоемами распределяет из общественных водоемов воду, необходимую для орошения полей“ (Капитал, I, VII в., 300). „Условия климата и почвы... сделали систему искусственных орошений при помощи каналов и водных сооружений основой восточного земледелия... Элементарная необходимость экономического и совместного использования воды... на востоке... повелительно требовала вмешательства централизующей силы правительства“. „Здесь урожай находится в зависимости от хорошего или дурного правительства, как он в Европе зависит от хорошей или дурной погоды“ (Л. М., 41—42).

Про яку централізаційну силу уряду в обставинах нерозвиненого родового хліборобства можна говорити? Цілком ясно, що „колективне“ „общинное

---

[1]) Капитал, I вид. VII, ГИЗ, 1931, ст. 300.

[2]) „Возьмем, например пастушеские народы, (народы, занимающиеся исключительно охотой и рыболовством, лежат за пределами того пункта, где начинается действительно развитие). У них спорадически встречается известная форма земледелия, и этим определяется земельная собственность. Она является коллективной“ (К критике, 1932, 77).

владение землей первобытных мелких индийских общин" є дещо зовсім інше, ніж це нерозвинене колективне хліборобство далеко первісніших ступенів родового суспільства. А для А. Шмідта досить, що й там є колективна власність на землю, щоб ототожнити родову колективну власність з колективною земельною власністю індуських громад. Замість диференціювати, замість протиставляти, він уподібнює й зливає.

Але продовжімо нашу аналізу. Спинімося на факті розподілу праці в родових громадах і в цих первісних дрібних індуських громадах. Ці індуські громади „покоятся — на упрочившихся нормах разделения труда". „Механизм общины обнаруживает планомерное разделение труда, но мануфактурное разделение его немыслимо" (Капитал, I, VII, 301). „Закон, регулирующий разделение общинного труда, действует тут с непреложной властью" (там таки). Дещо інше ми бачимо в родовому суспільстві. „Первой формой собственности является родовая собственность. Последняя соответствует неразвитой ступени производства... На этой ступени общественной жизни разделение труда еще слабо развито и ограничивается дальнейшим расширением существующего в семье натурального разделения труда" (Архив, I, 254).

В індуських первісних громадах зміцнився сталий розподіл праці, а в родовому суспільстві, навпаки, розподіл праці „очень слабо развит". Це має кардинальне значення для ступневого розчленування суспільств, бо „каждая ступень разделения труда определяет и взаимоотношения индивидов по отношению к материалу, орудие и продукт труда" (Архив, I, 254). У родовому суспільстві „общественное разделение" дуже обмежене: воно „ограничивается лишь расширением семьи: это патриархальные члены рода, под ними члены рода, в самом низу — рабы. Скрыто имеющееся в семье рабство развивается лишь постепенно" (Архив, I, 254).

Якщо в родовому суспільстві розподіл праці обмежується натуральним розподілом праці в родині, абож у дальшому своєму розвитку, це обмежене суспільне розчленування зводиться до того, що нагорі стоять родові голови, далі члени роду, а внизу раби, то тут суспільне розчленування чимало ускладнене й розвинене. „Наряду с массой, занятой однородным трудом, мы находим „главу" общины, соединяющего в одном лице судью, полицейского начальника и сборщика податей, бухгалтера, ведущего счет земледельческим операциям, кадастрирующего и регистрирующего все, сюда относящееся; третьего чиновника, преследующего преступников и сопровождающего иностранных путешественников от деревни до деревни; пограничника, охраняющего границы общины...; надзирателя за водоемами...; школьного учителя...; календарного брамина...; кузнеца и плотника...; горшечника...; серебрянных дел мастера, поэта... Эта дюжина лиц содержится на счет всей общины" (Капитал, I, VII, 300; Л. М., III, 43).

Чи відповідає це розчленування розчленуванню в первісному родовому суспільстві? Аж ніяк ні. Воно куди складніше. Воно говорить про чималу вже диференціяцію суспільства. Треба хотіти навмисне заплутати суть справи, щоб ці первісні дрібні індуські громади ототожнювати, як це робить А. Шмідт, з родовим ловецько-хліборобським суспільством на ступені нерозвиненого виробництва й дуже незначного розподілу праці.

Родове суспільство не знає ані кастового, „наївно-февдального", ані станового середньовічно-февдального ієрархічного розчленування суспільства. Воно взагалі не знає „разделения человечества искусственными перегородками". Навпаки, „в странах наивного феодализма, в странах господства кастового духа" люди „распылены, расколоты, насильственно друг от друга оторваны". „Мы не должны забывать, что эти маленькие общины (Индии) были осквернены кастовыми различиями и рабством" [1]).

---

[1]) Л. М., III, 43, пор. Капитал I, вид. VII, 283, — про касти й цехи.

Наведімо ще одий доказ, що „первобытные мелкие индийские общины“ не є те саме, що й рід. У цих громадах „главная масса продукта производится для непосредственного потребления самой общины“, отже як і за родового суспільства, але супроти родового суспільства, тут у громадах „избыток продукта превращается в товар, притом в значительной своей части лишь в руках государства, к которому с незапамятных времен притекает определенное количество продукта в виде натуральной ренты“ (Капитал, I, VII, ст. 300). „Ручной ткацкий станок и ручная прялка, кормившая обыкновенно десятки тисяч прядильщиков и ткачей, составляли основу структуры индусского общества. С незапамятных времен Европа получила удивительные ткани — продукт индусского трудолюбія, и посылала взамен свои драгоценные металлы, снабжая таким образом материалом индусского золотых дел мастера, этого необходимого члена индусского общества“ (Л. М., III, 42).

Невже після цього можуть бути найменші підстави зближати родовий ловецько-хліборобський лад із цією азіятською „общинною системою“ і ставити знак рівности між родом і цією індуською общиною?

Ми докладно розглянули Марксову характеристику „первобытных мелких индийских общин“, викладену в „Листах про Індію“ та в І томі „Капіталу“. Ми порівняли цю характеристику з характеристикою родового суспільства в „Німецькій ідеології“, здається, ми довели, що це є характеристика двох цілком відмінних форм суспільного розвитку.

Тим часом А. В. Шмідт стверджує: „Маркс в пятидесятых годах еще (?) не делал различия между способом производства азиатских обществ и способом производства первобытной общины“ (21). Насправді індуські первісні сільські громади Маркс ніколи — ні раніше, ні пізніше — не ототожнював із родом. Ще на самому початку 40-х рр. він називає їх „наївно-февдальними“, відзначаючи в них наявність кастового суспільного розчленування, чого він ніколи не казав про родове суспільство.

Проте А. Шмідт пише: „Род и азиатское общество, следовательно, считаются общественными формами одной и той же формации. Нет сомнения, что в указанное время (1853 р.) Маркс мыслил понятие азиатского общества покрывавшим собой все ранние общественные формы (кроме, может быть, семьи...). Та же точка зрения высказана в уже приведенном месте из „Писем об Индии“ об общинной системе в Индии“ (22). Уся ця думка А. Шмідта є плід цілковитого й довільного непорозуміння. Розуміється, ані р. 1853, ані якого іншого К. Маркс такого ототожнювання рода й азіятського суспільства не робив. Цей механістичний висновок належить Шмідтові.

Ми простудіювали вище матеріяли з „Листів про Індію“ року 1853. Ми їх рівняли не з пізнішими висловленнями К. Маркса, а тільки з поглядами К. Маркса, викладеними в „Німецькій ідеології“. Ми, здається, довели, що К. Маркс характеризував родове суспільство одними рисами, і зовсім відмінними — азіятське суспільство, „общинную систему“ в Індії. Ми з певністю можемо ствердити, що року 1853 К. Маркс проводив різницю між родовим і азіятським суспільством, не вважаючи їх за форми тієї самої формації, як це обстоює А. В. Шмідт. Отже, супроти Шмідта, ми не можемо з ним згодитись, ніби К. Маркс змінив свої погляди 40—50 рр. на подібність родового й азіятського суспільства. Як у 50-х так і в 60-х роках К. Маркс вважав азіятське суспільство за антагоністичне, а родини — роди — на ступені родового суспільства, — ні...

Перелічуючи в „К критике политической экономии“ основні окремі „антагонистические формы общественного производства“, К. Маркс, разом із „античным, феодальным, и современным буржуазным способом производства“, на першому місці ставить „азиатский“. Родового ж суспільства він тут не називає. І це характерно. З приводу зазначеного місця з „К критике“... А. В. Шмідт пише: „В этом месте Маркс знает только антагонистические

классовые способы общественного производства. Как вытекает из вышеизложенного, здесь нет никакой неполноты. Маркс вовсе не оставляет без внимания первобытного общества. Маркс в то время действительно считал это общество антагонистическим" (21).

Перше справедливо, але останнє зауваження є цілком неправдиве, і неправдиве воно хоча б тому, що, перелічивши всі антагоністичні форми суспільного процесу виробництва (азіятський, античний, февдальний, сучасний, буржуазний), Карл Маркс не назвав первісного родового. Не назвав він його тому, що родове суспільство за антагоністичне він не вважав ніколи [1]).

Редакція „Известий ГАИМК" працю А. В. Шмідта схарактеризувала, як „систематический подбор высказываний К. Маркса по вопросу о первобытном обществе" (1), але вона не додала, що цей „подбор" виконано неохайно й неписьменно, що більшість наведених цитат стосується не до первісного суспільства, а до пізніших соціяльно-економічних формацій, що цитати добрано з метою зревізувати погляди К. Маркса. Редакція зауважила, що вона не згоджується „с исключением из содержания работы высказываний Ф. Энгельса, взгляды которого не только совпадали со взглядами К. Маркса, но высказывались нередко в совместно осуществленных исследованиях" (1), але нічого не сказала з приводу того, що Маркса трактовано без жадної уваги на Леніна. Редакція зазначала, що „во всем содержании работы А. В. Шмидта чувствуется формальный подход к анализу высказываний классиков марксизма" (1), але не відзначила загальної антимарксівської, антиленінської ревізіоністської спрямованости праці А. В. Шмідта.

Автор супровідної статті, В. І. Равдонікас, „центр тяжести разбираемой работы и всю ее оригинальную часть" побачив „в периодизации взглядов Маркса" (37), але чого варта ця періодизація, запропонована від А. Шмідта? „В первом периоде, в сороковые годы, — пише А. В. Шмідт, — у Маркса господствует взгляд на первобытное общество как на общество антагонистическое" (32), алеж це неправдиво, як це мусіла визнати в „предисловии" редакція й у „післямові" В. І. Равдонікас. „Во втором периоде... отчетливее начинает вырисовываться община, как способ производства, характеризующий первобытное общество" (32), алеж індуська первісна громада, пов'язана з кастами й деспотичним урядом, зовсім не є родова громада з дуже малим розподілом праці. Періодизація, запропонована від Шмідта, є уявлена й фіктивна; вона заснована на тому, що загальні Марксові твердження, які стосуються до пізніших формацій, А. В. Шмідт застосовував до родового суспільства, тим самим давши цілком викривлену, спотворену картину Марксового вчення про родове суспільство.

---

[1]) Інтересно, що автор супровідної статті В. І. Равдонікас, давши в основному правдиву критику поглядів А. В. Шмідта, в питанні про стосунок між родовим суспільством і азіятським способом виробництва не тільки не робить жадної поправки, а сам припускається помилки. „Должен, — пише В. І. Равдонікас, — сделать еще одно частное замечание по поводу изложения А. В. Шмидтом мнения Маркса об азиатском способе производства. А. В. Шмидт, характеризуя второй период, был близок к правильному, с моей точки зрения, пониманию понятия азиатского общества, покрывшего собой все ранние общественные формы" (46).

П. КИЯНИЦЯ

НАЦІОНАЛЬНО-БУРЖУАЗНА ЛЕҐЕНДА ПРО ДЕКАБРИСТІВ

У 1925 році, з нагоди століття повстання декабристів, з'явилося чимало наукових розвідок, довідників та публіцистичних статтей, присвячених цьому яскравому виступові проти царського самодержавства, проти смертельної задухи дворянської монархії. Радянська громадськість належно вшанувала пам'ять цих перших вістунів політичної боротьби з самодержавством, що виступили на провесні промислового капіталізму в Росії. У пляні клясичної аналізи, що дав В. І. Ленін цьому революційному виступові у своїй статті про Герцена, марксистська історична наука розгорнула тоді велику дослідницьку роботу над подіями, зв'язаними з боротьбою цього „першого покоління" в російській революції і з належною користю для висвітлення рушійних сил у клясовій боротьбі минулого використала цей столітній ювілей. Усі ці досліди ще глибше обґрунтували ті погляди на декабристів, що складалися наслідком попередніх дослідів перших істориків-марксистів, і на цій базі утворилася чітка марксистська концепція декабристського руху.

Та не обійшлося без виступів під час столітнього ювілею декабристів „освіченої" ватаги „істориків"-еміґрантів з кадетського табору, що й цим разом переказала свої зади й на мілюковсько-мельґуновський кадетський кшталт препарувала декабристів відповідно до своїх завдань політичної боротьби з пролетарською революцією та марксо-ленінським методом в історичній науці. Під головуванням „самого" Мілюкова в Сорбоннському амфітеатрі Рішел'є відбулося тоді чергове антирадянське зборище білоґвардійських „ученых", що на ньому ще раз кадети-історики витягли ганчір'я своєї теорії про декабристів, як основоположників кадетського руху, намагаючись вискочити в безпосередні наступники декабризму. Про ці псевдонаукові спекуляції та епігонські сентенції, що їх вигукували перед твердими стінами Сорбоннського амфітеатру та такими ж лобами білої еміґрації ідеологи „торгпромів" там, за кордоном, — про них би й згадувати не варто було, хібащо тільки при якійсь нагоді.

Та при нагоді таки і ми тут згадуємо цих кадетських „героїв" капіталістичної реставрації, саме тому, що якраз у той час, коли про декабристів лунали голоси білої еміґрації за кордоном, трапився організований ворожий виступ проти історичної правди „освічених" представників уже „внутрішньої еміґрації", — тут таки, на терені радянської країни. І цей ворожий виступ спрямувала та сама кляса, що представники її збиралися слухати казання Мілюкових та Мельґунових у Сорбоннському амфітеатрі; тільки зреалізували вже його на цей раз представники української буржуазії. Тож про цей обурливий виступ клясового ворога на фронті історичної науки, вчинений на сторінках кількох академічних видань, і буде у нас мова.

А щоб скоріше показати цих „внутрішніх еміґрантів", що організовано і „яко таті во полунощі" вчинили свій клясовий опір маркco-ленінській історичній науці, назвемо їхні імена. Це будуть ті ж таки: акад. М. Грушевський що дав перше гасло для цього виступу у своїй статті про ювілей декабристів (журн. „Україна", 1925 р., кн. 6), С. Єфремов, що надав яскравого націоналістично-бойового вигляду новій теорійці про декабристів, та О. Гермайзе, що помножив погляди обох своїх патронів на войовничий соціяль-

фашистський „соціологізм“ і послідовно провів в „Україні“ єфремівську національно-бойову концепцію. Всі вони однодушно відгукнулися на видатну подію, на декабристський ювілей та, як і личить „останнім могиканам“ українського войовничого націоналізму, з чималою дозою конспіративности склали таку теорію декабристського руху, щоб вона відповідала їхній буржуазно-націоналістичній концепції історії України, підпирала б її та була одним із засобів у боротьбі з марксо-ленінською теорією в українській історичній науці.

Зважаючи на таку небезпеку, ми й поставили перед собою конкретне завдання,— викрити цю нову антимарксистську теорію про декабристів, хоча б основні її твердження, та показати, яку тенденцію накинули цій теорії її творці — сучасні епігони войовничого націоналізму української буржуазії. І, як видно буде з дальшого викладу, таке викриття матиме, крім теоретичного інтересу, ще й безпосереднє практичне значення для боротьби з ідеологією сучасного українського фашизму. Бо й самі творці нової теорії про декабристів формували її для практичного завдання,— використати ще одну теорійку у своїй боротьбі з пролетарською ідеологією, з радянськм будівництвом.

Та щоб краще з'ясувати всю реакційну суть цієї теорії про декабристів, усю безпосередньо-практичну шкідливість такої, здавалося б, далекої від сучасности проблеми, зробимо деякі теоретичні екскурси в минуле.

Ні один, напевно, громадський рух не залишив після себе стільки леґенд, протилежних гіпотез та версій, як рух декабристів. Щодо цього, то декабризм має вже велику й різноманітну літературу; та література (крім марксистської літератури) надиво розходиться не тільки з вимогами наукової аналізи, а й з архівними матеріялами про декабристів та їхнє повстання. Наслідком того й постали, переважно, самі леґенди. Причини цього явища далеко не треба шукати. Вона полягає в утилітарному ставленні старої офіційної й ліберальної історіографії та громадської думки зверхніх кляс до цього виступу молодого капіталізму в Росії; виступ цей кожен по-своєму намагався абож зганьбити, або використати для виправдання своєї месіянської ролі. І хоча від того історична правда нічого не вигравала, творці леґенд та версій мали з цього велику для себе користь. Декабристами чи від декабристів вони рятували свою ідеологію й стверджували потрібне для них status quo.

Першою версією про декабристів у російській історіографії була офіціяльна версія, що її зфабрикували були з наказу Миколи І такі „історики“: Блудов, Устрялов, Богданович, Шільдер, Корф та інші двірські цареславці; вони інакше не трактували декабристів, як „злодеев“, а декабристське повстання, як „бунт извергов“ проти „отца своего народа и первого гражданина отечества“. Ця версія, відома річ, відповідала клясовим інтересам тієї маси дворян-кріпосників, які чинили опір навіть тому „освобождению“ селян, що його проєктували царські „комісії“. Цю ж саму версію культивували аж до останніх днів царського самодержавства всі сили чорної реакції, які хотіли б бачити таку історію, що йде назад, а не вперед.

Після першої офіційної версії з'явилася й перша леґенда про декабристів, леґенда, що її створив Герцен і що в істріографії відома під назвою „революційної леґенди“. Суть цієї леґенди зводиться до безмежного ідеалізування декабристів, до прославлення декабриста як ідеалу революціонера, героя, що свідомо йде на приготовлену смерть. Це було в дусі Герцена, в дусі перших народників, що продовжували справу декабристів, тільки вже з більшою експресією та кращою організацією аґітаційної роботи серед своєї маси — прогресивного дворянства та буржуазії.

Цю революційну леґенду в основному переказав згодом і Плеханов; він не спромігся дати чіткої думки про декабристів, як про діячів своєї доби та борців за перемогу тих процесів, що наростали на першому етапі промисло-

вого капіталізму в Росії, і через це спричинився до помилкового традиційного закріплення революційної леґенди Герцена.

Другу, дуже поширену леґенду про декабристів, на цей раз уже ліберальну леґенду, пустив пізніше в обіг А. Н. Пипін, цей поміркований західник, законник, типовий лівий кадет свого часу і запеклий ворог революційної демократії. Він сумлінно виконав соціяльне замовлення своєї кляси — промислової буржуазії, що закладала вже тоді спілку з самодержавством, і дав прилизану, поміркову й угодовську щодо офіційних тодішніх кіл, шкідливу леґенду про декабристів. З декабристів він поробив невинних жертв, що їх треба виправдати перед нащадками, бо вони не були революціонерами і змовниками, а тільки приреченим знаряддям у руках сліпої долі. Він виправдує декабристів, щоб вихолостити увесь революційний зміст їхнього протицарського акту, щоб зрештою обвинуватити їх, бож кожне виправдання передбачає обвинувачення. Натомість він лицемірно обвинувачує самодержавство, бо це, мовляв, воно само породило декабристське повстання своєю політикою; але це обвинувачення обертається на виправдання. Отже, щось хитріше від такої ліберальної леґенди важко було й придумати. Це цілком відповідало двоїстій ідеології ліберально-буржуазної інтеліґенції та всієї ліберальної буржуазії, що цуралася будь-якого радикалізму, але дозволяла собі інколи невразливі „вільнодумства". Недарма з таким великим запалом накинувся Пипін на радикалізм „південного" товариства декабристів та всю свою лицемірну симпатію приділив „північному" крилу.

Ліберальна леґенда про декабристів поклала початок спекулятивним вправам для всіх пізніших буржуазних дослідників декабризму, що переслідували утилітарні клясові цілі російської буржуазії. І в цьому виявилася вся її отруйницька вага, увесь її гіпотетичний вплив на цілий ряд представників ліберальної інтеліґенції.

До таких послідовних буржуазних наслідувачів ліберальної леґенди треба залічити насамперед групу істориків-кадетів (Мілюкова, Кізеветтера тощо), що особливо активно взялися вихолощувати декабристський рух після революції 1905 року. Продовжуючи пипінську лінію на сумлінне служіння історичної науки для буржуазії, Кізеветтери та Мілюкови з усієї сили намагалися довести безклясовість декабристів, замазати фракційну боротьбу в їхніх таємних товариствах та витлумачити збройні повстання, як випадкову й вимушену самою долею помилку. Таку ідилію склали кадетські історики саме в добу революційних боїв 1905 року, відчуваючи усім своїм буржуазним єством потребу в такій підфарбованій на кадетський лад ліберальній леґенді про декабристів. Вони хотіли бачити в декабристському русі всі елементи кадетського непротивенства царському самодержавству, і на свій суб'єктивний смак створили з декабриста нікчемний образ угодовця-ліберала початку XX століття.

Та особливо шкідливу версію про декабристів склав після 1905 року прихильник „суб'єктивного методу в соціології" правий епігон народництва Семевський. Цей представник дрібної буржуазії, що у своїх поглядах хитався так само часто, як і його кляса, доходив крайніх меж у своєму навратливому заперечуванні клясової природи конституційних проєктів декабристів та ідеалістичному трактуванні декабристського руху, — це, на його думку, був продукт самих тільки впливів західньоевропейських ідей, позбавлений будь-якого місцевого ґрунту. У боротьбі проти революційної демократії та марксизму, що її провадили після 1905 року контрреволюційні партії російського народництва, ця версія про декабристів була зручною зброєю в руках усіх ворогів марксизму та робітничої кляси. Усі, кому не до вподоби були успіхи політичної організації робітничої кляси та поширення марксистських думок у Росії, використовували цю ідеалістичну версію Семевського про декабристів, щоб одвести думку ліберальних кіл інтеліґенції від еконо-

мічних передумов революційних рухів у Росії, від тих матеріяльних та ідейних змін, що їх породжував там промисловий капітал. Тобто й на цьому, зокрема, ідеалістичному киселі плекала російська дрібна буржуазія свої бойові сили, що пізніше із зброєю в руках боролися з пролетарською революцією.

Такі ось головні леґенди та версії про декабристів, що були поширені в дореволюційній історіографії. Ми назвали тільки головніші з них і тільки в основних точках показали їхні тенденції та клясовий зміст. Крім цих леґенд, було багато проміжних варіянтів, але й цього переліку досить, щоб зробити такий один загальний висновок.

Усі попередні студії буржуазної історіографії над декабристами та їхнім рухом пережили всі ті метаморфози та етапи, якими розвивалася ціла ідеологія капіталістичних кляс у Росії, що міцно прив'язали себе до кривавої колісниці царського самодержавства. Від боягузької опозиції до стовідсоткового вірнопідданства, від жалюгіного лібералізму до звичайнісінького царського імперіялізму — ось та куца стежка, що нею тупцювала буржуазія російська навколо „престолу". Такою „філософією" мало відгонити й від її теорій. Усе повинно було вкластися в цю вузьку програму, геть чисто все треба було причесати відповідно до надмірної лояльности російської буржуазії, всяка історична леґенда повинна була служити утилітарним цілям капіталістичних кляс, щоб при потребі кожний революційний виступ, що імпонував масам, можна було використати у своїй практичній діяльності, тобто знешкодити його. І це з надзвичайною майстерністю проробили буржуазні історики над декабристським рухом; ось чому й набули всі ті псевдонаукові версії та леґенди про декабристів такого видатного значення у формуванні контрреволюційної ідеології зверхніх кляс у колишій Росії. На декабризмі досхочу поспекулювали всі фракції російської великої та дрібної буржуазії і мали від цього не абиякий зиск. Леґенди про декабристів буржуазні історики використовували для безпосередньої практичної діяльности у своїй та своєї кляси політичній роботі.

І, певно, лаври ці не дали спокою й ідеологам української буржуазії. Бо хоч і за інших обставин, і для відмінніших завдань боротьби, проте українська буржуазна історіографія і собі вигадала нову, на цей раз уже надто своєрідну, але ще реакційнішу леґенду про декабристів. Леґенду, що має однакову клясову суть, як і попередні буржуазні леґенди та версії, але ми назвемо її національно-буржуазною леґендою про декабристів.

Ми відокремлюємо цю нову версію про декабристів, як окрему леґенду, бо вона має свій особливий закінчений вигляд, свою особливу мету. Її творці доклали всіх сил до того, щоб підвести під неї „науковий" ґрунт та виставити її, як остаточне розв'язання декабристської проблеми. І хоч ці претенсії надмірно перевищують їхні теоретичні намагання, проте вони у своєму войовничому захваті не забули зробити багатьох вихваток проти марксистських дослідів над декабристами. Тож, щоб іще більше кинути світла на дійсні наміри творців національ-буржуазної леґенди та викрити їхні замасковані виступи проти марксистів-істориків декабристського руху, спробуймо подати коротеньке резюме марксистської концепції поглядів на декабристів. Це конче треба зробити саме тут, бо без того зокрема важче було б викривати ту марксистську фразеологію, якою з певним хистом орудує в даній разі О. Гермайзе і яка насправжки являє собою безпардонну провокацію марксизму.

Як відомо, про декабристів писав В. І. Ленін у двох своїх статтях, де він включив декабристський рух у загальний фарватер революційної боротьби в Росії і цим дав те спрямування до студіювання декабризму, що відкидає будь-яке нехтування цим революційним виступом. Це є перша дезидерата марксо-ленінської аналізи декабристського руху, і її повинен мати

на оці кожний дослідник декабризму. Цим шляхом і розгорнув пізніше свої ґрунтовні студії над декабризмом історик-марксист М. Покровський, що дав викінчену маркео-ленінську концепцію декабристського руху, яку доповнив нещодавно молодий учений П. Парадізов. Думки цих саме авторів і треба взяти за основу коротенького резюме поглядів марксистської історіографії на декабристів. Ці погляди в головному такі.

Основна причина декабристського руху, як і цілого громадського руху першої чверти XIX століття, — це сутичка на російській історичній арені торгового та промислового капіталу. Промисловий капіталізм зародився в Росії ще на початку XIX століття, тож, природно, він повинен був одразу ж заявити про своє існування та про свої потреби. А потреби його в корені розходилися з кріпацьким ладом, що його підтримували разом поміщики і торговий капітал. На цьому ґрунті неминуче було прийти до гострого конфлікту; на боці промислового капіталу опинилася чимала ґрупа передових дворянських землевласників, що у своїй гонитві за більшою продукцією збіжжя, для вивозу за кордон не задовольнялися уже кріпацько-невільницькою працею. Отже, зайшло на умовне об'єднання інтересів передових елементів дворянства та промислового капіталізму, а це повинно було створити і спільну ідеологію. Безсумнівні елементи цієї спільної ідеології були такі: вимога ліквідації кріпацького ладу та поширення промисловости. Декабристи ж і виступили як ідеологи цього блъоку промисловців та передових, настроєних на менчестерський лад великих землевласників. Або, як це каже М. Покровський: „За представників поміщицької ідеології на початку XIX ст., представників передової частини їх, були у нас декабристи. Ми можемо накреслити цілий ряд зв'язків між декабристами — з одного боку, та великим капіталом — з другого. Але, не зважаючи на це, оточення декабристів — це є оточення поміщицьке, і разом із тим ідеологія декабристів є ідеологія промислового капіталу". Тобто така глибока діялектика, що тільки одна може правдиво викрити рушійні сили, доводить що декабристи були в основному за вістунів певної кляси, а саме молодої промислової буржуазії; прагнення цієї кляси вони й узялися захищати будь-якою ціною. Отже, не вплив літератури, наполеонівські війни, спостереження за кордоном, одно слово — не „дух часу" становив ту базу, що з неї виростала ідеологія декабристів; такою базою були справжнісінькі економічні умови російської дійсности та клясові інтереси передових поміщиків і промислової буржуазії. Це, ясна річ, не заперечує тих впливів на формування ідеології декабристів, що йшли із Заходу. Але не це є вирішальний момент, що від нього залежав зміст ідеології декабристів.

Відповідно до певної диференціяції соціяльної бази декабризму, утворилися й ті відмінні групи серед декабристів, що в основному поділилися на лінії двох товариств — „північного" та „південного" з окремою групою „соединенных славян". „Північне" товариство спиралося на однорідну соціяльну верству великих землевласників та велику буржуазію, через що й було далеко поміркованіше й обстоювало буржуазно-поміщицьку диктатуру в формі конституційної монархії. „Південне" ж товариство відбивало інтереси переважно дрібної буржуазії, через що й було радикальнішим та обстоювало демократичну республіку і розв'язання аґрарного питання в антиаристократичному напрямі. Ще більше дрібнобуржуазного радикалізму та демократизму ми знаходимо в товаристві „соединенных славян"; воно було через це передаточним пасом між досить замкненими товариствами декабристів і солдатськими масами.

Отже марксистська історіографія, відкидаючи ідеалістичне пояснення, що його давали буржуазні історики розходженням між цими двома уламками декабристів, визначає глибоке соціяльне коріння цих розходжень і таким чином підносить на всю принципову височінь усе те відмінне, що мали „пів-

нічне“ і „південне“ товариства та „соединенные славяне“; а також надає великої ваги повстанню Чернігівського полку.

Зовсім відмінну позицію займає марсистська історіографія і в питанні про причини поразки декабристів. Не лише 14 грудня вирішило сумну долю декабристів. Поразка декабристів підготовлялась далеко раніше і саме тому, що під їхніми ногами розтавав соціяльний ґрунт. Їхня соціяльна база стала зраджувати своїх ідеологів. Передові поміщики розчарувалися в закордонній ціні на збіжжя і „примирилися“ з кріпацтвом, а промисловці дістали з рук самодержавства протекціонізм, і за це взялися оберігати потрібну їм тверду владу. Отож, декабристи були знесилені ще перед остаточним розгромом. Але „в особі декабристів розгромлено першу й останню, суто буржуазну щодо її кінцевих ідеалів, революцію в Россії“ (Парадізов).

Така ось у коротких рисах марксистська аналіза декабристського руху, що зруйнувала й розвіяла всі старі леґенди та версії про декабристів; але їй доведеться ще раз зустрітися з новою псевдонауковою теорійкою про декабризм.

Ця теорійка, як про це згадано вище, з'явилася за радянських умов і виникла на українському ґрунті. Її створили в загальному пляні контрреволюційних виступів на ідеологічному фронті представники української буржуазії, що намагалися при кожній нагоді розвинути свою буржуазно-куркульську схему історії України. Отже це одно вже визначає характер цієї націоналістичної версії про декабристів, що має в собі, крім того, всі особливості, властиві прихованим заходам у галузі науки, аж до теоретичного пластунства включно. Це чималою мірою утруднює критичний розгляд такої теорійки; проте, чого не сказав окремо кожний автор цієї версії про декабристів, те ми знаходимо у повному зведенні їхніх висловлювань. А це вже багато допомагає у виконанні нашого завдання.

Отож, почнімо з розгляду зародків цієї національно-буржуазної леґенди про декабристів. У книжці 6-ій „України“ за 1925 р., що виходила під загальною редакцією акад. М. Грушевського, з'явилася дуже симптоматична передова стаття головного редактора. У цій статті, що має досить скромну назву „1825—1925“, основний фундатор буржуазної націоналістичної історіографії України розгорнув цілу програму того, як треба відсвяткувати пам'ятні дні, що збігалися на той час: ювілей історичних пісень українського народу, шевченківські дні, спогади про Костомарова, ювілей Франка, річницю революції 1905 року, а також ювілей декабристів. Відсвяткувати так, щоб „використати“ їх (термінологія автора) для підсилення позицій буржуазної історичної науки. Завдання дуже бойове, і його автор там таки й конкретизував, поставивши з нагоди ювілею декабристського руху для вияснення таке питання: „Українські декабристи чи декабристи на Україні“? (підкреслення М. Грушевського — *П. К*). Таке ось основне питання, що повинно, на думку автора, цікавити передусім дослідника декабристського руху. А що це так, про це він там таки говорить з надзвичайною одвертістю. „В ряді інших публікацій, — пише він, — матеріял, зібраний у цій книжці, повинен послужити його (цього питання) освітленню, а ще більше — притягненню уваги дослідників до місцевих українських умов, в котрих виникло це повстання“.

Здавалося б, це дослідження місцевих українських умов не повинно б збуджувати жадного сумніву та підозріння. Адже таку конкретизацію об'єктів для студій і особливо вивчання багатьох ще недосліджених фактів з історії України можна широко радити для справжньої наукової роботи. Але не про таку конкретизацію, та й не про таке звичайне дослідження місцевих умов іде мова у цій статті М. Грушевського. Тут поставлено питання про тенденційну проблему — відшукати „українських декабристів“, — і всю методологічну суть такої конкретизації підпорядковано цій проблемі. І справді, для

цього завдання й зібрано увесь той матеріял про декабристів, що його надруковано в тому спеціяльному числі „України". Зібрано досить послідовно, додержавши одного спрямування, що його там таки й проголосив автор передової статті. Це спрямування зформульовано так:

Дослідник, висвітлюючи питання — українські декабристи чи декабристи на Україні? — повинен з'ясувати:

„В якій мірі декабрське повстання було зв'язане з соціяльно-економічними й національними умовами українського життя? Яке значення мало воно в розвитку подій, що протягом цього століття (1825—1925) від початків романтичного націоналізму й народництва, через соціяльно-політичні схеми кирило-методіївців, привело нас до нинішнього реального факту — до робітничо-селянської української держави, до соціялістичного будівництва в рамцях радянської федерації, в котрім ми тепер на різних ділянках життя беремо участь?"

Ми не будемо розглядати докладно у цій статті, чи акад. М. Грушевський визнає цей „нинішній реальний факт" за приємний факт і яку саме та на якій ділянці життя приймає він участь у соціялістичному будівництві, продовжуючи ідеї „романтичного націоналізму й народництва". Зазначимо тільки, що він не раз і не два підкреслював в іншому місці, що його Україна зовсім не та, яка будує сьогодні реальне соціялістичне життя, яка є сьогодні наш реальний факт. Наприклад, у своїй статті „В шістдесят четверті Шевченкові роковини" („Україна", 1925, кн. 1—2), отож у 1925 році, він говорить про таку свою Україну. „Не більш, як вісім літ тому наша Україна вперше могла заспівати з повних грудей і повним голосом, явно, одверто і самопевно Шевченків „Заповіт" (підкреслення авторове — *П.К.*), тобто, заспівала та Україна, що 1917 року простувала до буржуазної директорії під егідою Центральної Ради і що для неї сучасний „реальний факт" — соціялістичне будівництво — це „хвиля перестанку", як висловлюється акад. М. Грушевський у тій таки статті.

Але не про це, як ми сказали, у нас зараз іде мова. Нам важливо виявити клясову суть того спрямування, що дає М. Грушевський дослідникові декабризму. А суть його така. Для акад. М. Грушевського потрібне виправдання, тобто вихолощення від революційного змісту, а значить і засудження „нинішнього реального факту", і для цього він, з нагоди декабристського ювілею й за допомогою своєї леґенди, висвітлює його, як продовження й завершення ідей романтичного націоналізму й народництва та соціяльно-політичної схеми кирило-методіївців. Акад. М. Грушевському треба „використати" декабристський рух, щоб ствердити свою буржуазно-націоналістичну концепцію історії України, і для того він втискує цей рух у той процес становлення українського націоналізму, що виявлявся в ідеології українського народництва, кирило-методіївців та в пізніших виступах українського націоналізму. Для акад. М. Грушевського потрібна, зрештою, своя версія про декабристів, і він її подає у вигляді леґенди про своєрідних „українських декабристів", що повинні служити за ланку в загальному ланцюзі буржуазно-націоналістичної схеми історії України.

Ця ж леґенда потрібна українській буржуазно-націоналістичній історіографії для того, щоб відірвати ті рухи, що відбувалися на Україні, від відповідних загальноросійських рухів, бо тільки за таких обставин легше можна з'ясувати їх, як витвір ідейних прагнень, без жадного зв'язку з клясовими інтересами певних суспільних верств. Ця леґенда потрібна творцям української націоналістичної ідеології для того, щоб за її допомогою створити схему самобутности історії українського народу, як це робили в свою чергу однодумці українських націоналістів із табору білоруського національ-демократизму, що за всяку ціну намагалися довести, ніби на Білорусі існували свої „білоруські Разіни", „білоруські Пугачови", а також „білоруські декабристи",

тобто, що білоруський нарід має свою самобутню історію. Отож те спрямування М. Грушевського на „місцеві українські умови", на існування „українських декабристів" виявляє не що інше, як намагання за всяку ціну і з цього конкретного приводу популяризувати свою теорію про самобутність українсього народу, свою буржуазно-націоналістичну схему історії України. Тому це дає нам право твердити, що леґенда про „українських декабристів", яку вперше поставив і зформулював акад. М. Грушевський, має виразну національ-буржуазну суть; вона відповідно забарвлює і те спрямування, що його дав цей автор для своїх прибічників — дослідників декабристського руху.

І першим таким прибічником у цій справі виступив автор основної декабристської статті в „Україні" О. Гермайзе; він із надзвичайною послідовністю та з провокаційними виступами проти марксизму провів цю буржуазно-націоналістичну теорію у своїй праці „Рух декабристів і українство" („Україна", кн. 6, ст. 25—39).

Уже сама назва цієї статті О. Гермайзе „Рух декабристів і українство" виявляє те завдання, що його поставив перед собою автор. А саме, він узявся дослідити те ж таки питання про „українських декабристів", яке поставив акад. М. Грушевський, щоб створити генетичний зв'язок між ідеологією декабристів та ідеологією новітнього українського націоналізму, що мовою О. Гермайзе зветься „українством". І для цього пущено в рух усі здогади та спритні руки, що ні перед чим не зупиняються, аби тільки довести поставлену тезу.

Ця спритність рук виявляється вже на самому початку статті в тому тактичному маневрі, з яким підступив автор до марксистських дослідів над декабризмом. О. Гермайзе відчув, що проблема декабристського руху потрапила до рук наукової марксистської історіографії, і це його надто турбує. Він спішить дезорієнтувати читача й одвернути його від висновків істориків-марксистів щодо декабризму.

„Декабристи стали перед судом марксівської критики, — хвилюється він, — оцінка їхньої ідеології стала даватися з погляду сучасних революційних завдань: сучасного революційно-пролетарського відчування".

Але будьте, мовляв, спокійні. „Бо сучасні нам критики, революційні марксисти, розійшлися в своїй оцінці декабристського руху".

Більше того:

„В історико-марксівській літературі праці про декабристів названих авторів вносять багато цінного (яка великодушність! — *П. К.*) щодо соціологічної аналізи громадеького руху початку XIX ст., але не можна вважати (заспокоюється наш фокусник — *П. К.*), що аналіза клясових ухилів у політичних концепціях декабристів, так само, як зазначення і констатування політичної неоднорідности серед декабристів, розв'язали цілком, так би мовити, проблему соціяльної природи декабристів".

Тобто, не турбуйся, шановний читачу, і не намагайся знайти якусь певну думку марксистської критики про декабристів. Такої одностайної думки нема, а через це слухай, мовляв, наші перевірені і безсумнівні „соціологічні спостереження" про соціяльну природу декабристів. Від них бо йде правдиве світло на декабристський рух. Тільки наша, мовляв, критика, що буйним цвітом цвіте на сторінках „України", спроможна розв'язати проблему декабризму.

І далі йде виклад цієї загонистої критики, що зводиться до таких основних тверджень, які і становлять основу національно-буржуазної леґенди про декабристів, бо їх найдокладніше розвинуто саме в статті О. Гермайзе. Цих тверджень ми знаходимо в нього декілька.

Насамперед, витягається на денне світло й підфарбовується на новий лад стара, переспівана багатьма попередниками, ідеалістична теорійка про безклясовість декабристів; цю теорійку формулює цей новітній насліду-

вач Семевського таким простим способом. „Нам думається, — пише він, — що проблема соціяльної природи декабристів зводиться до проблеми непродукційних кляс". Тобто, щоб там хто не говорив про клясову ідеологію декабристів, все це є ніщо, одне тільки маріння. Не може ж безклясова, а значить і понадклясова, соціяльна формація виявляти якісь сталі клясові прагнення, мати певну клясову ідеологію.

Але, щоб це ще більше скидалося на „наукове" твердження, О. Гермайзе вишукує нову теорію про кляси, — теорію, що він її має нахабство звати марксистською, але вона по суті є наклеп на марксизм, що його вчинив ленінградський проф. С. Солнцев, а за ним слідом повторив цей місцевий єфремівський „марксист". Цю теорію, як відомо, розвинув проф. С. Солнцев у своїй книзі „Общественные классы" (Петроград, 1923); вона ґрунтується на вульґарних, механістичних твердженнях. Перекажемо її словами самого ж інтерпретатора:

„У новій марксівській літературі, — пише О. Гермайзе, — є праця, що поставила завдання розвинути й перевести дальшу аналізу (по суті ревізію — *П. К.*) над питанням: „суспільний кляс". Це праця проф. С. Солнцева про суспільні кляси. В ній автор, твердо йдучи за Марксовими формулами і твердженнями, спиняється, між іншим, і над соціяльною проблемою „непродукційного", не виробничого („непромислового") населення. До цієї категорії він відносить: 1) людей розумової праці, тобто, так звану, інтеліґенцію; 2) державних службовців, у тому числі й військових; 3) службовців приватних і т. д. На питання: „яке ж клясове відношення в суспільності всіх груп непромислового населення?" — автор названої праці дає таку відповідь: „розуміється, всі ці верстви можуть мати певне тяжіння до того чи іншого клясового полюсу". Наприклад: „Лікар, що обслуговує робітників... натурально, проймається й інтересами цього кола... Молодий лікар аристократичної частини міста, що біля його квартири тісняться екіпажі його багатих клієнтів, по своєму клясовому ухилу буде тяжіти до клясових інтересів і до полюсу своїх багатих і вельможних клієнтів".

Нам добре відомі Марксові формули й твердження про суспільні кляси, але нічого подібного до цієї механістської ахінеї ми серед марксистських визначень суспільних клясів, натурально, не можемо знайти. Але для О. Гермайзе і не потрібна марксистська теорія про кляси. Він шукає солнцівську карикатуру на марксизм, щоб за одним разом здискредитувати марксистські погляди та знайти таку зручну теорійку, щоб за допомогою її можна було відірвати декабризм від його економічної і клясової бази та зробити з декабристів понадклясових інтеліґентів. Він так про це й пише:

„Оце соціологічне спостереження (тобто ота солнцівська теорійка про суспільні кляси — *П. К.*) й мусить допомогти нам зрозуміти соціяльну природу декабристів... Соціологічно правильно буде, як ми декабристів будемо трактувати, як інтеліґенцію, що її суспільна генеалогія була дворянською, але тепер ця дворянська інтеліґенція, одірвавшись у значній мірі від організації сільсько-господарської продукції і через те здеклясувавшись, стала майже вповні тією невиробничою групою, що її суспільна ідеологія означається не так клясовим власним становищем, як тяжінням у бік найближчої продукційної кляси. Учасники декабристського руху, майже всі, за рідкими винятками, офіцери, службовці на державних посадах, при чому велика частина з них не мають навіть прибутку іншого, крім офіцерської платні, більше того, не мають навіть маєтків, земель. Розуміється, що в цих освічених колах, безпосередньо не зв'язаних з господарюванням, буржуазно-ліберальні ідеї XIX в. могли знаходити вдячний собі ґрунт для прищеплення й буйного розвитку".

Яка плутанина, який нікчемний замах з „негодными средствами" на марксизм!

Проте, насамперед, історик О. Гермайзе полінувався переглянути уважніше соціяльний склад і „південного", і „північного" товариства декабристів, а то

він побачив би серед цих „службовців на державних посадах“ багато великих та менших землевласників, що мали також і промислові підприємства. Він побачив би, що зовсім не більша частина з них не мали іншого прибутку, крім офіцерської платні. Подруге, „соціолог“, Гермайзе не спромігся зрозуміти того наукового, марксистського твердження, що не завжди світогляд одиниць і навіть невеликих груп виробляється беспосередньо підо впливом особистого майнового стану. Приміром, не всі французькі фізіократи передреволюційної Франції мали великі капіталістичні маєтки, проте це не позбавляє нас права вважати їх за ідеологів капіталістичного фермерства. Не всі проводирі „третього стану“ за часів Великої французької революції належали до цього стану, проте ми їх усіх уважаємо за ідеологів певної кляси — буржуазії. Не всі також члени СВУ мали маєтки та капіталістичні підприємства, проте це не відбирає в нас права називати їх усіх ідеологами української буржуазії і глитаїв та невдахами капіталістичної реставрації. І, нарешті, навіть світогляд найдемократичнішого уламку декабристів — „слов'ян“, цих ідеологів дрібної буржуазії, ми не можемо звести безпосередньо до їхнього соціяльного стану. А коли так, то ще більше закономірного є в тому, що імениті майори і ґвардійські офіцери з „північного“ та „південного“ товариства декабристів стали ідеологами опозиційно-настроєних заможних клясів. Це в інтересах цих кляс „північне“ товариство склало таку конституцію, щоб тільки невеличка група „граждан“, що мала рухомого майна не менше, як на 1000 крб , користалася з виробничого права. Це в інтересах цих кляс і те невеличке коло маючих верств розподілялося ще на чотири групи, що мали неоднакові права. Тобто клясовий і навіть становий зміст ідеології декабристів був виразно виявлений у всіх їхніх основних документах та зізнаннях. Але все це не досмаку Гермайзе. Йому треба відірвати декабристів від їхнього клясового ґрунту, бо він добре розуміє, що, провівши цю процедуру, він виконає більшу частину свого завдання й підведе належний ґрунт для здійснення основної своєї мети.

Під захистом провокаційного залицяння до марксизму, за допомогою солнцівської теорії про кляси він зможе поставити декабристів під бажаний вплив тих ідей і тенденцій, що відповідають його буржуазно-націоналістичним поглядам. А що це так, видно з його дальших тверджень.

„Таке розуміння декабристів, — пише він, — як певної соціяльної формації (позбавленої власного клясового ґрунту — *П.К.*) і як ідеологів, дає нам змогу і право поставити питання і про те, наскільки та частина учасників руху 1825 року, що була зв'язана походженням та іноді й місцевими симпатіями з Україною, відбила в собі ідеологічні відтінки, що мали намічатись і формуватися в українській спеціяльній обстановці“. Тобто, від першого твердження цієї національ-буржуазної теорійки декабристського руху про безклясовість декабристів перекидається місток до другого твердження — про самобутність і навіть свідомий націоналізм декабристів, що працювали на Україні. Послідовно розвивається те спрямування, що його дав у передовій статті М. Грушевський, і з блискавичною швидкістю декабристський рух на Україні, що мав своїм завданням пробити і тут шлях для нової кляси — буржуазії — й нової форми господарства — промислового капіталізму, перетворюється на „другий потік (після руху літературного дворянсько-хуторянського), по якому формувалась політична свідомість української інтеліґенції“, на „дорогу, ідучи якою, деклясована українська інтеліґенція знаходила поволі кляси і виробничі групи, з якими зв'язувала вона свою долю“. Ця процедура перетворення декабристського руху на Україні на самобутній „потік деклясованої української інтеліґенції“ відбувається на диво без жадних наукових аргументів. У той час, коли всі три згадані творці цієї національ-буржуазної теорії про декабристів ані словом не згадують про вплив на декабристський рух тих економічних зрушень, що відбулися за тих часів,

а саме зростання капіталістичних підприємств, дворянських фабрик, виробень, всілякого міського будівництва, збільшення робітників, численних селянських повстань тощо, — вишукують всілякі дрібниці, щоб довести національну свідомість того чи того декабриста. Наприклад, О. Гермайзе радісно хвилює дрібна згадка одного декабриста про те, як його вразило, що саме на Поділлі поміщики дуже пригнічують селян. Цього, а також свідчення другого декабриста, що „український соціяльний „пейзаж" пробудив у ньому політичний лібералізм", досить О. Гермайзе для того, щоб заявити про національні настрої українських декабристів", „національну свідомість українських декабристів" і, зрештою, для того, щоб дати таку відповідь на поставлене від М. Грушевського питання: „Українські декабристи чи декабристи на Україні?"

„Згори вирішали, — пише він, — питання так, що українських декабристів не було, був єдиний тільки рух в загальноросійській формі, і в історії українських громадських рухів повстанню декабристів немає місця. Такий погляд, безперечно, хибний і глибоко помилковий". Отже, існували свої, „українські декабристи", як виразники самобутніх процесів у самобутній історії українського народу. А тому дальший логічний крок цього творця націонал-буржуазної леґенди про декабристів — це створення третього твердження цієї леґенди про відірваність декабристского руху на Україні від загальноросійського. Визначаючи існування саме „українського декабризму", він одриває декабристський рух на Україні від усіх інших процесів, що відбувалися в той час на терені однієї держави, підо впливом однакових соціяльно-економічних умов.

А раз такий зв'язок розірвано, то від цього недалеко вже й до нового твердження націонал-буржуазної леґенди про існування генетичного зв'язку між декабристським рухом на Україні і всім українським націонал-буржуазним рухом. Тобто, послідовно закладається нове основне твердження про нерозривний зв'язок між декабристським рухом і всіма наступними етапами українського національного відродження, що спритними руками творців буржуазно-національної історіографії України скеровується в напрямі до однієї мети — створення буржуазної України.

„Так, і тільки так (тобто визначаючи теорію самобутности українських декабристів — *П.К.*) треба ставити і розв'язувати питання про декабристів на Україні, українців серед декабристів і українство серед декабристів. Тільки при такому погляді і при такому розумінні вловимо ми генетичний зв'язок між політико-ідеологічними спробами української інтеліґенції в окремих десятиліттях XIX віку", — ось як визначає Гермайзе це четверте твердження націонал-буржуазної леґенди про декабристів. А щоб ще ясніше була ця його тенденція зв'язати всі рухи в націоналістичну схему самобутньої історії українського народу, він ще більше розвиває її, становлячи рекорд своїми псевдонауковими спекуляціями. Процитувавши одно місце із зізнань декабриста Горбачевського про вимогу „Общества соединенных славян" — „освобождения всех славянских племен от самовластия и уничтожения существующей между некоторыми из них национальной ненависти и соединения всех обитаемых ими земель федеративным союзом", — О. Гермайзе патетично заявляє: „В цій політичній програмі „соединенных славян" хіба ми не пізнаємо мови кирило-методіївців? Через два десятки років після ліквідації декабристів на Україні нове покоління молодої інтеліґенції зуміло поєднати політичний лібералізм, виявлений в революційних поривах, з твердим і глибоко продуманим українством... Своїм корінням сягають кирило-методіївці до українських декабристів і до діячів українського літературного відродження, виводячи на одну, все ж таки дуже неясну, дорогу ті рухи, що досі йшли нарізно й розбіжно.

„А через тридцять років після кирило-методіївців молодий професор Михайло Драгоманов, що всмоктав у себе з родинного оточення ідеали декаб-

ристів, стане остаточно на новий шлях будування соціялістичного, покищо в утопічних формах, світогляду на українському ґрунті".

Отже хіба не переказано тут цілу буржуазно-націоналістичну схему історії України з приводу одного конкретного питання про декабристів? Хіба не видно цілковитої єдности між тим спрямованням, що дав його М. Грушевський, про генетичний зв'язок декабристського руху з романтичним націоналізмом та соціяльно-політичною схемою кирило-методіївців, з одного боку, і між цією германізівською схемою націоналістичної версії про декабристів, що зв'язує в один процес декабризм, українське літературне відродження, кирило-методіївців, драгоманівщину й соціялістичний світогляд, напевне, германізівського ґатунку? Схема Германізе ще яскравіше виявляє „соціяльне замовлення" націонаь-буржуазної леґенди про декабристів, б о в н і й з а к л а д е н о в и р а з н і п а р о с т к и н а ц і о н а л ь - ф а ш и з м у. А це і є п'ята ознака цієї націоналістичної версії про декабристів.

Суть цієї соціяль-фашистської ознаки націонаь-буржуазної леґенди вирисовувалася принагідно ще в попередніх місцях нашого розгляду. Це видно було хоча б із тих антимарксистських виступів О. Германізе, що про них ми згадували. Вона виразно виступала також і в популяризації солнцівської теорійки про суспільні кляси. Проте є ще одне місце в статті О. Германізе, що кидає ще більше світла на шкідницьку суть цієї націонаь-буржуазної леґенди, на її соціяль-фашистське забарвлення. Це місце стосується до проблеми інтеліґенції взагалі й конкретно — української інтеліґенції, її ролі в історичному процесі.

Ми вже почасти з'ясували, для чого треба було О. Германізе зробити з декабристів деклясованих інтеліґентів. Така операція потрібна творцям буржуазно-націоналістичної історіографії для того, щоб відірвати громадський рух від їхньої економічної й клясової бази та поставити їх підо вплив самих тільки тенденційних ідей. Але цим ще не цілком з'ясовується такий методологічний засіб. Пояснення цього треба шукати деінде, а саме: в тій теорії, що приділяє інтеліґенції вирішну ролю в розвитку політичних подій і що посідає тепер таке почесне місце в усій системі сучасного світового фашизму. З погляду цієї теорії, що набуває справді чималого поспіху серед деклясованих суспільних елементів, особливо в частині гострої політичної депресії в капіталістичній системі, інтеліґенція є носій всецілющої панацеї. Вона здійснює і повинна здійснити месіянську ролю в примиренні кляс на ґрунті, певна річ, капіталістичного ладу. Інтеліґенція, як понадклясова соціяльна формація, є сумління цілого народу, тож вона одна спроможна керувати долею людства. У ній втілюється „дух народу", його історичний шлях та увесь громадський досвід.

Від раннього ідеалізму, через культ „героя", через народницький ідеал „критически мыслящей личности" і до муссолінової практики „понадклясових" фашистських спілок (faszi) та контрреволюційних поглядів „промпартії" про командну ролю інтеліґенції, — ось шлях, що ним розвивалася ця теорія про виключну вагу інтеліґенції, про її понадклясовість. Ця теорія така принадна для філософів-ідеалістів, що мріють про „царство мудрых", та для буржуазних авантурників від політики, для „героїв" капіталістичної реставрації, що їх можна ще знайти на терені радянської країни. І не дивно, що за неї так цупко вхопилися й недобитки української буржуазії; вони ж бо ще й раніше носилися з месіянством української буржуазної інтеліґенції, із своїм просвітянським культурництвом, але особливо запопадливо заходилися коло цієї теорії за радянських умов, щоб використати її і для своїх націоналістичних наукових студій, і для безпосередньої контрреволюційної політичної роботи.

Цій теорії, наприклад, пробував дати філософське обґрунтування безталанний ватажок українського войовничого фашизму Дм. Донцов, що висунув

чергову свою „вольову“ тезу про „ініціятивну меншість, як порядкуючу силу„ За цією тезою —

„Народ є для всякої ідеї — чи в її статичному, чи в динамічному стані — чинник пасивний, той, що приймає. Чинником активним, тим, що накидає якусь ідею, тим, де ця ідея зароджується, є активна або ініціятивна меншість“ (Донцов, „Націоналізм“, ст. 212).

Бо народ, — це є для Донцова „пасивна юрба“, а для порядкування нею потрібен окремий вузький орган. Таким керівним органом і стає ініціятивна меншість, „що існує сама для себе“ й накидає свою волю основній більшості люду. Фашист Дм. Донцов називає кілька видів такої ініціятивної меншости, але головну перевагу він надає „національно-свідомій інтеліґенції, що єдина може стати над клясами й шляхом „вольового догматизму“, „фанатизму“, „романтизму“, „аморальности“ й расової ненависти „самовистачального націоналізму“ привести „свою націю“ до перемоги над іншими.

Відгук цієї фашистської „теорійки“ про ролю інтеліґенції знаходимо ми у твердженнях героя „Вальдшнепів“ — „комуніста“ Карамазова, що має свої погляди на революцію. „Революцію, — каже він, — маса творить через свою інтеліґенцію, бо всякий масовий вибух тільки тоді робиться революцією, коли ним починають керувати Дантони“.

І, зрештою, густу плівку оцієї фашистської теорійки ми бачимо на викритій від нас національ-буржуазній леґенді про декабристів.

Це дуже помітно вже у статті О. Гермайзе, а саме в тому місці, де він малює декабристів як ідеалізаторів української романтики, та її „героїв“, отже як безпосередніх попередників цих носіїв „духу“ українського народу. Навівши деякі уривки з поетичних творів Рилєєва про Наливайка, Войнаровського, Полуботка та Мазепу, він так говорить:

„Так у декабристів воскресла українська старовина в романтично-ліберальному освітленні, де діячі української історії XVI—XVIII ст. вставали ніби благородні роспубліканці давнього Риму або непримиримі „громадяни“ французької революції“.

І ось ці „благородні республіканці“, що, як відомо, виторговували собі у всіх урядів маєтки, а потім дворянські титули, гартували, на думку Гермайзе, тип національно свідомого українського декабриста, що з погордою проходив повз усякі клясові інтереси та соціяльну боротьбу, яка точилася навколо нього, і з олімпійським спокоєм понадклясового інтеліґента простував до невідомих берегів, жив якимись неясними передчуваннями.

„Всі оці Драгоманови, Суханови, Горбачевські та інші ставали підо впливом внутрішньої соціяльної еволюції та підо впливом ідей буржуазного Заходу на ґрунті ліберального думання та революційної опозиційности, але в них, у деклясованих у великій мірі інтеліґентів, що повиходили з рядів дрібного дворянства, — не було ще виразного пришліхування до якоїсь певної суспільної виробничої кляси“.

Тобто вони взяли на себе ролю „активної меншости“, що, проте, тимчасово уникала якихось радикальних заходів.

Ось що собою являє скарикатурений від Гермайзе тип декабриста, що „відійшов“ від „інтересів суто поміщицьких“, „не мав об'єктивних передпосилок, щоби в центр своєї політичної ідеології поставити клясові інтереси селянства“, але „жив передчуваннями близькости народження буржуазного суспільства“ і знічев'я виконував свою месіянську ролю — стелив стежку для схеми кирило-методіївців, драгоманівщини та гермайзівського „соціялізму“.

Та все ж про цей інтеліґентський месіянізм декабристів у Гермайзе ми знаходимо тільки такі натяки. Широку ж картину цієї національ-фашистської теорійки, що відповідно забарвлює всю національ-буржуазну леґенду про декабристів, розгорнув третій фундатор цієї леґенди — С. Єфремов у своїй статті „Від леґенди до історичної правди“ (збірник „Декабристи на Україні“,

1925 р., ст. 1—10). Він, власне, доповнив та загострив усе те, що було в загальних обрисах у М. Грушевського й О. Гермайзе, і з властивою йому публіцистикою псевдоклясичного стилю виклав у цій статті з приводу питання про декабристів свої вульґарно-народницькі націоналістичні погляди на рушійні сили історичного процесу.

Як відомо, С. Єфремов за основу цілого розвитку українського письменства й політичної історії України вважає розвиток ідей і, між іншим, головної „національно-визвольної ідеї", що їй підпорядковано все і вся. Ця містична ідея з'являється в нього завжди, а особливо в таких випадках, коли йому бракує хоча б приступного йому наукового арґументу. Мов славнозвісний „deus ex machina", вона рятує його та його тенденційні загальники і через це в очах українського націоналіста стає сама непереможним арґументом.

З таким ось своїм методом підійшов він і до розв'язання проблеми про декабристів, наслідком чого і сталося певне завершення національ-буржуазної версії про декабристів.

Для нього, власне, питання про декабризм не є проблема за допомогою своєї „національно-визвольної ідеї" — цього всемогутнього фокус-покусу — він одразу вирішує його, і то без найменших доказів. І коли його співавтори цієї леґенди все ж намагалися навести якісь арґументи, то С. Єфремов просто як законодавець проріка є:

„І нехай що говорять скептики, а загальне підґрунтя тодішніх настроїв (декабристів тобто — *П. К.*) вирисовується з столітньої перспективи цілком ясно.

Цим підґрунтям була ідея українського відродження, що виникла з самих підстав тодішнього українського життя й непереможно тягла людей з демократичних і демократизованих клясів назад до народу, конкретного українського народу. З цих причин сталося літературне відродження України, ці ж причини владно й неминуче провадили й до політичного відродження, що, своєю чергою, неодривно зв'язане було з великою соціяльною проблемою".

А за носіїв цього відродження є не хто інший, як та сама понадклясова месіянська інтеліґенція, що її винайшов О. Гермайзе і що в С. Єфремова завжди становила основну рушійну силу історичного процесу.

„Всі оті полупанки, — пише він далі, — діти духовенства, козацькі сини — різночинці того часу — занадто далекі були від суто панських настроїв місцевої і наїжджої аристократії та маґнатства, і крик: „Да погибнет различие сословий", що лунав на зібраннях „Об'єднаних слов'ян", не був позою, як не було в їхніх устах фразою вимагання і знайденого у Борисова „катехізиса": „не желай иметь раба, когда сам рабом быть не хочешь". І кадет Котляревський, починаючи писати мовою кріпака свою невмирущу „Енеїду", і мандрований під чужим ім'ям збирач етнографічного матеріялу Ходаковський, і оті підпоручники та юнкери (тобто декабристи — *П. К.*), що викохали мрію про визволення і федерацію слов'ян, — усі вони, власне, одній справі служили, кожен у своїй сфері та відповідно до своїх уподобаннів та темпераменту. Та справа була — повне і всебічне визволення українського народу. І вона, по упливі довгої сотні років, єднає наше покоління з тими мрійниками й ентузіястами, серед яких не знайшлося жадного Симеона, щоб на свої очі побачив те, що бачить наше покоління".

Ми нарочито навели таку довгу цитату для того, щоб показати на увесь зріст цю національ-фашистську теорійку про основну рушійну силу — інтеліґенцію, — ту теорійку, що її так охоче переказують і О. Гермайзе, і С. Єфремов саме за умов диктатури пролетаріяту, великою мірою підкреслюючи цим і ту важливу ролю, що, на їх думку, мали відіграти уламки української буржуазної інтеліґенції, об'єднані під прапором змовницької СВУ. Ця цитата ще яскравіше висвітлює націонзль-фашистське забарвлення національ-буржуазної леґенди про декабристів і всю вузьконаціоналістичну суть

цієї леґенди. І щоб остаточно викрити одностайність усіх трьох творців цієї леґенди, наведемо ще таку думку С. Єфремова про генетичний зв'язок між декабристами та всіма проявами українського національного руху:

„Так, наші мрійники з 1825 року на правдивій і добрій стояли дорозі... Так, власне, зрозуміли їх і оцінили дальші покоління, що стоять нерозривними кільцями між ними і нами.

Так оцінили їх кирило-методіївські мрійники 1847 року, а між ними Костомаров... Так, опісля вже, оцінив їх і один з найвизначніших братчиків, Шевченко... Так оцінив і великий небіж юнкера Драгоманова, Мих. Петр. Драгоманів, висліджуючи науково нитки, що зв'язували отих „благовісників" з пізнішими поколіннями".

Тобто маємо тут звичайне просте перефразування того, що казали з цього приводу М. Грушевський і О. Гермайзе. Однаковими навіть зворотами переказують всі вони цю спільну думку, однією мовою говорять — мовою наших класових ворогів. С. Єфремов просто тільки йде далі у своїх національ-фашистських висновках і одвертіше говорить те, що в акад. М. Грушевського та О. Гермайзе замасковано всякими „соціологічними" спостереженнями.

Особливо таку національ-буржуазну простолінійність та послідовність (беручи цю послідовність в умовному розумінні) ми бачимо у С. Єфремова в тому місці, де він обстоює твердження національ-буржуазної леґенди про відірваність декабристського руху на Україні від загальноросійського. Щодо цього він за допомогою своєї „національно-визвольної ідеї" також швидко розв'язує всякі сумніви й питання і вже на самому початку статті робить таку голослівну заяву:

„А тим часом найновіші розсліди в усьому рухові, що відомий під назвою декабристського, центр ваги вбачають не в голосних подіях у Петербурзі й не в діяльності навіть північного відламу повстанців, а деінде".

А саме:

„В героической попытке Черниговского полка" і в діяльності „вдохновителей этого южного мятежа — деятелях общества Соединенных славян", як про це каже найавторитетніший для С. Єфремова і „найновіший" дослідник Г. Чулков.

Це місце у статті С. Єфремова надто характерне,тож треба й докладніше спинитися на ньому, щоб ще краще виявити національ-буржуазну суть його леґенди про декабристів.

Як видно з його коментарів до поглядів Г. Чулкова, він хоче представити повстання Чернігівського полку та всю діяльність „південного" товариства декабристів, як особливий рух, що мав свої окремі завдання й ідеали. На його думку, декабристський рух, що розвивався на Україні, відтискує на далекий плян усі події, що розгорталися на півночі, в Росії, і навіть саме 14 грудня. Бо це повстання 14 грудня було тільки „ефектною картиною" і не мало особливо поважного підґрунтя в тодішніх економічних та політичних обставинах. Тобто, проводиться виразна межа між „південним" та „північним" відламами декабристів.

Але для чого це провадиться така ґрунтовна операція? Та й по якій лінії провадить С. Єфремов це розмежування?

На це спробуємо дати відповідь його таки словами, бо вони досить виразно викривають з головою усі теоретизування з приводу декабристів не тільки С. Єфремова, а й М. Грушевського та О. Гермайзе.

Таке розуміння потрібне не для того, щоб довести, що „ми тут, на Україні, мали свою декабристську леґенду" (Єфремов). Така ґрунтовна операція потрібна для того, щоб допомогти єфремівським однодумцям „науково висвітлити і одягти в шати історичної правди цю принадну леґенду" (Єфремов), а відтак завершити цілком побудову національ-буржуазної леґенди про де-

кабристів, щоб на ній виховувалися у фашистському дусі наступні покоління. Тобто не для якоїсь звичайної методологічної конкретизації, не для виявлення соціяльних коренів провадиться тут порівняння між „південним“ та „північним“ товариствами декабристів, а щоб створити„ свою декабристську леґенду“, щоб здійснити саме завдання, що ради його акад. М. Грушевський приневолює дослідника декабристського руху вивчати „місцеві українські умови“, щоб вишукати „українських декабристів“. І це робиться в той час, коли марксистська історіографія, як про це вже ми згадували, провадить уперті досліди над соціяльно-політичними ідеалами „південних“ і „північних“ декабристів, оскільки їх не однаково формулювали обидва ці відділи декабристського руху. Це робиться в той час, коли марксисти, дослідники декабристського руху, віддають так багато уваги революційному повстанню Чернігівського полку, виявляючи в цьому збройному виступі першу спробу радикальної боротьби з самодержавством — спробу, що йшла з самих солдатських народніх мас.

Але, що пролетаріятові на користь, те буржуазії шкодить. І ці досліди істориків-марксистів над соціяльною суттю декабристського руху загалом та його місцевими відламами не до смаку авторам буржуазно-націоналістичної історіографії. Бо їхнє головне завдання зводиться до того, щоб довести, що

„...офіцери-українці (часів декабристського повстання — *П. К.*) одмежовували себе од російського офіцерства, між собою вживали тільки української мови і навіть ображались, коли їх хто звав росіянами“ (С. Єфремов) та що:

„героями“ своєї української леґенди про декабристів була тодішня українська молодь“ (С. Єфремов), тобто зварити такий ідеологічний кисіль, щоб він був до смаку Дм. Донцову, який ще 1917 року „доводив“, що:

„На Україні цей рух (декабристський — *П. К*) набрав яскраво зазначеного національного українського характеру, і його мета була та сама, яку вже багато українських поколінь даремно намагалися осягти: політична незалежність їхньої Держави“ (Д. Донцов, З історії розвитку української державної ідеї. 1917. Вінниця, ст. 45).

У такому ось неприхованому вигляді подав С. Єфремов своє націоналістичне розуміння стосунків між „південним“ і „північним“ товариством декабристів, своє національ-буржуазне визначення для ідеї самобутности „українського декабризму“. Таке визначення одного з тверджень національ-буржуазної леґенди про декабристів встановлює тісний зв'язок між поглядами на декабристський рух М. Грушевського, О. Гермайзе, С. Єфремова та Дм. Донцова; відриваючи декабристський рух на Україні від загальноросійського декабристського руху, вони мали на меті ще зайвий раз підсилити загальну буржуазно-націоналістичну концепцію історії України, що її такий довгий час культивувала буржуазна школа істориків.

Та не скрізь і не завжди С. Єфремов виявляє таке упередження проти сторонніх впливів на політичні події, що відбувалися на Україні. Він не заперечує, наприклад, що великий вплив на формування ідеології декабристів зробили визвольні ідеї і гасла американського повстання та Великої французької революції. Він навіть вважає, що ці ідеї були вирішальним чинником у процесі становлення ідеології декабризму, а соціяльні та економічні стосунки у тодішній Росії були тільки „тлом“, що на ньому виростали занесені з Західньої Европи визвольні ідеї. Більше того, він намагається вигадати деякі сторонні впливи, аби тільки вони були... не російського походження. Такими ось сторонніми впливами, що від них, на думку С. Єфремова, в основному залежав розвиток декабристського руху на Україні, були впливи польського панславізму. І це він намагається навіть довести науковими арґументами та посиланнями на той таки авторитет, на Г. Чулкова.

Але чув дзвін, та не знає, де він. Ось таке сталося і з цими польськими впливами на формування ідеології декабризму. С. Єфремов натрапив у Г. Чул-

кова на таке місце: „Идея панславизма висела в воздухе. В эпоху наполеоновских войн, среди польских легионеров создавались кружки и союзы, занимающиеся пропагандою панславизма. Писатель Лелевель, епископ Воронич, известный Зориан Доленга Ходаковский"... і звідси робить дивовижні висновки. А саме, ось де мовляв треба шукати зародків „українського декабризму", ось де його справжнє підґрунтя. І все це тільки тому, що зовсім з іншого приводу згадується ім'я Ходаковського, того самого, що залицявся до української етнографії. А раз „за етнографією йшла політика, соціологія", як каже цей велемудрий академік від СВУ, то „лишилося зробити ще один крок" (його ж таки вираз — *П. К.*) і зробити з цього „захожого поляка" Зоріяна Ходаковського основоположника політичного „українства", а відтак і „українського декабризму".

Одно слово, навіщо нам здалися всілякі наукові студії, якісь там арґументи та методи, коли так легко можна все з'ясувати, роз'яснити і скласти належну теорійку, потрібну для політики „далекого прицілу". Така єфремівська „арґументація" дуже скидається на „науковий" викрут його співавтора — О. Гермайзе, що заповзявся за всяку ціну довести „національну свідомість" декабриста Ів. Ів. Сухинова і для цього накинув йому в родичі без жадних документальних даних якогось гайдамацького отамана втікача Клима Сухину. Тобто обидва вони держаться того погляду, що читач все перетравить...

Та збудувавши ось так вилами на піску потрібну теорійку про генетичний зв'язок між польським панславізмом і тогочасним політичним „українством", С. Єфремов не спиняється і перед більшими висновками. Він просто вже заявляє, що ті „абстрактні панславістичні мрії" перенесли З. Ходаковський та ще один основоположник Тимко Падура на „конкретний український ґрунт і з цього підґрунтя, з цього джерела виріс „український декабризм". Отже, він логічно закінчив ту думку, що навколо її тупцяв увесь час О. Гермайзе у своїй статті, намагаючись відгородити декабристський рух на Україні від загальноросійського декабризму нікчемною своєю тезою про ідейне заполонінння Рилєєва та інших декабристів козацькою романтикою. Тобто і С. Єфремов, і О. Гермайзе робили одну справу, тільки перший одгороджував декабристський рух на Україні своєю теорійкою про впливи польського панславлізму, а другий для цього ж вигадав теорію про ідейне підпорядкування майже всього декабристського руху українській романтиці. А обидва разом вони творили таким чином ще одне твердження їхньої національ-буржуазної леґенди про існування могутніх і просто таки вирішних впливів польських політичних настроїв на декабристський рух на Україні.

Для цього нового твердження творці його знайшли стільки ж підстав, як для всіх інших тверджень національ-буржуазної леґенди. Та не в підставах, мовляв, тут увесь сенс, а в тій меті, що їй повинно служити це твердження про ідеологічну залежність декабристського руху від тих польських організацій, що працювали в той час на Україні. А раз мета є, то можна знайти будь-які підстави.

Такою метою і в даному разі є бажання, будь що-будь, розірвати всякі зв'язки декабристських організацій на Україні з загальнорссійським декабристським рухом. Цього можна дійти не тільки за допомогою теорії про самобутність „українського декабризму" стосовно до цілого тодішнього декабристського руху, а й штучно підпорядкувавши декабристський рух на Україні стороннім впливам, у даном разі польським. Тобто, раз уже встановлено, мовляв, генетичний зв'язок „українського декабризму" з новітнім „українством", то треба дати йому й відповідного предка. І таким „історичним предком" декабристського руху, на думку творців націоналістично-буржуазної історіографії, була тогочасна польська громадська думка, польські політичні товариства.

І. С. Єфремов, і О. Гермайзе тільки й бачать перед собою Зоріяна Ходаковського та Тимка Падуру, коли пробують говорити про ідеологічні засновки декабристського руху. І в того, і в другого найповажнішим арґументом на захист їхньої позиції виступає леґендарний афоризм Т. Падури про „господаря хати", начебто виголошений на декабристському „слов'янському з'їзді у Василькові". (Падура буцімто під цим „господарем" розумів український нарід). Для них обох декабристський рух є синонім „масонських льож", а вже ж відомо, що „масонство" на Україні великою мірою було продуктом польських впливів.

Та не все те, що здається, є правдоподібне. І вже зовсім напевно, що жадне тенденційне бажання буржуазної історіографії не має під собою будь-якого ґрунту. Так ось трапилося і з цією тезою С. Єфремова про вирішальні впливи польського панславізму на декабристський рух.

Він твердить, що зародки декабризму на Україні йдуть від польського панславізму, бо „Тимко Падура, кепський поет, але людина з головою, ...ставив абстрактну панславістичну ідею на конкретний український ґрунт". Він запевняє, що у формуванні тодішніх опозиційних настроїв на Україні найбільше важили польські масонські льожі, бо „перед вели у тому масонські льожі, ...що сталися тим зерном, з якого виросли організації вже з виразними політичними завданням:„ Союз спасения", „Союз благоденствия", „Северное общество", „Южное общество", „Общество Соединенных славян". Але все це є шкідницька робота на науковому фронті. Все це є не що інше, як свідоме викривлення історичного процесу, потрібне для конкретної політичної мети, що її написали на своєму прапорі сучасні епігони українського войовничого націоналізму.

Ніхто не буде заперечувати, що польські політичні організації того часу впливали на діяльність та ідеологію опозиційних товариств, що працювали в першій чверті XIX століття. Старі традиції польської іриденти на Правобережній Україні, залишки економічних та культурних зв'язків між Польщею та Правобережною Україною, досить міцні ще на початку XVIII століття, виявляли себе і в ці пізніші часи. Це призводило до певної акції польських політичних кіл, що намагалися налагодити зв'язки з опозиційними елементами на Україні. Але це було вже слабим відгомоном колишніх економічних та культурних зв'язків між Польщею та Україною. На той час, на кінець XVIII ст. і на початок XIX століття, Україна являла собою закінчену дворянсько-кріпацьку систему, що склалася підо впливом тодішніх загальноімперських соціяльно-економічних та політичних процесів. Торговий капітал та дворянська диктатура святкували вже тоді свою повну перемогу і на Україні. Вся економіка, а через це і все громадське життя України підлягали тим законам розвитку, що діяли на терені цілої Російської імперії. А ці закони були такі залізні, що супроти них минулі зв'язки, минулі впливи польської економіки на економічне і громадське життя України були ледве помітні. В основному ж і цілому Україна усім своїм буттям була втягнута в цілий комплекс економічного, політичного й культурного розвитку Російської імперії.

Тож у такому тільки пляні й можна розглядати ті сторонні впливи на громадсько-політичні події на Україні, зокрема впливи польської громадської думки на декабристський рух. Тобто, не заперечуючи невеликих впливів польських політичних організацій, що працювали тоді на Україні, ми повинні рішуче відкинути всяку думку про вирішне значеннння цих впливів, бо такі думки не мають наукового ґрунту, а засновані тільки на сучасних політичних прагненнях українського войовничого фашизму.

Це стверджує й сама історія утворення декабристських організацій. Першою конспіративною організацією за царювання Олександра І був „Союз спасения", що Пестель звав його „Обществом истинных и верных сынов отечества". Це товариство було справжнім продуктом тодішніх суперечностей кріпацько-торговельної системи, що проти неї виступали військові й цивільні

представники передового дворянства і промисловців. Воно мало свою сітку, розкидану по далеких закутках імперії, отже відбивало суперечності цілої імперської економіки. Через великі розходження в середині товариства, організаційну кволість та часті мандри керівників „Союз спасения“ проіснував недовго. Але незабаром з його уламків утворився новий „Союз благоденствия“; він не випадково ухвалив для себе статут, дуже схожий на програму німецького „Тугендбунда“. Безпосередніми спадкоємцями „Союза благоденствия“ стали „южное“ та „северное“ товариства декабристів; „південне“ товариство утворилося з лівого крила тульчинської організації „Союза благоденствия“. Підо впливом роботи „південного“ товариства розгорнула свою діяльність і дрібнобуржуазна організація — „Общество Соединенных славян“; пізніше вона так таки й злилася з „південним“ товариством декабристів. Отак завершилося коло генетичного розвитку декабристських організацій у межах однієї економічної і політичної системи на терені цілої Російської імперії, коло, що його не може розірвати жадна національ-буржуазна леґенда про декабристів. Проти справжніх фактів історії заснування та ідейного становлення декабристських організацій безсила не тільки національ-буржуазна леґенда Грушевського — Гермайзе — Єфремова, а й споріднена з нею націдемівсько-куркульська теорійка М. Яворського, що також ставить декабризм під непосередній і вирішний вплив польського слов'янофільства. А саме, за М. Яворським, також виходить, що:

„Під впливом цього (польського) слов'янофільства, демократичного слов'янофільства з безпосереднім політичним змістом україно-польської федерації, на Україні виросла ще одна соціяльно-політична революційна теорія... це була теорія, що репрезентувала собою якраз дрібний капітал на Україні та що оформилася в політичній організації товариства „Об'єднаних слов'ян“, заснованого на Волині 1823 р. від братів Борисових“ (Нариси, т. I, ст. 110).

Тобто і на цьому ґрунті, з приводу декабристської проблеми, склалася міцна спілка між основоположниками буржуазно-націоналістичної історіографії України та автором куркульсько-націдемівської схеми історії України. Але й ця нова підмога буржуазній школі істориків не врятовує її становища, не виводить її з глухих закутків псевдонауковости та неминучої загибелі. Клясова природа цих „істориків“ не дозволить їм піднестися на висоти науки, звідки тільки й видно ті основи та причини, що породили декабристський рух. На їхню долю припав тільки один вихід — творити різні леґенди, щоб хоч таким способом відрочити своє повне банкрутство.

Але закон діялектики невблаганний. Кожна ідеалістична леґенда буржуазних істориків ще яскравіше виявляє їхню псевдонауковість. Кожна така леґенда вже самим існуванням завдає убивчого вдару свїм творцям. У цьому можна переконатися також і на прикладі національ-буржуазної леґенди про декабристів, що її можна остаточно зформувати так.

Ця леґенда є наскрізь реакційний ідеалістичний витвір, бо вона рішуче заперечує клясову природу декабризму. В ній закладені всі головні ознаки націдемівської ідеології: теорія самобутности історичних процесів, що відбувалися на Україні, твердження про відірваність так званого „українського декабризму“ від загальноросійського декабристського руху й обстоювання генетичного зв'язку між декабристським рухом на Україні та цілим процесом становлення українського націоналізму. Отже, ця леґенда є не що інше, як націоналістичне знаряддя в руках буржуазної школи істориків України. Вона є виразний продукт національ-фашистської ідеології її творців, бо вони вбачають основну рушійну силу декабристського руху в буржуазній, або понадклясовій, за їхньою термінологією, націоналістичній інтеліґенції. І, нарешті, вона відбиває аґресивні прагнення сучасного українського фашизму нав'язати ідейні зв'язки між політичними подіями недавнього минулого України й Польщі

в інтересах теперешньої змовницької практичної боротьби з пролетарською революцією на Україні.

Отож клясова тенденційність цієї леґенди є надто очевидна. Безпідставність арґументів її творців також доведено. Наукова цінність її дорівнює нулеві. А шкідливість її надто велика через те, що її створено для конкретного завдання — зодягти в „наукові“ шати сучасну політичну боротьбу українського фашизму з ідеологією пролетаріяту, з цілим будівництвом Радянської України. На давньому матеріялі, з приводу далекої події, буржуазна школа істориків України спробувала поглибити свою буржуазно-націоналістичну концепію історії України, озброїти себе ще однією леґендою для боротьби з марксизмом-ленінізмом в історичній науці. Проти цих намагань ми повинні розгорнути широкий наступ цілим фронтом проти всіх буржуазних і псевдомарксистських теорій та дослідів в українській історіографії. До цього зобов'язує нас прорив на фронті української історіографії. На це завдання вказує нам та активізація буржуазної школи істориків, що помічається останніми часами, той переклик між буржуазними істориками, білоеміґрантами та представниками „внутрішньої еміґрації“, що трапився зокрема й під час столітнього ювілею декабритського повстання. Бо не чим іншим, як перекликом, треба звати той одночасний виступ М. Грушевського, О. Гермайзе, С. Єфремова та білоеміґрантського „історика“ кадета Мельґунова, який в унісон національно-буржуазній леґенді Грушевського — Єфремова виступив тоді з такою національно-реакційною заявою:

„Глубочайшей ошибкой, с моей точки зрения, — каже він, — является, однако, попытка классифицировать декабристов по тем или иным социальным группировкам, в зависимости от проектов государственного строительства, рождавшихся в процессе творчества и обсуждения. Делать из декабристов защитников определенних социальных интересов, искать в их методах оттенков демократических и аристократических воззрений — это значит, как мне представляется, не понимать того духа, который обвевал в декабрьские дни 1825 г. и им предшествующие прообраз внеклассовой русской интеллигенции... Декабристы защищали не классовый интерес буржуазии, а интересы русского народа в целом, прежде всего его широких масс“ [1]).

І хоча цей переклик є переклик „ученых“ представників українського й російського націоналізму, але клясова, буржуазна основа його одна, контрреволюційна суть його очевидна. Викриваючи ж контрреволюційну суть окремих виступів буржуазних істориків, історики-марксисти завдадуть останнього вдару цілій буржуазно-націоналістичній історіографії.

---

[1]) З виступу 27 грудня 1925 р. в Сорбоннському амфітеатрі Рішелье.

Л. ОКИНШЕВИЧ

НАЦІОНАЛЬ-ДЕМОКРАТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ІСТОРІЇ ПРАВА УКРАЇНИ В ПРАЦЯХ акад. М. ГРУШЕВСЬКОГО

Гостра ідеологічна боротьба, що останнім часом точиться на науковому фронті в Радянському Союзі, відповідає фронтові гострої клясової боротьби, що провадиться з залишками капіталістичних кляс. Ні на хвилину не припиняючи всієї гостроти цієї боротьби. партія і робітнича кляса Радянського Союзу може з цілковитою певністю сказати, що питання „хто кого“ вже розв'язане остаточно. Фронт ідеологічної боротьби на терені науки також приносить ряд перемог над силами. що служать цим капіталістичним клясам, що служать цілій справі буржуазної реставрації. Партія керівними вказівками вождя партії Сталіна ставить питання про рішучу і нещадну боротьбу з контрабандою контрреволюційного троцькізму; з цього випливає потреба так само нещадно боротися і проти націоналістичної контрабанди, і проти одвертих виступів і одвертих концепцій представників буржуазної ідеології на фронті науки.

Саме з такого погляду набирає першорядної ваги справа боротьби проти національ-демократичних поглядів акад. М. Грушевського. Ідеологічний розгром цієї концепції на диспуті в Києві навесні 1931 року ніяк не зняв питання про дальшу боротьбу з нею, але поставив на всю широчінь проблему цілковитого й усебічного розгрому цієї ідеології в усіх її проявах і в усіх її галузях. З цього погляду набирає ваги й критичний розгляд історично-юридичних концепцій М. Грушевського.

Треба сказати, що з критичною оцінкою творів взагалі, мабуть, нікому так не нещастило, як акад. М. Грушевському. Його творчість пройшла майже без відгуків з боку буржуазної науки. І разом із тим вона на цю науку, зокрема на українську, а так само і на російську та польську, дуже впливала. Пояснювати це треба, з одного боку, тим, що українська буржуазія і буржуазна інтеліґенція з великим пієтетом поставилася до творчого оформлення своїх програмових завдань, яке ясно й чітко давав у своїх працях М. Грушевський. З другого боку, представники науки зверхньої нації (Росії) чи кандидата на зверхню націю (Польщі), науки дворянсько-поміщицької й науки буржуазної, зустріли творчість Грушевського презирливим бойкотом, очевидно, вважаючи це за зручний метод боротьби проти опозиційної акції буржуазних кіл колоніяльної України.

Таке становище, коли не було критики поглядів акад. М. Грушевського (поза окремими спробами сил марксо-ленінської науки), тяглося надто довго й після Жовтневої революції та після повороту його з еміґрації на Радянську Україну. В ці часи навіть ніби підсилювався ідеологічний вплив М. Грушевського на буржуазну історіографію. Лінія бойкоту російської буржуазної науки прориваєтьсяся виступом проф. Пресняка, що пише історію утворення великоруської держави, виразно виходячи із схеми М. Грушевського окремого історичного процесу трьох східньослав'янських народів. З другого боку, в осередку своєї наукової й науково-політичної роботи, у Всеукраїнській Академії Наук, М. Грушевський створює численний — очевидно, численніший від його колишнього львівського гуртка учнів-істориків, — тісний, тісно поєднаний не тільки організаційною замкненістю, а й спільністю ідеології, цілком

підпорядкованої ідеологічно-політичним концепціям свого керівника, войовничо-загострений проти марксо-ленінської історіографії, а чималою мірою і проти своїх буржуазних конкурентів, слухняно-підпорядкований найменшим і найдрібнішим вимогам та вказівкам свого керівника, гурт учнів. Цей гурт розвиває активну роботу, випускає численну продукцію, щоправда якісно надзвичайно слабу навіть з погляду буржуазної історіографії, намагається монополізувати представництво української пореволюційної історіографії.

Було б проте і в ці часи помилкою не бачити хитких позицій акад. М. Грушевського та його оточення. Вся слабість їх була в тому, що діяльність їхня відбувалася на Радянській Україні, у Радянському Союзі. У процесі, що дедалі більше й рішуче ліквідував впливи залишків капіталістичних кляс, — а їм виразно служила творчість цієї школи, — при умові народження нових сил марксо-ленінської історичної науки на Україні, що використовували ідейну спадщину Маркса, Енґельса й Леніна та ленінські теоретичні вказівки т. Сталіна, — у цьому процесі школа М. Грушевського дедалі втрачала свої позиції, звідки її вибивала марксо-ленінська історіографія. Цей процес підготував і ідеологічний розгром цієї школи, що стався навесні 1931 року під час дискусії про творчість акад. М. Грушевського, і капітуляцію, в декларації, частини науковців з його оточення.

Розгляд історично-юридичних концепцій М. Грушевського набуває особливої ваги у зв'язку з тим, що історія права України ще не розроблена. Наука ця не була репрезентована в курсах передреволюційних російських вищих шкіл на Україні, — а тим часом, через те, що зовсім не було тоді науково-дослідчих установ на українському терені, дослідчу роботу саме й провадили керівники та викладачі окремих університетських катедр. Катедри історії права України не було ні на юридичному, ні на історичному факультеті. Замість цих катедр в університетах були курси історії „русского" права, що їх здебільшого читали представники „западно-русского" напрямку цієї дисципліни, тобто активні поборники колонізаційної політики й діяльности дворянсько-капіталістичної російської влади щодо України та Білоруси. За таких обставин подекуди з'явилися окремі монографії й розвідки, що трактували окремі теми з історії права України; їх давали або представники „западно-русской" школи або окремі сили з українських наукових товариств, але синтези, що фіксувала б наслідки роботи в цілому, що давала б певний і виразний напрямок для всієї дальшої роботи, — такої синтези не було.

Ось чому ті частини історичних праць М. Грушевського, що трактували про історію держави і права на Україні, по суті були першими спробами такої синтези. І вони справді давали цілий напрямок для однодумців акад. М. Грушевського, що працювали в галузі даної дисципліни. Як же будемо розцінювати цю синтезу і це керівництво?

Безперечна річ, що це був крок наперед, як порівняти з тодішнім станом науки історії права в Росії. Бо він бив по централізаторських тенденціях, що відверто й цинічно служили колоніяльній політиці російського царизму, російських кріпосників і російського капіталу на Україні. З цією метою такі вчені насилували справжній стан речей, втискуючи його в готову схему російської історії від часів Олегів, Святославів, Володимирів через самодержців московських до самодержців царської імперії Романових. Історію України й Білоруси то брали як органічне ціле цього процесу, то відкидали зовсім, щоб потім, щасливо з'єднавши їх з основним державним тілом, завести до нього без жадних рис окремішности. Я тут кажу про схему історичного процесу, але саме така була й стереотипна схема історії руського права. Тут повторювали виклад саме за цими — князівський, московський, імператорський — періодами і саме з цими рисами і тенденціями. І коли й були голоси, що треба, мовляв, включити і „западно-русское" право в коло вивчення права загальноросійського, то вони йшли від окраїнної аґентури російського цари-

зму й виходили з потреби найкраще обслужити його колонізаторську політику, виразніше підкресливши історичну єдність єдиної нації і залатавши всі дірки на досить таки недоладній старій побудові.

Коли представники українського буржуазного націоналізму, (а з-поміж них найрішучіше й найвиразніше М. Грушевський), били по цій побудові, то ця їхня діяльність приносила певну користь, бо цим вони розхитували будову ідеологічного оформлення й обґрунтування політично-клясових позицій російського царату, бо тільки поваливши її можна було простежити справжній хід історичного процесу, а для істориків права — справжній характер правної надбудови в різні періоди соціяльно-економічних формацій, що їх переходили окремі території Східньої Европи й окремі національності, що пізніше на цих територіях зформувалися.

Але як же підходили до цієї справи українські буржуазні вчені, яку картину давали вони на новому місці для історичного процесу на Україні, чи не вносили вони інших, не менш хибних, не менш шкідливих тенденцій і перекручувань, і що саме робив у цій справі визнаний голова української буржуазної історичної науки, акад. М. Грушевський?

Саме на це питання має відповісти ця моя замітка.

Беручись усебічно розглядати ті концепції, що їх будував акад. М. Грушевський для характеристики правної надбудови на Україні в різні етапи її історичного розвитку, мабуть, найдоцільніше почати з того, як визначає він ці етапи, як ділить він хід цього розвитку, — коротко кажучи, яку схему історичного процесу України — а ця схема визначає й історичний розвиток юридичної надбудови — він дає. Про це М. Грушевський спеціяльно пише в передмові до тому VII своєї „Історії України-Руси". Він говорить:

„Перший круг (три томи, I—III) містив історію українського народу від перших початків його історичного життя до упадку його державности, докладніше сказавши — преісторію українського народу й української території, історію зформування, розвою й упадку Київської держави та її епілога Галицько-волинської і тих форм соціяльного, культурного й національного життя, які розвинулися в рамах цього державного устрою, до половини XIV віку. Другий круг (теж три томи, IV—VI) містить історію розкладу й упадку українського життя під новим режимом Литовсько-польської держави, в XIV—XVI вв." „Третій круг, що мусить містити теж не менше трьох або чотирьох томів..., буде присвячений історії національного відродження за поміччю нового соціяльно-національного чинника (фактора) козаччини". (Т. VII, ст. VII).

Отже маємо — очевидно, для передкапіталістичних часів — три круги — періоди. Їхні межі визначають не зміни засобів виробництва, не залежні від цього соціяльні стосунки і не клясова боротьба, — коротше сказавши, мова мовиться не про соціяльно-економічні формації, що за ними визначає історичний процес Марксо-Ленінова наука. В основу періодизації автор кладе характер державної влади. Спочатку це була влада „українська", існування „своєї" Київської та Галицько-волинської держави, далі держава стала Литовсько-польська, не своя, і це, виходить, є другий період історичного процесу на Україні ще далі маємо боротьбу за національне відродження, і — хоч автор цього й не каже, але це цілком випливає з його концепції — боротьба за нову, чи, краще сказати, за поновлену українську державу. Я не буду говорити тут про цю „державницьку" концепцію і про її характер, про це буде далі, але тут не можна не сказати про те, що це є виразна програма буржуазного націоналізму. Тут узято в основу поділу елемент, що жадною мірою не визначав характеру окремих періодів, елемент другорядний, що — коли б його дотримуватися при історії всіх націй — для одних націй давав би таких періодів переходу від рук „своїх" властителів до рук „чужих" кільканадцять, а для інших, що зовнішня історія їх проходила спокійніше, можна було б умістити ввесь історичний процес в один період „своєї", власної держави. Така періодизація, яку подає акад.

М. Грушевський, була оригінальна хібащо для самої історії України, та й тут мала вона своїх попередників, хоч би почасти в особі дворянської „малоросійської“ історіографії, а по суті вона переносила на український ґрунт дуже й дуже старі зразки періодизації історичного процесу. Ці зразки вже й передовіші представники буржуазної історичної науки відкидали. На один такий, новий у ті часи погляд, М. Грушевський натрапив, писавши том (V) своєї історії, присвячений характеристиці політичної і соціяльно-економічної структури часів великого князівства Литовського. Я маю на увазі погляд на февдальні стосунки, що їх багато представників російської буржуазної історичної науки проголосили для давньоруських і московських часів, а ще охітніше припускали для великого князівства Литовського. При тому вони не виходили з наукового поділу на формації, що його подали основоположники марксизму, формації, засновані на певнім домінантнім засобі виробництва. За словами Маркса (я не буду тут і далі перекладати російського видання):

„...Общественные отношения, при которых люди занимаются производством, *общественные отношения производства изменяются, преобразуются с изменением и развитием материальных средств производства, производительных сил. Отношения производства, в своей совокупности, образуют то, что называют общественными отношениями, обществом, образуют общество, находящееся на определенной ступени исторического развития*,— общество с своеобразным отличительным характером. Античное общество, феодальное общество, буржуазное общество представляют собою такие совокупности отношений производства, каждая из которых вместе с тем отмечает особую ступень развития в истории человечества“ (Наемный труд и капитал. Соч., т. V, ст. 429).

Не ці принципи періодизації громадських стосунків клали в основу своїх поглядів ті буржуазні вчені. Для них важили передусім зовнішні прояви стосунків, що зросли на февдальнім способі виробництва. І полеміку про февдалізм у Росії, в тому числі й на „Западной Руси“, провадили в такому аспекті,— чи визнавати, чи не визнавати існування тут зовнішніх рис західньоевропейського февдалізму. В такому самому аспекті ставить це питання й М. Грушевський. Він висловлюється про існування февдальних стосунків у часи вел. кн. Литовського досить невиразно, але скоріше ладен стати в ряди противників цього погляду. В крайньому разі,— каже він про самий термін „февдалізм“,—

„Оскільки в устрою в. кн. Литовського, спеціяльно в землеволодінню, єсть подібності з відносинами февдальними, цього терміну можна б і вживати, але що, з другого боку, зах.-европ. февдалізм має цілий ряд таких прикмет, яких ми у в. кн. Литовськім не знаходимо, термін цей не наручний, бо насуває фалшиві аналогії з зах.-европ. февдальними відносинами“. (T.V, ст. 6, прим. 1).

Самі елементи — тільки їх і згоден визнати автор — февдальних стосунків з'явилися насамперед тому, що велике князівство потребувало війська для далеких і частих походів і оскільки до цього „громадське військо не надавалося, треба було вибрати з громади елементи заможніші для військової служби, а в тім був і початок зформування воєнної верстви та обтяження цієї верстви, то значить тої підстави, на якій її заможність опиралася — земельної власности — різними обов'язками й застереженнями“ (634).

Як бачимо, пояснення февдальних стосунків дуже просте: вони випливають не з розвитку продукційних сил, що на певній ступені призводять до февдальної організації виробництва — натуральне господарство, господарювання дрібного виробника, його соціяльна залежність від февдала-землевласника, експлуатація виробника від февдала шляхом позаекономічного примусу, клясовий антагонізм і клясова боротьба, що з цього випливають,— не від цього, на думку М. Грушевського, постало тут февдальне суспільство, а — з потреби війн і далеких походів. Такий погляд, ніби це є єдине джерело февдалізму, на сьогоднішній час уже не потребує й критики.

Але зате потребує детальнішого розгляду погляд, що його ми знаходимо в останній цитаті, погляд про обтяження самої февдально-експлуататорської верстви. Автор підкреслює його не один раз. Отож він каже, що „...як основним принципом для маґнатської верстви в. кн. Литовського служило багатство чи то більша земельна власність, так для шляхетської таким принципом послужила тут воєнна служба". (Т. V, ст. 41).

Відправна точка цього погляду є хибна. За принцип, власне засіб, організації військової служби в литовській февдальній монархії була служба з землі, з земельної маєтности. Цю службу відбували й февдальні маґнати; проте для них автор чомусь обов'язок військової служби за „принцип" не вважає, дарма що вони виходили на війну з великим „почетом" як „пани хоругвні", даючи цим, до речі, ще одну зовнішню посередню ознаку февдального ладу, спільну і для західньоевропейських порядків. Відбували, нарешті, цю службу й ті, що до шляхетської верстви не належали. Кажу тут про бояр і слуг; з них перші спочатку на шляхетську гідність претендували, але другі завжди лишалися в рядах „вільного" (а фактично залежного від керівника державних доменів — державця чи старости), зобов'язаного своєрідним цим завданням розряду селянства. Автор ще розвиває свій — по суті не свій, а давній, що йде ще від дворянсько-кріпосницької історіографії — погляд про службову повинність усіх верств в. князівства:

„суспільно-політичний устрій в. князівства мав сильно зазначений, з гори до долини консеквентно переведений характер служебний (dienstpflichtig). Почавши від князів-володарів і до селян, всі несуть на собі службу — чи посередньо правительству, державі, чи своєму зверхнику, що дає правительству якийсь еквівалент за ці служби, які на свою користь від нього дістав. Воєнна служба, яку несе боярин правительству, заступає інакші служби чи податки, які б віддавала його маєтність правительству, коли б він з неї служби не відбував. І хоч служити з свого ґрунту військову службу вважалося і більше гоноровим, і, може, вигіднішим, легшим, ніж платити чинш, або давати натуралії, т. зв. „дякло" (annona ducalis), чи сповняти якісь інші служби — ловецьку, чи сторожеву, чи пушкарську, приміром, одначе і воєнна служба була тяжка і зрівноважувала ці вигоди досить значно... "(Т. V, ст. 43).

Отож у февдальній державі порядки, за М. Грушевським, є досить ідилічні, вся відмінність клясового становища різних груп людности тільки в тому, що для деяких груп служба почесніша. Але тут у цім ідилічнім порядку, що, змальовуючи його, автор некритично повторює давню теорію російської історіографії про „тяглость" усіх клясів февдального суспільства, автор забуває, що привілейовані верстви чималою мірою відбували службу коштом верств експлуатованих. Коли шляхтич ішов на війну, то постачало йому і зброю, і продукти підлегле йому селянство з його маєтностей; воно ж становило континґент тих невеличких загонів, що з ними февдальний землевласник ставав у ряди загального війська. За таких умов і військова служба, її весь тягар перекладався на плечі соціяльно-залежної кляси, а для кляси зверхньої з тягара обертався великою мірою на шлях до слави, до своєрідного спортивного змагання... У цім погляді М. Грушевський, що взагалі стоїть скорше на боці інтересів іншої кляси — зародків української буржуазії, — проявляє чималий опортунізм до кляси-конкурента, опортунізм, що пояснюється різними підходами буржуазії та її інтеліґенції недавніх часів (кажу про часи, коли писалося п'ятий том) до зверхньої й на той час, хоч і надзвичайно модифікованої, кріпосницької кляси: одні змагалися з нею досить завзято — це були представники революційно-демократичного напрямку серед дрібної буржуазії, інші — давно шукали шляхів порозуміння і йшли за гаслом „реформ", отож і згоди. Ця друга група — це ідеологи й представники української ліберальної — в часи царату — великої буржуазії, груп, що безпосередньо орієнтувалися на капіталістичний лад, а в з'вязку з цим, з тактичних міркувань

спільного фронту проти пролетаріяту, не цуралися спілки і з представниками великого землеволодіння, зокрема з тими, що були вже представниками аґрарного капіталу.

Елементи февдальних стосунків (коли вони були), — за М. Грушевським, є новина, що її утворило в. князівство Литовське. Припускати, що цей процес февдалізації виробничих і соціяльних стосунків почався ще з давніших, з „князівських", часів — це можуть робити тільки „без всякого ближчого арґументування, ба й знання староруських відносин". (Т. V, ст. 633). Думка деяких учених, які вважають, що обмеження земельних прав у великому князівстві Литовському треба виводити з часів князівських, на погляд акад. Грушевського, є апріорна, а висновок — дедуктивний. Очевидно, — гадає він, — у староруські часи була повна земельна власність, а обмеження її виникло пізніше, в часи Литовської влади. Заперечення йде, як бачимо, тільки лінією відкидання однієї із зовнішніх, а значить і другорядних, ознак февдальної формації, отже таке заперечения ніяк справи розв'язати не може.

Отож, як бачимо, цих спроб російської буржуазної історіографії — спроб для свого часу і для неї самої в основі поступових — М. Грушевський не прийняв, залишившись при поділі українського історичного процесу за ознаками державної залежности і незалежности. І це дає підставу вважати його позиції за позиції реакційного крила української буржуазії.

Акад. М. Грушевський у даному разі цілком послідовний. Бо, відбиваючи прагнення своєї кляси до своєї самостійної „справжньої" держави, держави буржуазної кляси, він, обертаючись обличчям до минулого, будує ввесь процес історії України за ознакою змагання за державну незалежність. Цим дається стимул і дороговказ для його сучасного оточення — відродити ці завмерлі державні форми. Історія України розглядається в аспекті історії державности київської, литовсько-української та козацької. В першім періоді це є історія своєї держави. І автор, що для нього нація не є пізніший продукт капіталістичних часів (для тих часів припускається тільки рух за відродження нації), а тіло, що існує ще з праісторичних часів, — стежить за державною організацією цього тіла. Ще виразніше справа з власною державою стоїть за волинсько-галицьких часів, де авторові було зручніше справді мати діло з одною, отже і єдиною, територіяльною одиницею замість державно непоєднаних окремих земель ранньофевдальної доби. Ця „українська державність" зазнає краху, але українські елементи, українські февдали-землевласники мають вплив на практику нових державних органів, і це автор простежує в огляді державного ладу в. кн. Литовського. Українські землі відходять від Литви до Польщі, і тут є справжній крах „української державности." Але за якихось півстоліття по цьому знімається нова хвиля боротьби за ідею „незалежної держави". Цю боротьбу знімає козацтво.

Оця боротьба найбільше цікавить М. Грушевського і постійно виступає вона в його творах як боротьба за національну незалежність — спочатку відверто, послідовно і сміливо, а далі завуальованіше; це сталося тоді, коли М. Грушевський з тактичних мотивів узяв на себе ролю представника „широких селянських мас", а саме такої лінії тримався він після 1917 року. Клясовий характер змагання, його економічні причини — не це цікавить автора. А коли й цікавить, то тільки як чинник, що стає на перешкоді національному мирові, згоді всіх кляс у боротьбі за державу. Отже, — каже він, — козаччина має контакт з православним духівництвом і шляхетством, з одного боку, і з ширшими селянськими масами — з другого. Автор це гаряче вітає:

„З загальнонаціонального погляду можна було вважати корисним фактом, що між двома бігунами (полюсами) українського елементу, розлученими соціяльно-економічними інтересами, тим проваллям польського шляхетського права, з'являвся певний сполучник у виді козаччини й зв'язував новим обручем розсипану українську народність". (Т.VII, ст. 401).

З цього ясно, що до клясових змагань експлуатованих від февдала-кріпосника селянських мас, на думку М. Грушевського, треба ставитися неґативно, бо завдання цих мас — під проводом верхів українського суспільства давати матеріял для української держави, що її створюють ці верхи, насамперед із кіл козацької старшини, міського патриціяту та вищого духівництва. Автор пильно стежить за успіхом чи неуспіхом політичних змагань цієї верхівки. Отож, ставлячись прихильно до спілки керівників козаччини — мова мовиться про козацько-селянські повстання першої половини XVII ст. — з групами православного февдального землеволодіння на Україні, він побоюється тільки, що ця спілка з групами „власників і володителів землі і підданих" могла скомпромітувати козацьку старшину в очах селянства. (Т. VII, ст. 401). Як розцінюється клясова боротьба селянства, видно з того, що автор зневажливо говорить про його групи в повсталім козацькім війську, — вони для акад. Грушевського могли „дійсно інтересуватися питаннями желудковими більше, ніж національними". (Т. VII, ст. 497). Так розуміє цю клясову боротьбу представник отої української буржуазії XX ст., що марила завоювати для себе руками робітничих і селянських мас „справжню українську державу", що здійснювала б спілку української буржуазії з українськими кріпосниками.

По суті як боротьбу за „незалежну українську державу" розглядає акад. Грушевський і Хмельниччину. Щоправда, тут ця тенденція захована за іншими сторонами докладного опису, що його подає автор. Але по суті М. Грушевський відходить дуже й дуже недалеко від В. Липинського, що з ним він полемізує, закінчуючи характеристику Хмельниччини. На ділі відмінність поглядів на Хмельниччину поміж ними, безперечно, є, але насамперед у тому, що Липинський тенденційно малює Хмельниччину як „зразкову" монархічну організацію, цинічно відкидаючи всі риси її як селянської війни проти февдальних форм експлуатації. М. Грушевський підходить до справи обережніше й витонченіше, але по суті і в його книзі про Хмельниччину зникає ця селянська війна, зникає за незчисленними описами політичних пересправ, дипломатичного листування, подробиць воєнних змагань...

До проводирів селянської війни, що свідомо її зраждували, автор ставиться начебто й неґативно, але, глибше розглянувши його погляди в цій справі, переконуємося наочно, що автор закидає їм не те, що вони зрадили клясові змагання селянських мас, а що вони виявили себе мало здібними організувати власну державу. Отож „істотна" різниця між поглядами Липинського й Грушевського — не виключає однакового „державницького" підходу, аспекту обох цих авторів і представника українських кріпосників XX ст., і представника української буржуазії, що вже давно перетворилася на клясу контрреволюційну, клясу реставрації, у спілці з тими ж таки кріпосниками.

„Історія України-Руси" покищо не пішла далі за Хмельниччину, але вже хоч би з „Очерка истории украинского народа" ми бачимо, що й далі автор будує свою концепцію саме в цьому аспекті. Отож Виговський для нього є не представник виразно-реставраторського напрямку старшинсько-шляхетської верхівки, що прагнула відновити февдально-кріпацькі стосунки, але — борець за національні інтереси України. А селянські маси, що виступали проти кандидатів на нових февдалів-кріпосників, проти козацької старшини, та репрезентанти цих мас є тільки „демагоги". (Очерк истории укр. народа, 1914, ст. 268). Петрик для Грушевського є тільки „последний демогог" (ст. 269). Очевидно, автор рішуче засуджує всякі спроби боротися проти держави українських експлуататорів-кріпосників. Як однобічно розуміє він усю клясову боротьбу в цій державі, видно з того, що діяльність С. Палія на Правобережжі — того Палія, що про нього казали на Запоріжжі, що він поверне Україну до часів Хмельниччини, тобто до часів, коли бодай почасти здійснювався потяг селянських мас до життя без пана, без февдала з його позаекономічною формою експлуатації, — М. Грушевський розглядає тільки як намір Палія повернути

Правобережну Україну Гетьманщині, тобто тільки в аспекті поширення державної території цієї Гетьманщини.

Отака „державницька" концепція М. Грушевського. Загалом вона відповідає політичній акції української буржуазії, що для неї перше завдання було утворити національну державу. Економічна основа цієї акції, за Леніном, була в тому, що „для полной победы товарного производства необходимо завоевание внутреннего рынка буржуазией, необходимо сплочение территорий с населением, говорящим на одном языке..." (Соч., т. XVII, ст. 428, вид. 2).

Оцю економічну й політичну акцію української буржуазії і обслуговував М. Грушевський, виправдовуючи її існуванням такої власної національно-української держави в минулому.

Для історика юридичної надбудови в різні часи історії України (а держава є найголовніша форма цієї надбудови) важливо вказати ще на такі характерні риси цієї концепції М. Грушевського: поперше, що клясовий зміст цих форм державности України автор раз-у-раз намагається приховати. Для Леніна держава в минулому „є спеціяльна організація сили, є організація насильства для пригнічення котроїсь кляси". (Государство і революция. Соч., т. XXI, с. 385, вид. 2). В такому аспекті держава на Україні в М. Грушевського не показана. Її ніде не схарактеризовано як апарат клясового пригнічення, як засіб влади для певної кляси, що панує. Для М. Грушевського важливе інше — старанно приховати зміст держави, як апарату клясового пригнічення та всіляко виправдати ті форми державности на Україні, що були для нього формами „власної" української державности. І це справді бачимо ми в усіх його творах.

А подруге, послідовно обслуговуючи політичну акцію української буржуазії, акад. Грушевський виявляє ту рису в своїх дослідах, що мала сприяти задоволенню політичних вимог цієї кляси на другий день після того, як вона взяла б владу. На цей другий день вона виявила б характеристичні для капіталістичної держави на сучасному етапі спроби до імперіялістичної експансії. У творах її головного ідеолога ґрунт і підстави для такої експансії підготовляються вже заздалегідь, і він з великим співчуттям трактує, приміром, похід війська Хмельницького на Білорусь, бо вбачає в усій тамтешній ситуації — а там починалася селянська війна проти місцевих февдалів-кріпосників — тільки боротьбу поміж владою тодішньої України і владою тодішньої Росії за приєднання білоруської території.

З окремих характеристик цих форм державного ладу я відзначу тільки деякі, що ілюструють дві риси історичних праць М. Грушевського: їх відсталість і тяжіння до старих зразків, що дала ще кріпосницька російська історіографія, а разом із тим — їх постійне служіння національ-демократичній концепції „справжньої" держави української буржуазії. Перша з них стосується до „князівської" доби. Автор розглядає форму державної влади і приходить до висновку, що ми тут маємо диархію — правління князя та віча. Зокрема акад. Грушевського цікавить віче. Він визнає віче за впливовий орган державної влади, за орган, що був „речником цілої землі". Натомість боярська рада на Україні не була, на його погляд, постійним і самостійним елементом влади. По суті М. Грушевський встряг тут у стару — і не тільки формальну — суперечку істориків східньослов'янського права про диархію чи триархію в організації влади за тих часів. Але ось що важливо відзначити: тими способами розв'язувати цю справу, що з ними всі вони підходили до неї, розв'язати її й не можна було. Бо розгляд був пов'язаний з різними періодами, що їх за цей час перейшла Україна, з різними укладами, що один одного зміняли, з елементами рабовласницької й февдальної формації, що в різні доби важили неоднаково й поступінно давали перевагу февдальній. Тільки при такому підході можна було б правдиво оцінити, з яких причин занепало віче і зміцнилася форма участи февдального землеволо-

діння у владі — боярська рада. Цілком зрозуміло, чому М. Грушевський акцентує саме на значенні віча, а не боярської ради. Адже саме на вічу впливову й першорядну ролю грати могли представники торгового капіталу українських міст.

Або — у томі III „Історії України-Руси“ пильну увагу М. Грушевського привертає питання про право наслідування князівської влади. Розв'язує його він тим, що приєднується до давньої теорії про родове старшинство: в ній, на його думку, багато правди, тільки потрібні деякі поправки та доповнення. Отже —

„ідея родового старшинства займала перше місце між тими чинниками, які нормували відносини князів між собою“. (Т. III, ст. 197). І так само — „родовий принцип признавався князями навіть тоді, як вони розминалися з ним. І в значній мірі він же таки кермував розкладом столів, переважно перед усяким іншим принципом“ (ст. 201).

З застереженнями приймає він тут давню теорію, а тим часом ще в 60-х роках — періоді соціяльно-економічних змін і реформ — її досить радикально відкинув, розбив Сергеєвич, пояснивши це цинічно, але правдиво, правом сили окремих князів. Старе „лѣствичное восхожденіе“ і тепер можна вважати за фікцію — відгомін ще передфевдальних родових пережитків, що в февдальну добу вже ніякого значення не мали, і саме через те їх відкидали та брутально порушували.

Інший приклад змалює нам другу рису характеристики юридичних інститутів. Це — докладний опис церковної організації в т. V „Історії України-Руси“. Для акад. М. Грушевського церква є тільки чинник національного українського руху. Через те ввесь виклад побудовано тільки в аспекті боротьби церковників України за окрему митрополію. Причини цього ясні — окрема митрополія стимулювала б, виправдувала б боротьбу за окрему державність. Але чи ж не є це справді криве дзеркало тогочасної дійсности? При такому аспекті цілком випадає справжній стан речей, і церква не виступає тим, чим вона була на ділі — знаряддям клясового пригнічення, апаратом, що мав виправдати клясову експлутацію у февдальній громаді — з одного боку, а з другого — сама як февдальний експлуататор, що раз-у-раз вживає найжорстокіших і найтяжчих форм позаекономічного примусу.

У характеристиці, що її М. Грушевський дає державному ладові гетьманської України також виразно проступає ця друга риса. Він гостро критикує організацію, що через неї — дедалі рідше й фіктивніше — заявили свій голос козацько-селянські маси, маси дрібного вільного землеволодіння, зорганізованого в козацькому війську, — генеральну раду. Тут, — каже він, — не було — „возможной устойчивости и независимости от прихотливой смены настроений“. (Очерк, ст. 290). „Устойчивость“ зате була в інших формах державної організації, формах, що ними диктували свою волю і здійснювали свій вплив нові українські кріпосники-поміщики, — у старшинській раді, в раді генеральної старшини, в генеральній військовій канцелярії. Дуже цікаво, що оці установи для М. Грушевського є установи близькі своїм змістом до установ часів капіталістичних; отож він збори генеральної старшини вважає за „раду міністрів“, а генеральну військову канцелярію — за „нечто близкое министерству внутренних дел“ (ст. 291). За таких умов стає ясно, що держава була „справжня“, здатна розвинутися на державу капіталістичну, хоч для спеціялістів у цій галузі, навпаки, ясно, що наближення це є силуване, бо ототожнюються органи, форми ладу двох одмінних формацій.

Переходжу до чи не найцікавішого питання — про те, як характеризує М. Грушевський правне становище різних станів і клясів, що їх складали, передусім у февдальному суспільстві, бо його „Історія України-Руси“ в переважній частині говорить саме за суспільство февдальне. Казати автор має і про стани, і про основні кляси февдальної доби. Як каже Ленін, стани і кляси — „совершенно резличные понятия“. А саме:

„Классы отличаются один от другого не юридическими привиллегиями (що властиві станам — *Л.О.*), а фактическими условиями, следовательно, классы современного общества предполагают юридическое равенство. Другой признак, отличающий сословия от классов в истории Европы и России... что сословия — принадлежность крепостного, а классы — капиталистического общества".

Ленін тут подає примітку: „Сословия предполагают деление общества на классы, будучи одной из форм классовых различий". (Сочинения, т. II, вид. 2, ст. 280, 281).

Отже суспільство февдально-кріпосницьке поділяється на стани і кляси; перші виявляють форми клясових відмін, до того ж ці стани февдального суспільства є юридично не рівні, а тим часом кляси — не рівні фактично. У М. Грушевського, як побачимо, ця відмінність поміж станом — формою фридичної нерівности і клясою — стосунком до засобів виробництва, „положенням у громадському ладі виробництва" (Лен. сб., т. XI, ст. 357) зовсім не проведена, і це допомагає його тенденції затушковувати клясові антагонізми.

У попередньому викладі мені довелося торкнутися характеристики у М. Грушевського правного становища фввдально-землевласницької групи. Я мусів це зробити, бо це зв'язував автор з основним питанням про те, чи був, чи ні февдальний лад у періоді князівства Литовського. Тепер я торкнуся викладу М. Грушевського про зверхню клясу раніших часів. У княжій дружині автор не згоден бачити зародка февдально-землевласницької кляси. Про стан він рішуче відмовляється говорити, бо в „Київську" добу були, на його погляд, саме кляси, а не стани. Тим часом у Руській Правді є ряд виразних ознак юридичної нерівности поміж різними групами тогочасного суспільства, отже наявність поділу на стани — безперечна. Але мене разом з автором більше цікавлять кляси. Вплив дружини на князя акад. Грушевський поясняє тільки тим, що, часто воюючи, князь без дружини перебутися не міг. Але не каже, чому саме на цю військову силу мав князь спиратися, чому не міг набрати її з інших шарів людности. Чи не тому, що за часів натуральної господарки, при всебічній февдалізації життя, князь тільки й міг опертися на февдалів, що дедалі все більше перетворювалися на володарів окремих територій і їх людности? Про февдальне боярство М. Грушевський не раз каже, що це були:

„люди заможні, властителі маєтностів, що займали в суспільності впливове становище незалежно від своїх урядів". (Т. III, с. 308). І далі каже: „дійсно ми стрічаємо в джерелах кілька вказівок про земельні маєтності і багате майно бояр київських і галицьких" (Ibidem).

Але навівши такі відомості, автор спішить „довести", що тут мова зовсім не про февдальних „властителів", бо ті маєтності не роздавали князі боярам за службу й під умовою служби, а це були володіння на праві власности. (Т. III, ст. 308—309). Отже скільки умовне, зумовлене землеволодіння для автора є основна й доконечна ознака февдального ладу, річ ясна, що саме питання про февдальні стосунки відпадає цілком. Але воно не відпадає для того, хто в основу поділу на формації кладе не зовнішні — хай і досить характерні, але не обов'язкові, — а внутрішні чинники й риси: засоби виробництва й форми експлуатації.

Я вже вказував, що М. Грушевський не бачить у добі „Руської держави" елементів, укладів двох різних формацій: рабовласницької і февдальної. От чому він мало спиняється на становищі невільників, що мало різні модифікації, очевидно, переходячи в міру зростання февдальних елементів більше до форми закупництва. Автор нарікає на те, що закони (Руської Правди) щодо закупів були тяжкі, що вони були вигідні властителеві землі, але жадним словом не вказує, що в основі цього залежного становища була економічна ситуація — вона ставила закупців у певні стосунки до засобів вироб-

ництва, вона гнала їх в економічну і юридичну залежність від свого господаря. Про смердів (тогочасне селянство) М. Грушевський пише:

„Підставу суспільности й суспільно економічних відносин в часах творення Руської держави і в дальших століттях її існування становило селянство (смерди), свобідне й економічно самостійне, віддане господарським промислам, що залюднювало поменші міста, а в значній часті заповняло також і міста більші..." (Т. III, ст. 333).

Це — неправдиво. Історикові треба було правдиво вказати, що смерди становили собою визискувану і пригноблену клясу суспільства, яка спочатку була несвобідна й економічно несамостійна, бо залежала від роду й громади, а потім потрапила в міцнішу залежність від февдала-боярина чи февдала-князя, чи февдального землевласника в особі монастиря. Про селянські маси часів розвиненого февдалізму на Україні, часів февдального князівства Литовського акад. Грушевський говорить чимало, коли торкається питання про дані, про селянські податки. При тому він зовсім не зв'язує їх із формами ренти февдальної формації, дарма що скрупульозно перелічує склад ренти продуктами в окремих місцевостях, форми грошової ренти в інших, склад мішаної — частина продуктами і чистина грошима — ренти (для нього це все — форма податків), наводить дані про відробну ренту (це подано в його викладі як дані про панщину). Початок панщини автор датує з XV ст., хоч добре відомо, що ми не один раз натрапляємо на вказівки про панщину ще за „Київських" часів. Причини закріпачення селянства, за автором, — це давність проживання на землі землевласника і вплив польського права. Цих причин посереднього характеру начебто замало для характеристики надто важливого явища в розвитку народнього господарства в змісті клясової боротьби цілого періоду февдальної формації. Загалом в усьому цьому описі у М. Грушевського нема характеристики суспільних форм, засобів виробництва, що зумовлювали ці форми ренти з землі, нема тлумачення других першими, нема клясифікації цих форм ренти, — усе це має тільки характер матеріялу для дослідника-марксиста.

Історика і політичного діяча буржуазії найбільше і найбезпосередніше цікавить історія своєї кляси. Для часів „Київської" держави він ладен припустити навіть гегемонію торгового „патриціяту" українських міст. Цей патриціят, „старці градські", проходить у лави бояр.

„В великих торговельних центрах, як Київ, почасти Чернігів, Володимир та ін., багаті купці, промисловці, взагалі капіталісти мусіли в ній (верстві боярства — *Л. О.*) займати дуже важливе місце; в краях менше торговельних верства мусіла складатися, головно, з власників більших господарств. (Т. III, ст. 313).

Цей патриціят був „творчим елементом, керманичем і провідником громад..., которого значення спиралося на капіталі, сотворенім передусім торговлею, а політичні впливи — окрім цієї економічної сили, спиралися також на близькості до керми, тісних зв'язях (з) княжою дружиною і княжою властю, а навіть на піввоєнних дружинах власних, які були потрібні для охорони торговлі. В селянстві довго мусіли переважати родинно-громадські форми життя й економічних відносин, тим часом як в кругах міського патриціяту капітал мусів вести до розвою індивідуалізму, особистої власности, відносин договору й договірної спілки". (Т. III, ст. 333).

Так оцінює буржуазний вчений XX ст. рабовласницьку й ранньофевдальну добу на території України, виразно переносячи ідеали капіталістичної формації — індивідуалізм, приватну власність, стосунки „вільного" договору — на часи далекого минулого, підносячи політичний вплив зародків своєї кляси в цьому далекому минулому й обґрунтовуючи цим потребу її гегемонії в житті сучасному.

Перебільшити значення міста в цю добу треба авторові ще й для того, щоб яскравіше змалювати отой занепад міст на терені України, що його

не міг він не сконстатувати в добу розвинених февдальних стосунків. Порівнюючи з такого погляду ці періоди, він говорить, що за „Київської держави“ „... місто було осередком політичного життя землі, огнищем її економічної і культурної сили, її репрезентацією й центром, але при тім не було нічим відграничене від землі й її станів, репрезентувало й містило в собі всі верстви й складники суспільно-політичного її укладу“. (Т. V, ст. 223).

Стосунки, як бачимо, тут були ідеальні — під економічним і культурним проводом міської торгової буржуазії, міського патриціяту, щасливо — без визиску й насильства — процвітали всі стани, і навіть не стани, а тільки складники, бо суспільство тут не ділиться й на кляси. Минуло кілька століть — і справа радикально змінилася. Винні у цьому чужонаціональні сили. У Литві—Польщі історія українського міста й міщанства (автор тут бере февдальний стан і не розбиває на февдальні кляси, і це справді зручно для його концепції затушковувати клясові змагання поміж самими українськими елементами) є

„одною історією заникання і упадку, хіба з малими, льокальними проблисками світа й блеска“. (Т. V, ст. 222). І далі — „виключене своїми імунітетами з загальної державної організації, міщанство нічого не значить в політичнім житті. Поставлене в анормальні обставини, воно не розвиває значніших впливів у житті культурнім та економічнім. В кінці — чужі елементи заповняють собою головніші його центри, витісняючи й правно й фактично тубільців, так що і з нашого національного становища воно має інтерес більше неґативний, щоб так сказати, подібно як історія шляхетської верстви задавала тон всьому суспільному рухові, тим часом як міщанство, кажу, в нім дуже мало що значило“. (Т. V, ст. 222).

Думка авторова цілком ясна, для нього найбільше важить роля міста, як чинника боротьби за національну буржуазну державу, чинника, що став таким по суті за капіталізму, але для М. Грушевського має відігравати таку ролю й за часів февдальних. Насилуючи клясову природу селянських повстань XVII ст., акад. Грушевський намагався їх поставити під ідейний вплив міського патриціяту і його культурної верстви, що проголошувала його ідеї в творах церковно-полемічного характеру. Але вплив цей був дуже малий, і це мусів сконстатувати М. Грушевський.

Чим же пояснюється занепад міст на Україні? Чи не причинами економічного характеру, становищем цього краю в системі тодішніх торговельних зв'язків, формами й видами февдальних суспільних стосунків того часу, тим, що февдал-землевласник витискав із торговлі сировиною, вироблюваною на Україні, торговий капітал міста, — нарешті, скупченням власних ремісників у шляхетськім фільварку? Ні й ні, думає М. Грушевський. Справа тільки в національній політиці польського уряду, що хитро використав західньоевропейський імунітет для міста наданням маґдебурзького права, для того, щоб розвалити місто на Україні, для того, щоб цілком зденаціоналізувати його. Отже розвій німецького права в містах —

„має політичну мету: збільшити не руські елементи для протиставлення місцевим русинам, на яких годі було покластися супроти литовських аспірацій. Німецьке право служить не тільки цілям культурним, чи властиво фіскальним (бо, властиво, поза фіскальними інтересами „культура“ дуже мало правительство інтересувала), а й пониженню Руси, денаціоналізації руських країв, скріпленню елементів католицьких і польських“. (Т. V, ст. 228).

Фалшивість такого малюнку — ясна. Звісно, заперечувати централізаторські, асиміляторські заходи февдального уряду Польщі не можна: як рідко деінде, цей уряд був пройнятий ідеями — беручи Ленінів вислів — військово-февдального імперіялізму, як рідко хто — він використовував для цього всі шляхи і можливості, не гребуючи ніякими методами в цих своїх намаганнях. Але заперечувати економічні причини занепаду міста на Україні є річ цілком ненау-

кова. Зокрема виділ міста в окрему від февдальної землі організацію є загальне явище зрілого чи такого, що починає перезрівати, февдалізму, бо місто починає носити в собі елементи капіталістичних укладів. На Україні це відокремлення — у зв'язку із згаданими економічними причинами — виявлялося, мабуть, найменше.

М. Грушевський не криючись виявляє, за чиїм занепадом він найбільш уболіває. Адже він пише, що в місті за маґдебурзьким правом,

„міський патриціят відразу звичайно складався з елементів не руських а польських, німецьких, одно слово, католицьких; між ними розділювалися міські уряди; з них формувалися міські цехи. Руський же елемент спихано на другорядне становище, тільки в незначній часті, або й зовсім не допускаючи його до участи в управі міста, в користуванні з міських вигод і свобод". (Т. V, ст. 240).

Отож найбільше зло було в тому, що чужонаціональні елементи посіли впливове становище, як у середньовічних міських цехах, де з них здебільшого були представники февдального засобу експлуатації в ремісництві — майстрі, так і в колах провідної в місті торгової буржуазії, торгового патриціяту; послідовним наслідком цього було й зосередження в їхніх руках міської управи. Тільки з такого „національного" погляду цікавить М. Грушевського цей процес у февдальному місті на Україні. Отже на першому пляні стоїть для нього те, що національні „руські" елементи буржуазної верхівки міста на Україні втратили своє переважне становище, — в парі з цим справді йшов ряд правних обмежень для всієї православної, отже „руської", міської людности, — і зовсім витиснено незрівняно важливіший процес економічного занепаду февдального міста в Польщі. Клясові позиції представника української буржуазії часів промислового капіталізму та імперіялізму, що в минулому найбільше шкодує за браком політичного впливу в родоначальників своєї кляси, тут, як бачимо, мало приховані. Процеси клясової боротьби у февдальному суспільстві у автора затушковані, прикриті національною боротьбою за владу, за державу. Тим часом для марксистської науки —

„История всего предшествующего общества есть история борьбы классов. Свободный и раб, патриций и плебей, барон и крепостной, цеховой мастер и подмастерье, короче — угнетатели и угнетенные находились в постоянной вражде друг с другом, вели непрерывную, то скрытую, то явную борьбу, которая каждый раз кончалась революционным переустройством всего общества или совместной гибелью борющихся классов". (К. Маркс и Ф. Энгельс. Манифест коммунистической партии. Соч., т. V, ст. 483—484).

Для представника ж української буржуазії — це все етапи творення всіма верствами „єдиної" української нації, під проводом цієї кляси „своєї", справжньої" капіталістичної держави.

Це — основне, що треба сказати про погляди М. Грушевського на загальний характер правної надбудови в різні часи історичного процесу на Україні, на правне становище різних груп людности, на характер місцевої державної організації. Загалом уся ця витримана схема виразно служить основній політичній концепції цього автора, вона національ-демократична, вона відбиває сучасні прагнення, теперішні змагання одної з кляс української людности — української буржуазії. Виклад М. Грушевського у дев'ятьох томах його „Історії України-Руси", його окремі розвідки на історично-юридичні теми тільки повторюють, наслідують ці загальні положення, пристосовуючи їх до окремих явищ та інститутів. Щоб сказати до кінця про метод викладу акад. Грушевського, треба сказати, що метод цей також дуже й дуже залежить від формально-догматичного методу, який культивувала буржуазно-дворянська наука історії права. Схематизований опис, де не розкривається клясового характеру, змісту й ролі юридичних форм, як це ми бачимо в працях з історії права в М. Грушевського, не дає справжньої картини живої історичної

дійсности і, разом із тим, посередньо відповідає загальній концепції автора про безклясовість, про однорідність, про „безбуржуазність“ української нації, тобто концепції національ-демократичній.

Ці риси — в різних їх формах — ми побачимо і в окремих працях М. Грушевського на історично-юридичні теми. Приміром, року 1915 пише він статтю „Нові гіпотези з історії староруського права. Критичні замітки з приводу праці К. Л. Геца“ (Укр. наук. збірник, ст. 1—20, Москва). В ній він нападає на проф. М. О. Максимейка, що висловив правдоподібний здогад про новгородське походження першої редакції Руської Правди, вказуючи на своєрідні постанови цієї редакції про становище й компетенцію княжої влади, які більше нагадують новгородські порядки. Для М. Грушевського, що стоїть на обороні українського походження Руської Правди, цей погляд є апріорно, одразу, неприйнятий через його націоналістичні позиції. У праці „Галицьке боярство XII—XIII в.“ (Зап. н. т-ва ім. Шевченка, т. XX) — інша картина. Тут автор, навівши клясову характеристику цього стану суспільства, подавши в ній цілий ряд зовнішніх ознак февдального періоду, — те, що бояри здобувають у державу села й міста, те, що цілий ряд менших держав роздає не князь, а бояри, що „держатель“ земель сполучав урядові й судові функції над залежною від нього людністю, що у бояр є окремі дружини (ватаги), — не виводить їх із загальних економічного порядку причин, що зумовили февдальну організацію суспільних стосунків, як і не наважується визнати ці стосунки за февдальні.

Брошура М. Грушевського про „Переяславську умову України з Москвою“, що витримала кілька видань, одверто виходила з політичних завдань виправдати право на існування української буржуазної держави; для цього права історик шукає підтвердження в зотлілім старім папірці „Переяславської умови“, що втратив силу вже за кілька років після його написання.

У цій праці М. Грушевський виразніше, ніж деінде, виявляє своє обличчя політика, що в працях на історичні теми провадить свою виразну політичну лінію. Він пише:

„До мене звертаються селяни, солдати, інтеліґенти, робітники з проханням, щоб переяславська умова була видана, стала приступною для обміркування всіх, і я як історик і як політичний представник українського народу вважаю своїм обов'язком негайно сповнити сю волю, не вважаючи на всі труднощі, зв'язані з її сповненням для мене“ (ст. 3, вид. 3).

Під загально-клясовим серпанком [адже до автора звертаються року 1917 робітники (sic!) і селяни (які?), побіч інтеліґентів] тенденція представити інтереси української буржуазії в її політичній акції 1917 року тут наявна й неприхована. А цілий цей твір — поза його наративно-описовим характером — так само в основному має довести державну природу України після 1654 р., довести, що російський дворянський уряд зламав конституційність (ст. 26) української землі. Не важко поза цими рисами відкрити політичну лінію української буржуазії в 1917 році: змагання за конституційну автономію в межах буржуазної Росії й державну незалежність від країни пролетарської революції.

Замітка „До питання про правно-державне становище Київських князів XV в.“ (Зап. н. т-ва ім. Шевченка, тт. XXI—XXII, ст. 1—4) є суто описова. І такою ж самою описовою характеристикою обмежується автор у двох історично-юридичного характеру розділах своєї великої праці про „Барское староство“, — в розділах про „Местное управление и шляхетское землевладение в польской Украине в XIV—XV вв.“ та „Организация управления в Барском старостве XVI в.“

Те саме можна сказати про характеристику окремих видів і форм правної надбудови на сторінках великого курсу акад. М. Грушевського. Вона трохи не завсіди є самостійна, в певних рисах одмінна від того, що давали в своїх курсах і монографіях історики російського права. Але ця самостійність вияв-

ляється або в дрібних не по суті відмінах, або в гострому й виразному виділенні й відокремленні державно-правних порядків на українському терені від форм правної надбудови на Білорусі й у Росії. По суті ж ці характеристики М. Грушевського не додають нічого важливого до цього питання. І це цілком зрозуміло: адже в політичній акції проти царату проводячи політику реформи, а не революції, історик і політик М. Грушевський тільки реформував, модифікував старі теорії, пристосовуючи їх до своєї концепції української буржуазної державности, а не революціонізував, не ламав усю стару побудову, щоб на місці її поставити цілком нове суспільство, яке потребує й нових, радикально-відмінних теоретичних концепцій. У цьому основа справи. І наслідком того опис державно-правних інститутів у акад. Грушевського не зв'язаний взаємодіянням юридичної надбудови і виробничої бази певного виду суспільства, а державу і право кожного періоду подано у формальнім описі, не розкриваючи їхньої клясової суті, не розкриваючи клясової належности їх і не характеризуючи їх як зброю в руках зверхньої кляси.

Я не буду тут характеризувати цих описів окремих сторін правної надбудови, як і не наводитиму дальших прикладів. Здебільшого в коротких словах, але із скрупульозною повнотою, в М. Грушевського схарактеризовано більшість юридичних інститутів. Але характер цих описів зберігає завсіди свої основні риси, що про них я казав: і свою невипадкову застарілість супроти частини сучасної для автора буржуазної історіографії, своє виразне й послідовне служіння національ-демократичній буржуазній концепції.

Тепер важливо подати загальну оцінку цілої концепції М. Грушевського і її значення для нашого часу. Тут треба сказати, що набирають тепер значення не ті сторони цієї теорії, що могли важити в передреволюційний період. Тоді наперед виступати могла боротьба з централізаторськими тенденціями політичного порядку, що їх проводили виконавці політичних замовлень землевласницької і капіталістичної кляси царської Росії. Тепер цьому покладено край давно. І українська марксо-ленінська історіографія далеко рішучіше і з великим успіхом розбиває залишки недобитих позицій цих груп. І тоді в концепції М. Грушевського лишаються на першому пляні інші риси, риси тенденційного висвітлення українського історичного процесу в аспекті боротьби за буржуазну державу, риси затушкування клясової боротьби в середині самого українського суспільства, в його юридичних описах, риси затушкування клясової ролі і значення держави й права. Це діяметрально змінює загальний характер концепції в оцінці наших днів. У періоді будівництва соціялістичного суспільства в країні, де відбулася й перемогла пролетарська революція, де справді розв'язано національну проблему, де процес соцбудівництва супроводиться активною боротьбою проти нього залишків кляс старого суспільства, — ця концепція стає наскрізь реакційною, стає на службу в боротьбі із справою революції, стає концепцією української буржуазії, що являє собою клясу контрреволюції.

Сам акад. М. Грушевський, давши цілий ряд прикладів цьому у своїй науковій діяльності останніми роками, мало писав тепер на теми історично-юридичні. Але характер усіх інших його творів, писаних уже в добу пролетарської революції і будівництва соціялізму в СРСР, виразно доводить якраз вищесказане, а саме, що творчість його служила справі буржуазної реставрації на Україні. Вплив же його загальних історичних та історично-правових концепцій міцно позначався на багатьох сучасних дослідниках. Зокрема треба сказати про Комісію історії українського права ВУАН. Про неї доведеться незабаром говорити окремо, і тоді треба буде сказати й про політичні спрямування і про методологічні засоби цього дослідчого осередку. Але зараз, кажучи про національ-демократичні концепції М. Грушевського щодо історії права на Україні, треба спинитися на питанні, чи не було й тут впливів цієї концепції? Відповідь можна дати тільки одну — так, були, безперечно. А з-по-

між дослідників, що на їхній творчості цей вплив позначився, я впершу чергу назву себе.

Про свої праці я докладніше говоритиму, розглядаючи праці Комісії історії українського права. Зараз можу тільки зазначити, що в основі своїй усі вони були виразно еклектичні, і це відповідає в основних рисах лінії й позиції тої частини дрібнобуржуазної інтеліґенції, що до неї я належав.

Це була лінія політичних вагань поміж орієнтацією на буржуазну реставрацію та орієнтацією на пролетарську революцію й будівництво соціялізму. У науковій роботі, що на ній з більшою чи меншою ясністю позначилася ця політична лінія, разом із спробами клясової аналізи інститутів і клясової боротьби навколо юридичних інститутів, проти і за них — бо вона правила за зброю в руках певних кляс, — мої праці давали зразки формально-догматичного методу, запозиченого від старої буржуазної історіографії права, що давала кривий, схематизований, не динамічний — не кажучи вже, що не діялектичний — малюнок справжнього стану речей.

Цей метод служив ідеї „громадського миру“ в єдиній нації — ідеї, такій придатній для буржуазного фальсифікування процесу клясової боротьби. І це запроваджувало разючу непослідовність у мою роботу й незв'язаність поміж розділами з формально-догматичним описом і розділами про клясову боротьбу навколо юридичних інститутів. Разом із тим у моїх позиціях виразно позначилися й національ-демократичні концепції. Найясніше — в бібліографічній замітці, що претендувала й на методологічне значення („Наука історії українського права. Право державне“), надрукованій в Україні“ за 1927 р. (№ 1). В ній я висловив думку, що треба цілком відокремити правні форми ладу України від права російского й білоруського. Я писав, що —

„необхідна нова праця з новим методом, методом о к р е м о г о дослідження правних інститутів українських земель“ (ст. 107); „нове дослідження має йти шляхом вивчення у к р а ї н с ь к и х державно-правних інститутів у к р а ї н с ь к о г о державного права, шляхом відокремлення його від права й інститутів сусідів українського народу“ (ст. 130).

У цих словах — а їхній зміст проведено і в тексті статті — дано по суті цілу національ-демократичну концепцію, аналогічну з концепціями акад. Грушевського і від них запозичену. Обминаючи вже її політичне значення, функцію служити справі буржуазної реставрації на Україні, треба сказати, що вона цілком викривляє історичну дійсність, бо в багатьох періодах українські землі, які, до речі, не створили ніколи єдиного „національно-українського“ права, — керувалися кодексами, законодавством саме сусідніх країн — Польщі, Литви, Росії. Щоб вивчати історію права на Україні, конче треба мати справу і з цим законодавством.

Періодизація історії права України в моїй праці також запозичена від М. Грушевського. П'ять періодов — 1) князівсько-земський, 2) литовський, 3) польський, 4) гетьманський, 5) імператорський — поділяють історію права за одним принципом — наявністю чи відсутністю „своєї“ держави. Періодизація ця так само є національ-демократична і до того цілком ненаукова, бо за основу поділу на доби можна і слід брати тільки розвиток продукційних сил, засоби виробництва, притаманні їм засоби визиску.

Ця концепція примушувала мене солідаризувати з позиціями акад. Грушевського (ст. 106) і, навіть, вказавши на ряд помилок і хиб у курсі історії українського права еміґрантського професора Ростислава Лащенка, сподіватися на те, що й цей курс дасть дещо позитивного для історіографії права України (ст. 115, 130). Зайти, як бачимо, можна дуже далеко, — еклетичний метод, зумовлений певними політичними позиціями, послідовно веде і до політичних висновків, — до „толерантного“ ставлення до ворожих революції спрямовань і акцій, отже й до шкідливої „невтральности“ в її справі. Пізніше я це зрозумів цілком.

А тим часом саме на еміґрації національ-демократичні паростки дали, як цього і слід було чекати, буйний ріст. У працях еміґрантських учених (Р. Лащенка, С. Шелухина, В. Заїкина тощо) вони одверто переходять у національ-фашитські, стають зброєю за політичні фашитські спрямування української буржуазії. Вся робота провадиться під одвертим гаслом — виправдати історичні права української буржуазії на власну державність, що визначає і боротьбу з Українскою Соціялістичною Радянською Республікою, яку, оскільки вона не є держава української буржуазії, за державу зовсім не визнають. Від „державницьких" національ-демократичних концепцій М. Грушевського починаючи, бо ці концепції на сьогодні становлять вихідний пункт для боротьби за буржуазну українську державу і, значить, за буржуазну реставрацію в УСРР, ці особи далі переходять до виразніше реставраторських, але суміжних, національ-фашистських позицій Вячеслава Липинського. Уся продукція цієї школи зосереджується найбільше навколо Переяславської умови 1654 р. Саме тут убачає вона, — йдучи за М. Грушевським, що, як ми бачили, не випадково зосереджував свою спеціяльну увагу на цій темі, — ключ для розв'язання проблеми про право на державність, мовляв, затверджену в протоколі, але порушену від нечесних російських бояр і царів. Навколо цього питання про умову 1654 р. йде за кордоном ціла паперова війна між російською й українською буржуазною історіографією права. На боці першої головну ролю — поруч буржуазного професора Флоровського — грає чомусь лівий фланг російської буржуазії, безславні епігони народництва, власне його правого крила — „народные социалисты" Мякотін і Одинець, що взяли на себе місію довести „історичні права" Росії на Україну. Українська буржуазна наука кинуту рукавицю підняла й провадить „рішучу боротьбу" в цьому змаганні.

Залишимо на цій трагікомічній боротьбі цей табір, але пам'ятаймо про його активно-ворожий до справи пролетарської революції характер. Перед радянськими ученими в галузі історії права стає потреба найрішучіше боротися проти тих спроб „науково" обґрунтувати боротьбу проти пролетарської держави; ми повинні рішуче боротися проти національно-демократичних, що переростають у національ-фашистські, концепцій, бо ці концепції стають за зброю в руках контрреволюційних елементів проти пролетаріяту. А для того, щоб провадити успішно боротьбу, кожний дослідник має покінчити і з такими концепціями та їх проявами й елементами у своїй власній творчості. До цього зобов'язує вся відповідальність ролі радянської науки в справі світового значення: будівництві на місце поваленого капіталізму суспільства нового, соціялістичного.

5. I 1932 р.

С. ІВАНИЦЬКИЙ

ПОВЕРНУТА В МИНУЛЕ АҐРАРНА ПОЛІТИКА ЛІБЕРАЛЬНОЇ БУРЖУАЗІЇ

(З приводу праць акад. М. П. Василенка з історії кріпаччини на Україні)

I.

У 1911 році виходило 50 років від скасування кріпаччини — одного з епізодів заміни кріпацького (або февдального) способу виробництва буржуазним (капіталістичним), — епізоду, довершеного руками кріпачників і в їх інтересах. Про святкування цього ювілею Ленін писав тоді:

„Ювілей, що його так побоювалась монархія панів Романових та що з його приводу так прекраснодушно зворушені були російські ліберали, відсвятковано. Царський уряд святкував його тим, що усильно збував „у народ" чорносотенні ювілейні брошури „Національного клюбу", надто вже заарештовував усіх „підозрілих", забороняв збори, де можна було сподіватися промов, хоч трохи схожих на демократичні, штрафував і придушував газети, переслідував „крамольні" кінематографи. Ліберали відсвяткували ювілей тим, що пролили паки й паки сльозу про потребу другого 19-го лютого („Вестник Европы"), виявили вірнопідданські почуття (царський портрет на першому місці в „Речи"), побалакали про свій громадянський сум, про нетривкість отчизної „конституції", про „згубне ламання" „исконных земских начал" Столипіновою аґрарною політикою тощо" [1]).

Отож шанувала ювілей і ліберально-буржуазна наука, — дослідами з історії закріпачення, кріпаччини та розкріпачення. „Великій реформі", під такою самою назвою, присвячено в 1911 році зокрема розкішне, дороге видання, в шести томах (для „селян" очевидно? — як і сама реформа була, мовляв, для них!). Тут об'єдналися вершки тодішньої ліберально-буржуазної науки й публіцистики, — всіх напрямків, усіх партій, — тут, ми бачимо, і партію демократичних реформ (К. К. Арсеньєв, В. Д. Кузьмін-Караваєв, М. М. Ковалевський) і міцний кадетський центр (зокрема М. П. Василенко, А. А. Кізеветтер, А. А. Корнілов, М. І. Туган-Барановський, В. Обнінський), і народні соціялісти (А. В. Пєшехонов, Н. Ф. Анненський, В. І. Семевський), і позапартійні соціялісти з газети „Товарищ" (В. Я. Богучарський та С. Н. Прокопович, — вони „були, — писав Ленін, — замолоду марксисти або трохи не марксисти, порозумнішали з віком і стали ліберальні обиватели"), і навіть Н. І. Іорданський, тоді меншовик-плехановець. Редакція чітко „відмежувалася" від партійности в науці, вона оголосила повну волю „творчого елементу", що лежить в основі кожного нарису в виданні, і тільки в останньому томі побачила себе змушеною дещо змінити в поданих їй рукописах. Редакція, на жаль, не пояснила, в який бік ухилилися, — очевидно, не від творчого елементу, а від уторованого ліберально-буржуазного шляху, — ті автори [2]). Поза цими рукописами редакція відзначила тільки „легенькі одміни в оцінці головних діячів акту 19 лютого", що їх подано в окремих нарисах.

---

[1]) Ленин. Крестьянская реформа и пролетарская крестьянская революция. Сочинения, вид. 2, т. XV.

[2]) Див. передмови до V та VI томів.

Поза цим „порядним“ товариством не лишилися, як бачимо, і леґальні марксисти і не пішли до нього революційні марксисти. Ці останні лишилися не то, що поза виданням, ба й навіть поза історичною „наукою:“ в огляді наукової літератури з історії селян у Росії про марксистів згадано тільки в зв'язку з запереченням „життєздатности й доцільности общинного землеволодіння... від марксистського табору в 90-х роках“, — немов після 90-х років марксити зреклися цього погляду. Щоб підсилити такий висновок, редакція видання пише далі:“ — Теоретична суперечка між народниками й марксистами за долю хліборобства (?) та общини в Росії дали змогу передивитись усю справу спочатку і, кінець-кінцем, прийти до примирнòго висновку, що в ньому немає крайностей народницької і марксистської теорії (очевидно, прийти до висновку — на думку редакції, остаточного *С. І.*). Інтереси землеволодіння й великого капіталістичного господарства не потребують ніяк ані зруйнувати общину, ані створити беземельний пролетаріят. Практика життя промовляє за те, що закон концентрації капіталу не можна застосувати в точному розумінні до сільського господарства, а провадити велике капіталістичне господарство цілком можливо й зберігаючи общинно-кооперативний побут, навіть при дрібному землеволодінні“ [1]).

Обминувши обережно отак небезпечне питання, чи відповідає інтересам селянства збереження общини. як примусового реґулювання його землеволодіння, підставивши на місце інтересів селянства — і то трудящого селянства, — інтереси землеволодіння та хліборобства, виставивши за єдиний критерій, щоб розв'язати суперечку про общину, можливість поєднати її з концентрацією капіталу, — редакція „Великої реформи“ вважала за остаточно „переборену марксистську крайність“ і не додала більше на адресу марксистського табору ані слова, ані найменшої згадки, навіть за найбільші марксистські праці про селянство.

З того, що писалося з нагоди 50-річчя акту 19 лютого 1861 року, нас менше цікавлять одверті чорносотенні писання. Не зайве, проте, буде нагадати, що у 1911 році в цьому таборі одверте, нічим не приховане й нічим не прикрашене вихваляння кріпаччини було не то, що можливе, ба й звичайне. Для молодого покоління, що виросло вже за радянського ладу, процитуємо хоча б отаке ювілейне писання Меншікова в „Новому Времени“, найбільшій чорносотенній газеті, не останній з краю — були ще правіші: „Осталось всего несколько месяцев до 50-летия освобождения крестьян. Чем-то либеральная Россия вспомянет годовщину знаменитого дня? Неужели только затасканными фразами: „сейте великое, доброе, вечное“ и пр.? Неужели повторением все тех же невежественных и ненавистнических проклятий крепостной культуре, которая вспоила и вскормила самих господ либералов, да и теперь еще продолжает подкармливать их — не только материально, но и духовно? В самом деле, выкиньте-ка из русского современного просвещения такие продукты крепостной культуры, как Пушкин, Гоголь, Лермонтов, Грибоедов, Тургенев, Достоевский, Гончаров, Островский, Лев Толстой, — много ли останется от русской литературы? Выкиньте все, что дала крепостная культура русской музыке, живописи, театру, науке, технике, военному делу. Тощий остаток послекрепостной культуры покажется еще более жалким, если из него вынуть умственный капитал предков и иметь дело с пореформенными процентами“ [2]).

Просто, ясно й одверто написано. М. Корніловичеві в 1926 р. довелось — як побачимо нижче, аналізуючи його дослід про Бібікові обов'язкові інвентарі, — обгорнути апологію кріпаччини „об'єктивним науковим дослідом“, — здобути з-під цієї лушпи зерно не так то легко було.

---

[1]) Цитований твір, — Від редакції, ст. X.
[2]) „Великая реформа“, т. I, ст. V.

І проте, повторюємо, нас більше цікавлять писання ліберально-буржуазної науки, що добре вміла, і за тих часів, приховувати свої справжні клясові прагнення під шум гуманних „загальнолюдських“ гасел. — „Чи можна знайти приклади, — писав Ленін, — щоб чорносотенці призвели до розпусти, спантеличили хоч трохи ширші шари людности? — Ні. Ні їх преса, ні їх союз, ні їх збори, ані вибори до І або ІІ Думи не могли дати таких прикладів. Чорносотенці розлючують насильствами й дикунством, що в них беруть участь поліція й військо. Чорносотенці збуджують до себе ненависть і презирство своїми шахрайствами, підступами, підкупами. Чорносотенці організовують на казенні гроші гуртки й банди пропіяк, здатних діяти тільки з дозволу поліції або з її науки. На всьому цьому немає зовсім хоч трохи небезпечного ідейного впливу хоч на трохи ширші шари людности... Вплив поміщиків на народ не страшний. Обдурити хоч трохи ширшу робітничу або навіть селянську масу хоч на трохи довший час їм ніколи не пощастить. Але вплив інтеліґенції, що безпосередньо не бере участи в експлуатації, що навчена оперувати загальними виразами й поняттями, що панькається з усякими „гарними“ заповітами, що інколи з щирого туподумства зводить своє міжклясове становище на принцип позаклясових партій та позаклясової політики, — вплив цієї буржуазної інтеліґенції на народ є небезпечний. Тут, і тільки тут, ми маємо заражування широких мас; воно може завдати справжньої шкоди, отже треба напружити всі сили соціялізму для боротьби з цією отрутою“ [1]).

Цілком окреме місце в ліберальних писаннях має наука. Проти політичної публіцистики, цієї легкої кінноти в літературі, завжди є певна обережність, бо публіцистика є звідома, неприховано, здебільша, партійна. Інше з наукою, особливо ліберальною, що присвоїла собі монополію „об'єктивности“ в науковому досліді: усе, що праворуч від неї, це, мовляв, куплена, наймана, „бутербродна“ література; усе, що ліворуч, ходить „у шорах“ і через них не бачить правди. Виходячи з ідеалістичних позицій, заперечуючи соціяльне буття людини, як основу, що на ній розвивається її свідоміть, ліберальна наука безсила є вияснити правдиве коріння цієї різноманітности суспільних поглядів, примушена пояснювати підкупом, недобачанням чи ще іншими випадковими причинами те, в чому є розкрита максизмом закономірність.

Свою монополію на „об'єктивність“ у дослідах ліберально-буржуазний науковий рух спирає на фіксацію об'єктивних фактів, що, мовляв, для всіх однакові. Тут навмисно обминається, що роз'єднані факти не відображають об'єктивного процесу. Отже сама така фіксація їх не має ще пізнавального значення, а тому й не є ще наука, тобто правдиве, точне пізнання закономірного зв'язку між фактами, виявлення тієї основи, що на ній закономірно відбувається розвиток об'єктивної дійсности.

Чому в клясовому суспільстві неможливий об'єктивно-науковий дослід представників кляси визискувачів? — Тому, що побудоване на антагоністичних суперечностях клясове суспільство об'єктивним ходом розвитку засуджене на загибель і неминуче мусить загинути з розвитком продукційних сил. Справді об'єктивний дослід не зможе цього не виявити і, виявивши, не зможе не стати за зброю визискуваній клясі в її боротьбі за визволення, не може не піднести революційну енерґію цієї кляси до боротьби, тобто не може не обернутися проти визискувачів і проти самого дослідника, якщо його інтереси зв'язані з визискувачами.

Тим то спроби на об'єктивність не може витримати жаден дослідник, якщо він не порве з клясою-визискувачем, якщо він не з'єднає не тільки своїх інтересів, ба й своєї свідомости з боротьбою визискуваної кляси за її соціяльне визволення, — за якнайшвидше, отже революційне, її соціяльне визволення. Це й є те місце, де стикаються революційна теорія й революційна

[1]) Сочинения, т. XII, вид. 2. — Памяти графа Гейдена.

практика: до революційної теорії є тільки один шлях — через революційну практику, до революційної практики нас виводить революційна теорія; звідси єдність революційної теорії і революційної практики — основна засада марксизму-ленінізму.

Щоб з'ясувати закономірний доконечний зв'язок між ідеологічною надбудовою та клясово-виробничою базою, особливу вагу має дослідити цей зв'язок щодо буржуазної науки. В суспільних науках експеримент, що лежить здебільшого в основі природничого досліду, є неможливий. Дослідження того, як викривляє суспільний процес буржуазна наука, трохи наближає інколи дослід до умов експерименту: адже ми в особі видатних наукових дослідників маємо максимум технічних засобів, щоб забезпечити дослід, відповідний до дійсности: потрібні інтелектуальні здібності, ерудицію, опанування техніки роботи, опанування фактичного боку на рівні сучасної йому науки.

Треба ще взяти до уваги, що тут ми раз-у-раз натрапляємо на людей, що сами участи в експлуатації не беруть, що стоять осторонь від запалу політичних боїв, — отже до них особливо стосується Марксова думка про непомітність для людей процесу утворення ідеологічної надбудови: „Вони (люди), — пише Плеханов на підставі Марксових таки висловлювань, — вважають цю надбудову не за тимчасовий продукт тимчасових стосунків, а за щось природне й обов'язкове через свою власну суть. Поодинокі особи, що їх погляди й чуття складаються підо впливом виховання та взагалі оточення, можуть бути сповнені найщирішого, цілком самовідданого ставлення до тих поглядів і форм суспільства, що виникли історично на ґрунті більшменш вузьких клясових інтересів“ [1]).— „Було б недотепно думати,— пише Маркс у „18 брюмера Л. Бонапарта“, — що дрібна буржуазія свідомо прагне обстояти егоїстичний клясовий інтерес. Навпаки, на її думку, особливі обставини її визволення являють собою загальні обставини, що за них тільки й можна врятувати сучасне суспільство та знести клясову боротьбу. Так само не слід думати, ніби всі представники дрібної буржуазії — крамарі або прихильники крамарів. Своєю освітою та особистим становищем вони можуть бути, як небо від землі, далекі від крамарів. Представниками дрібної буржуазії їх робить те, що їхня думка не виходить за межі життьових обставин дрібної буржуазії; тим то вони приходять до тих самих завдань і рішень у теорії, що до них дрібний буржуа приходить, через свої матеріяльні інтереси і своє суспільне становище, на практиці. Отакий взагалі стосунок між політичними й літературними представниками певної кляси, з одного боку, та самого цією клясою — з другого“ [2]).

Отже особливу переконливу силу для зв'язку між ідеологічною надбудовою та економічною базою має виявлення цього зв'язку, його доконечности й закономірности саме на наукових творах видатніших наукових діячів, що поєднують в собі високу техніку наукового досліду з сублімацією тих клясових інтересів, що їм вони об'єктивно служать, що ними зумовлений напрям їх наукової діяльности.

Сказане тут про науку взагалі має особливу вагу для історії, з усіх наук одної з найполітичніших. Не можна сказати, що буржуазна історіографія не визнає цього зв'язку між історією та політикою [3]). А проте буржуазна історіографія цей зв'язок зводить, здебільшого, тільки до вибору тематики. Тільки деякі з буржуазних істориків розширюють його, як от Віппер, що в „Иоанне Грозном“ писав: „Вплив на дослідника того, що ми називаємо світоглядом, такий

---

[1]) Плеханов, т. VIII, 1923 р. — К вопросу о развитии монистического взгляда на историю, ст. 206.

[2]) Маркс — Энгельс. Сочинения, VIII, ст. 325.

[3]) Деяке зведення відомостей про таке визнання в російській історіографії дає С. А. Піонтковський, в книжці „Буржуазная историческах наука в России“, 1931 р., ст. 3—11.

дужий, що в літературних джерелах і історичних пам'ятках він ніби читає і бачить те, що хоче вичитати й побачити, вирізняє і оцінює те, що збігається з його вподобанням й спрямуванням інтересів".

Та це дуже нечастий випадок отакого визнання в буржуазній історіографії. Інших—об'єктивізм ніколи ніби не покидає. Ось, скажім, акад. М. Грушевський, найполітичніший з буржуазних істориків України, що всю свою наукову діяльність, — тематикою, методом, змістом і напрямом, — підпорядкував широкій, щодо маштабу, політичній своїй роботі. На його думку, історик мусить мати „той живий нерв, те внутрішнє горіння, що являється секретом популярности історика і впливу його на громадянство". О. М. Лазаревському він закидав: „Ясний і рівний огонь любови до історичної правди, що освітлював його довгий дослідничий шлях, горів у нього занадто тихо й рівно, щоб ворушити, будити й електризувати оточення". Його, М. Грушевського, ідеал не такий: „Не треба забувати, — пише він, — що наша історіографія се заразом історія політичної української мислі; великі історики України були її великими ідеологами, давали напрям і тон не тільки історичній, але й громадській і політичній свідомості нашого суспільства" [1]). А проте й тут, у М. Грушевського, ми так само не знайдемо й найменшої згадки про об'єктивну зумовленність історичної ідеології: історик, і в акад. М. Грушевського, тільки використовує для політичної боротьби об'єктивні історичні факти, висновки з них, — не більше.

Окреме місце в буржуазній історіографії щодо цього посідала в Росії лавровська школа суб'єктивної соціології, що пізніше була знову імпортована до колишньої Росії з ім'ям на ній Віндельбанда — Ріккерта, як авторів. Суб'єктивний критерій цінування й гуртування історичних подій, у вигляді „формули проґресу", — він становить найхарактернішу рису обох цих шкіл,— просто робить з історії зброю для пропаґанди свого морального ідеалу: „Засвоївши, відповідно до міри свого морального розвитку, той або той моральний ідеал, історикові випадає розташувати всі факти історії в перспективі, залежно від того, сприяли вони чи протидіяли цьому ідеалові, і на кін історії, щодо важливости, виставити ті факти, що в них це сприяння або протидіяння виявилось найяскравіше" [2]). Тут ми маємо виразне визнання зв'язку між історією і політикою, але сама історія перестає бути наукою: для Лаврова так само, як і для Ріккерта, об'єктивної закономірности в історичному процесі не існує.

Отже буржуазна історіографія, оскільки вона претендує на ролю науки, претендує й на безумовну об'єктивність свого досвіду, а проте незмінно сприймає минуле не так, як воно було, а так, як воно мало б бути, щоб виправдати прагнення тієї кляси, що з її інтересами зв'язаний і їм служить дослідник. Об'єктивна дійсність, пройшовши крізь призму клясових інтересів буржуазного історика, — писав М. Покровський, — відбивається в досліді, як життя в кривому дзеркалі; отже до кожної історичної книжки треба мати ключ, як до шифру,— ключ, що показує, де і в чім треба робити в ній поправку.

Буржуазна ідеологія проходить не тільки через тематику історичного досліду, як хотіла б обмежити цей зв'язок сама буржуазна історіографія; не меншою мірою зумовлює вона й методологію досліду, бо, кажучи словами Геґеля, метод є свідомість форми внутрішнього саморуху змісту цієї форми. Застосовуючи цю думку до дослідження суспільного процесу, треба сказати, що історіографічний метод є свідомість форми іманентного руху суспільства.

Геґель має на оці в отій тезі діялектичний метод. Але, певна річ, беручи метод в посутньому його значенні, а не як технічний тільки спосіб виучу-

---

[1]) М. Грушевський, В двадцять п'яті роковини смерти О. М. Лазаревського „Україна", 1927 р., № 4, ст. 5, 17.

[2]) Лавров. Исторические письма, 1906 г., стр. 37.

вання історичних джерел, треба сказати: концепція історичного процесу, що її має певний історик, тобто його свідомість форми розвитку суспільства, те, в яких формах, на його думку, відбувається розвиток суспільства, — це і є його історіографічний метод, — метод, який визначає наперед і спрямування в розшуках спершу роз'єднаних історичних фактів, і спосіб, яким ці роз'єднані факти історіограф ставить у зв'язок один з одним, один одному підпорядковує, один одним пояснює і в широкій синтезі дає образ з'єднання їх у єдиний суспільний процес. Отже тут доводиться говорити не про вплив навіть ідеології історика на його метод, — зв'язок тут щільніший: це діялектична єдність їх. Треба відзначити тут і співчутливі нотатки та виписки у Леніновому „Конспекті логики" відповідних думок Геґелевих з його „Енциклопедії філософських наук" [1]).

Так стоїть справа щодо „об'єктивности" методології історичного досліду та висновків з нього, — беручи об'єктивність, як ніби надклясовість науки в клясовому суспільстві, як ніби незалежність методології і висновків з досліду від клясового становища дослідника. Але й щодо фіксації історичних фактів, треба визнати клясову зумовленість діяльности суб'єктивно навіть найоб'єктивнішого історика. Має рацію М. Покровський, коли він пише: „Факти, що ми їх знаходимо в того чи того історика, це, найменше на 75%, комбінація певного сирого матеріялу, що був у руках цього історика. Викладати просто цей сирий матеріял ніяк не можна: це була б зовсім неможлива для читання книжка. Був би хаос дрібниць, що в них нічого не можна було б зрозуміти, — не можна було б навіть просто уявити, як це було навіть зовні, бож кожен „свідок" викладає подію на свій кшталт... Коли ж „факти" доводиться відновлювати з 2—3 рядків літопису (написаних інколи через 100 років після події), простір для „творчої фантазії" історика є найповніший" [2]).

Зрозуміла є політична вага історії, повернутої в минуле політики, — за відомим висловом М. Покровського. Вона тим більше стає політичною наукою, коли до неї беруться люди, що роблять або робили історію в подвійному розумінні цього слова: і як історіографи, фальсифікуючи об'єктивний хід історичних фактів і зв'язок між ними, щоб виправдати прагнення кляси, об'єктивним ходом історії засудженої на неминучу й близьку загибель, і як активні політичні діячі, гальмуючи спуск буржуазної держави єдиним можливим тепер для неї шляхом — стрімкою дорогою вниз, згори, на гостре каміння, що на нього злетіла й геть ущент розбилась російська імперіялістична держава в 1917 році.

Коли взяти до уваги, поруч з політичним характером, ще й те, що й сама політика, за відомим Леніновим висловом, — концентрована економіка, то стане цілком ясним, чому всі описані безмежні можливості викривляти суспільний процес переходять у ліберально-буржуазної історіографії, добре технічно-озброєної, неминуче й закономірно в дійсність. Отож саме тут, на ліберально-буржуазних дослідах, зможемо ми найкраще дослідити доконечний закономірний зв'язок між ідеологічною надбудовою та клясово-виробничою базою. „Цілком природно, — писав М. Покровський, — що упередня теорія накладала ніби шори на історика. Буржуазна критика привчила нас до зойку, що „люди в шорах" — це марксисти. Дуже цікаво, отже, трохи вдатися до здоров'я самого лікаря й поглянути, як накладені йому на очі клясові шори заваджали йому бачити факти, що з ними він чудово був обізнаний, що їх він сам цитував у своїх творах" [3]).

---

[1]) IX Ленинский сборник, вид. 2, ст. 289

[2]) М. Покровський. Передмова до I тому „Русской исторической литературы в клас. освещении", ст. 5—6.

[3]) М. Покровский. Марксизм и особенности исторического развития России, 1925 р. ст. 79.

Тема цього досліду полягає в тім, щоб висвітлити те, як клясові інтереси аґрарного капіталу відбилися в працях акад. Василенка з історії кріпаччини на Україні і стали за основну причину викривлення в них цієї частини суспільного процесу України. Сподіваємося довести тут зокрема, що в неправдивому висвітленні в М. Василенка історії кріпаччини на Україні ми маємо не випадкові помилки, а цілу систему поглядів, і система та не тільки об'єктивно відбила інтереси буржуазії на Україні, ба й суб'єктивно поставила М. Василенка на службу цій буржуазії в її загостреній після Жовтневої революції боротьбі проти трудящих мас України, — боротьбі за буржуазну реставрацію на Україні, за відновлення визиску трудящих капіталом.

Акад. Василенко не був самітний у цій своїй політичній та науковій діяльності: і там, і там це була добре контактована боротьба в лавах ліберальної буржуазії та її науки, боротьба на спільних клясових позиціях. Одна з найхарактерніших особливостей марксизму, як формулював її Ленін, — є в тому, що він „вчинки живих людей у межах кожної... суспільно-економічної формації, вчинки, без краю різноманітні та, здавалося б, не здатні до систематизації, узагальнив і звів до вчинків груп осіб, що різняться поміж себе їх ролею в системі виробничих стосунків, обставинами виробництва, отже й їх життьовими обставинами та тими інтересами, що їх ці обставини визначають, — одне слово, звів до вчинків тих кляс, що їх боротьба зумовлювала розвиток суспільства. Цим заперечено по-дитячому наївний, суто механістичний погляд на історію суб'єктивістів, що задовольнялися беззмістовним твердженням, що історію роблять живі люди, та що не хотіли розміркувати, якими соціяльними обставинами і як саме зумовлюються ці вчинки“ [1]).

Отже закономірність у діяльності певного вченого, хоча б він і претендував на нічим не обмежену вільну творчість у своїй науковій роботі, на нічим не перешкоджуване шукання самої історичної правди, на об'єктивне оперування самими безсумнівними, для всіх однаковими історичними фактами, — закономірність у цій часто-густо суб'єктивно об'єктивізованій діяльності ми знайдемо, якщо зможемо звести її до об'єктивно клясово зумовлених вчинків цілої кляси.

Незмінне викривлення в представників ліберальної науки суспільного процесу, явно всупереч добре відомим їм фактам, так саме незмінне спрямування цього викривлення на користь буржуазії, виявлення цього зв'язку з інтересами буржуазії і в інших моментах, — там, де він проявився, особливо в політичній діяльності, — все це незаперечно доведе нам певну закономірність і того наукового та політичного шляху, що ним ішов акад. Василенко. Дійти цього, обмежившись самим виявленням просто буржуазного спрямування наукової діяльности акад. Василенка, не можна. Нагадаймо з цього приводу ті закиди, що їх робив Ленін меншовикам за те, що вони не дають клясової аналізи буржуазним партіям і саме на цю аналізу не спирають свою лінію щодо цих партій: „Якщо ви не показали, інтереси яких кляс та які саме переважні на цей час інтереси визначають суть різних партій та їх політику, ви на ділі теорію клясової боротьби викинули. Слово „буржуазна“ (в застосуванні до опозиційних непролетарських партій — *С. І.*) є тоді в вас не більше, як платонічне виявлення інтересу до марксизму, бож уживання вами цього слова не йде разом із зведенням певного типу лібералізму або демократизму до певних корисливих інтересів певних верств буржуазії... Це не ідея, а заяложений загальник. І справді бо, не слово ж „буржуазна демократія“ лякає лібералів. Їх лякає викриття перед народом того, до яких матеріяльних інтересів, яких саме заможних кляс зводяться їх ліберальні програми та фрази. В цьому суть, а не в слові „буржуазна демократія“. Не той

---

[1]) Ленин. Сочинения, т. I, 2 вид., ст. 285.—„Эконом. содержание народничества и критика его в книге г. Струве“.

застосовує науку про клясову боротьбу, хто повсякчас окриває себе, немов хрестом назнаменовує, словом „буржуазна демократія", а той, хто показує на ділі, в чім саме буржуазність певної партії позначається. Прийняти на себе неприємний термін, що „відгонить марксизмом", ліберал на це може погодитися. А прийняти той погляд, що він, кадет, віддає інтереси буржуа, що продає революцію тим і тим, на це не погодиться ані ліберал, ані інтеліґент-бернштайніянець із „Товарища"[1]).

Роки, коли оформлюється світогляд людини (15—25 рр. життя), припадають у М. Василенка цілком на 80 рр. XIX століття — доба найтемнішої реакції, що заступила місце Лоріс-Мелікової „диктатури серця". Для теми цього досліду має значення виявити, через яку клясу ввійшла реакція в тодішнє життя Росії, з яких настроїв вона живилася, — це дасть нам змогу зробити клясову аналізу оточення М. Василенка за цих часів.

„Революціонери, — пише Ленін про цю добу, — вичерпали себе 1-м березня (1881 р.), в робітничій клясі не було широкого руху ані твердої організації, ліберальне суспільство показало себе й цього разу остільки ще політично нерозвиненим, що обмежилось і після вбивства Олександра II самими проханнями"[2]). В основі реакції 80-х років лежала безперечно тодішня економічна коньюнктура, що створила для владущих кляс потребу в міцній самодержавній владі. Реформи 60-х років не призвели до переходу державної влади в руки буржуазії, не в цьому був розум цих реформ: вони були потрібні дворянській землевласницькій клясі не тільки, щоб зберегти владу в своїх руках, ще в більшій мірі для того, щоб створити умови для переходу від февдального до капіталістичного способу виробництва, що більше вже відповідав тодішньому станові продукційних сил. Промислова буржуазія, хоч вага її в економічному житті і через це фактичний вплив на бюрократичний апарат самодержавства дедалі більшали, не мала ще за цієї доби вирішального впливу на політику самодержавства. Щоправда, в економічній коньюнктурі 80-х років (до 1887 р.) були елементи, що настроювали консервативно й цю частину буржуазії: промислова криза від початку 80-х років[3]) мусіла настроювати підприємців реакційно, збільшуючи в них потребу в поліційній силі проти робітничого руху, що під впливом кризи, безробіття, наступу підприємців на зарплату саме за цих років зростав[4]).

Але не ця кляса робила тоді політичну погоду; це видно й з того, що промислова криза змінилася в 1887 році на промислове піднесення, особливо бурхливе за рр. 1895—98, а реакція тривала далі, і після 1887 р. навіть збільшилась: в 1889 р. — закони про земських начальників та про вилучення з підсудности судові присяжних службових злочинів, в 1890 — закон про земство, міська контр-реформа 1892 року. Отже причини реакції 80-х років треба шукати в іншій клясі — землевласницькій, дворянській. Тут ми наближаємось до питання про вплив, що його в Росії, в добу переходову від февдальної до капіталістичної формації, справляли на політичні настрої поміщиків ціни на хліб на міжнародньому ринку. Цей зв'язок пояснюється тим, що для Росії, з її відсталою хліборобською технікою, конкуренція на міжнародньому хлібному ринку була можлива тільки при високих хлібних цінах; тим то спадання їх неминуче позбавляло поміщиків стимулу інтенсифікувати своє господарство, відбивало охоту до сільсько-господарчої заповзятливости й навертало знову до давніших форм февдального визиску селянина, до випробуваного способу вибивати з нього додаткову вартість позаекономічним примусом. Аджеж сільський робітник-відробітчанин і в 80-х рр. кошту-

[1]) Ленин. Сочинения, XI, ст. 278, вид. 3. — Отношение к буржуазным партиям.
[2]) Ленин. Сочинения, IV, ст. 137, вид. 2 — Гонители земства и аннибалы либерализма.
[3]) Туган-Барановский. Русская фабрика в прошлом и настоящем. 1922 р. ст. 256—257.
[4]) М. Покровский. Русская история, т. V. ст. 257—258, 2-ге дорев. видання.

зав дешевше, ніж наймит. Ленін, порівнюючи для цієї доби вартість усіх харчів для наймита на рік у двох сусідніх губернях, встановив цю вартість для наймита в Орловській губерні 40,5 крб., а для однокінного селянина Воронізької губерні — 27,5 крб. [1]).

Зниження цін на пшеницю на західньоевропейському хлібному ринку почалося від 1868 р. і особливо рішуче від 1878 р.; а проте в Росії ціни ще до 1882 р. йшли вгору, бо різниця між европейськими й російськими цінами все ще була дуже велика. Цей процес тривав аж до 1882 р., коли ціна на пшеницю й на російському ринку, зблизившись нарешті з західньоевропейською ціною, що й далі падала, й собі пішла вниз, ставши остаточно в залежність від світового ринку, включившись до нього через поліпшення і здешевлення шляхів сполучення. Ціна падала до 1895 р., коли знову почалось підвищення [2]).

Яке значення мала така економічна коньюнктура для поміщицького господарства, можна уявити собі з оцих цифр: відношення вивозу пшениці до збору попереднього року в 1871 р. — 40,7%, в 1876 р. — 65,20%, в 1886—90 рр. — 46,3% [3]). Вага цих цифр стане ще яскравіша для поміщицького господарства, коли взяти на увагу, що пшеницю сіяли в більшому відсотку саме панські господарства [4]), — отже залежність поміщицького господарства від вивозу була ще більша, ніж її характеризують ці цифри. Але падали ціни й на інші хлібні продукти, а тимчасом у кінці 80-х років 55% хліба з Росії йшло за кордон [5]).

Отже прогресивне капіталістичне господарство поміщика перестало себе виправдувати; справджувалися, навпаки, песимістичні завбачення найвідсталішої частини поміщицтва; земля пливла з рук поміщиків явно небезпечним темпом (в 1877 р. в руках дворян 79,87% всієї землі, що була в приватному володінні, в 1887 р. — 68,25%, в 1900 — 52,94%) [6]), — треба було рятувати своє становище, завертати назад: політична надбудова явно випередила зростання в економічному житті капіталістичного, поміщицького господарства, що для неї ця надбудова була створена в 60-х роках.

М Покровський дав у „Руській історії“ виразні ілюстрації до того, як змінявся підо впливом затяжної аґрарної кризи політичний настрій дворянства, як реставрацію позаекономічних форм опіки над селянством стали обстоювати найзапальніші прихильники й вістуни дворянського „манчестерства“ (Кавелін); як із земських же кіл були подані, підказані урядові і цими колами піддержані основні ідеї реформи земства, запровадження земських начальників, обмеження селянських розділів, заходи проти мобілізації общинної землі [7]).

Цій еволюції дворянства не суперечить, а тільки підкреслює її, коротка доба ліберально-земської фронди кінця 70-х років. У цій фронді відбилася гостра досада дворянства на царський уряд, що виявив свою нездатність провести дворянство через труднощі переходової доби та до того ж ще встряв у тяжку війну, що її вперше дворянство відчуло й на собі, через загальну військову повинність, і не потрапив цю війну ані добре провести, ані до ладу використати. Безперечно, правдива є також думка М. Покровського, що „урядова політика... не однаково чисто й безпосередньо відбивала інтереси всіх дворянських груп: з уряду був переважно комітет „лучшего, высшего дворянства“, вживаючи термін з одного документу XVIII в.,—

---

[1]) Ленин. Сочинения, вид. 2. — „Развитие капитализма в России“, ст. 121—122.

[2]) Див. діяграму у Ґайстера — „Сельское хозяйство“ в виданні 1905. — „История революционного движения в отдельних очерках“, т. I, ст. 170.

[3]) Ґайстер, ц. т., ст. 12, 105.

[4]) Див. табличку в „Истории России“ Покровського, 2-ге доревол. вид., т. V, ст. 275.

[5]) Ґайстер, ц. т., ст. 14.

[6]) М. Покровський, ц т., ст. 275—6; М. Покровский „Общая политика правительства 1866—92 гг.“ в „Истории России в XIX“ в., вид. „Гранат“, т. I, ст. 60.

[7]) „Русская история“, 2-ге дорев. видання. т. V., ст. 279 - 87; стаття М. Покровського в V томі „Истории России в XIX в.“, видання „Гранат“, ст. 52—60.

тоб-то найбільшого землеволодіння“ [1]); це створювало нові могутні стимули для ліберальної фронди і в 80-х роках, і пізніше, аж до повалення самодержавства.

Не будемо наводити тут, — тільки нагадаємо, — більше, ніж скромні виступи земства 1878—81 рр. [2]). Найхарактерніше в цих виступах те, що вони були продиктовані не в меншій, як не в більшій навіть мірі піднесенням революційного руху, терористичними актами, аніж спрямованням урядової політики. Принаймні в листі ініціятора земського руху 1878 р. і провідника його попервах — І. І. Петрункевича виразно сказано: „Виступ земств уважано за доконечний з огляду на те, що цілковиту бездіяльність суспільства признавали за одну з причин існування терору червоного, як і білого“.

Саме через це Петрункевич і взявся „зайти в безпосередні стосунки з терористами, щоб переконати їх дати нам, тобто суспільству, змогу діяти, бож терористичні акти не допускали жадних виступів, залякували суспільство й озляли уряд“ [3]).

Не можна поминути мовчанкою тої обставини, що ініціятива цього кволого руху йшла все ж таки з українських губерень тодішньої Росії, і саме з Чернігівської губерні. Колоніяльний характер визиску України російським самодержавством безперечно інтенсифікував тут ліберальну фронду, а проте й тут для цієї доби немає фактів, які внесли б якісні істотні одміни в єдиний для цілої Росії образ кволости й неорганізованости дворянсько-поміщицького опозиційного руху кінця 70-х рр., що в 80-х роках переходить в домагання реставрації багатьох елементів старого ладу.

Деяке пожвавлення опозиційного руху було ще серед земців-поміщиків при кінці 1894 та на початку 1895 р., але воно далеко не піднялося навіть до рівня руху кінця 70-х рр. і припинилося враз після гострої відсічі уряду, — цим ще раз була підкреслена залежність піднесення ліберального руху і від економічної коньюнктури, що тоді ще не встигла змінитися, і від розмаху революційного руху широких мас, що для нього час ще тоді не настав.

Представлене в земствах дворянське землевласництво, це була одна течія в ліберально-буржуазному опозиційному проти уряду рухові 80-х років. Це була інтеліґенція не родом своєї праці, а своєю освітою — інтеліґенція землевласницької кляси. Друга течія зростала в російському суспільстві ще від часів Миколи І — інтеліґенція, як здеклясована суспільна верства, що жила з розумової праці. Інтеліґенція, як професія, постала з ускладненням державного апарату, з розвитком освітніх закладів, ще за февдальної доби, але найінтенсивніше зростання її почалося з переходом до капіталізму [4]). Перша — клясова інтеліґенція — була щільно зв'язана в своїй ідеології з інтересами своєї кляси і тільки через свій вищий інтелектуальний розвиток, через більший політичний досвід краще розуміла інтереси своєї кляси на кожному етапі цієї переходової від февдалізму до капіталізму доби. Друга — здеклясована, позаклясова, але не надклясова інтеліґенція, — свідома своєї освічености, свого досвіду, своєї ваги в господарчому та інтелектуальному житті країни була заінтересована кревно в розвитку капіталізму, завдячуючи йому своє зростання й свою ролю, отже будучи самою природою своїх інтересів ворожа

---

[1]) Цитована стаття в „Истории России в XIX в.“, ст. 30—31.

[2]) А. Корнилов. „Общественное движение при Александре II“, 1905 р., ст. 182—195; В. Богучарский. „Из истории политической борьбы в 70-х и 80-х гг. XIX в.“, 1912, ст. 205—207. Одмінної думки тримається тільки І. Білоконський, у написаному на вславлення земців творі— „Земское движение. Земство и конституция“ (1910 р.). Але Богучарський, у цитованому вгорі творі, довів, що документи, на які посилався Білоконський, походили не з земських, а з царських, придворних кіл, і мали на меті дезорганізувати революційний і опозиційний рух.

[3]) В. Богучарський, ц. т., ст. 398, 401.

[4]) Див. про це зокрема у А. Нифонтова „1848 год в России“, 1931 р., ст. 150—51, та у М. Покровського — „Русская история“, 2-ге дорев. видання, т. V, ст. 228—230.

февдальному ладові; ця професійна, служила або вільна, інтеліґенція була далеко радикальніша в своїй опозиції царатові, ніж інтеліґенція поміщицької або буржуазної кляси, поки ця інтеліґенція щільніше не зв'язувала своїх інтересів з цими клясами. Але крайня межа цій опозиційності проходила там, де революційний рух трудових мас загрожував самому існуванню буржуазного ладу,—за винятком окремих представників інтеліґенції, що цілком поєднували свої прагнення з інтересами цих мас у їх боротьбі проти всякого визиску та визискувачів.

Студентська молодь, у своїй здеклясованій частині, не зв'язана ще службою з клясою-хазяїном життя, була до Жовтневої революції найтиповіший елемент цього опозиційного самодержавству інтеліґентського руху. „Третій елемент" у земському та міському самоврядуванні, інтеліґенція на службі її капіталу і вільна інтеліґенція, — ось основні кадри ліберально-інтеліґентської опозиції февдальному ладові.

80-ті, 90-ті рр. XIX ст. були добою інтенсивного поширення серед російської професійної інтеліґенції ідей „леґального марксизму", що його Ленін кваліфікував, як відбивання марксизму в буржуазній літературі. „Марксизм був, — писав Ленін, — починаючи від 80 рр. (як не раніше) такою незаперечною, фактично переважною силою серед передових суспільних теорій Західньої Европи, що в Росії теорії, ворожі марксизмові, не могли довгий час виступати проти нього одверто. Ці теорії софістизували (зчаста несвідомо) марксизм, ці теорії ніби ставали сами на ґрунт марксизму, „за Марксом" намагалися заперечити застосування Марксової теорії до Росії" [1]).

Наука, зокрема історіографія, не лишилася поза цим впливом ідей марксизму. М. Покровський характеризував тодішній економічний матеріялізм, підцензурну назву історичного матеріялізму, як найширшу марксистську пляму, що за таких обставин мусіла була позначатися не тільки непевністю обрисів, ба й дуже тьмяним забарвленням. „Фронт економічного матеріялізму (90 рр.) ішов від Плеханова й Леніна зліва до Максима Ковалевського й Мілюкова на крайньому правому фланзі" [2]). Знаходимо у Леніна підтвердження деякого впливу ідей марксизму навіть на П. Мілюкова. Про нього в 1909 р. Ленін писав, як про „одного з найбільш тямущих істориків, що дечого навчився з історичного матеріялізму; під явним впливом його був цей історик... тоді, коли був історик (XIV, вид. 2, ст. 232 — „Последнее слово русского либерализма").

М. П. Василенко своїми родинними зв'язками у 80-х рр., через службу його батька в Глухівському повіті на Чернігівщині, надто був зв'язаний з поміщицтвом, щоб це могло лишитися без впливу на зформування його світогляду. А проте інтерес до Марксових творів захоплює в університеті і його. Маємо про це згадку його самого: в 1888 році у Дорпаті, де тоді вчився М. Василенко в університеті, він брав участь у студентському марксистському гуртку, — „гурток прочитав французькою й німецькою мовами I том Марксового „Капіталу", передплачував „Neue Zeit", а також усі видання Dietz'a, які дорпатська цензура вільно пропускала" [3]).

Це студіювання Маркса, проте, очевидно, ніяк не переконало М. Василенка в правдивості його теорії, — ніде в творах М. Василенка ми не знаходимо ані найменшого натяку не те, що на марксизм, ба й навіть на клясову боротьбу, як не на основний, вирішальний чинник суспільного процесу, то хоча б як на один з основних. Навіть буржуазному сприйманню марксизму надто протидіяли в тодішньому М. Василенкові впливи прямо протилежного капіталізмові напівфевдального поміщицтва.

---

[1]) Ленин, т. XV, вид. 2, ст. 94. — По поводу юбилея.

[2]) „Историк-марксист" № 1, 1926 р. Задачи Общества историков-марксистов, ст. 5.

[3]) І. М. Василенко. Акад. Б. О. Кістяківський. „Записки соц.-економ. відділу ВУАН", т. I, ст. XV.

Тим то в 90-х рр., коли починається наукова діяльність М. Василенка, у тих перших наукових творах про його лібералізм можна писати тільки в лапках, — такий він невиразний та перемішаний з іншими настроями [1]). Посада вчителя історії в Київському кадетському корпусі (1894—1903 рр.) не сприяла, певна річ, зростанню ліберальних настроїв у М. Василенка. А проте еволюція в напрямі буржуазного лібералізму відбувалася все ж у нього через вбирання в себе тих впливів, що їх таки давали зв'язки з основними верствами колишньої російської ліберально-буржуазної інтеліґенції — „третім елементом" у земствах, що фактично заправляв усією земською роботою, — та технічною інтеліґенцією на службі її капіталізмові. У 1903 р. М. Василенко залишає вчителювати і переходить на посаду секретаря Київського Губерніяльного Статистичного Комітету та неодмінного члена „попечительства о народной трезвости".

90-ті роки XIX століття в Росії характеризуються, як відомо, бурхливим розвитком металюрґійної промисловости, що з неї половина продукції йшла на потребу залізничного будівництва, — особливо інтенсивного від кінця 80 х рр., коли почалося будування Сибірської залізниці, — таким самим інтенсивним розвитком зв'язаних з металюрґією галузей промисловости і через це та зокрема через процес пролетаризації селянства — поширенням внутрішнього ринку й піднесенням всієї промисловости. „Але з розвитком промисловости збільшується не тільки чисельний склад пролетаріяту; він гуртується в більші маси, сила його зростає, і він чимраз більше стає свідомий її... Сутички між поодинокими робітниками й підприємцями дедалі більше набувають характеру сутичок двох кляс суспільства" [2]).

У Росії початок першого піднесення цих сутичок припадає на 1896 р. і далі йде інтенсивне їх зростання. До економічного характеру робітничих страйків прилучається незабаром принципово-пролетарський (вимога 8-годинного робітного дня) і політичний, коли в боротьбу вступають робітники-металісти, що вже в 1899 р. дали більшу частину страйкарів. Масовий вступ їх до робітничого руху відбувався зокрема під впливом кризи від цього року в російській промисловості, а надто в металюрґійній, — через зменшення державних замовлень на залізниці: будування Сибірської залізниці кінчалось, а щоб обслугувати її, будовано ж цілі нові заводи. (Ця криза, з невеличкою перервою в зв'язку з роботою в 1904 р. на війну, триває аж до 1910 року).

Від 1901 року розгортаються виразно політичні демонстрації. Того ж таки року Москва побачила перші барикади, 1902 року знаменитий ростовський страйк і 1903 р. масовий політичний страйк на півдні України та в Баку, — пролетаріят усвідомлює себе, як клясу з інтересами, антагоністично-протилежними клясі буржуазії, береться справді до політичної боротьби, зростаючи на ролю гегемона майбутньої революції. Цей рух іде за проводом революційної соціяль-демократії, що спочатку збирає розпорошені гуртки в „Союз боротьби", в 1898 р. відбуває перший з'їзд РСДРП і в 1903 р., на другому з'їзді, остаточно оформлюється, як партія, з визначеним складом, статутом та партійною дисципліною.

Року 1902 активним фактором боротьби стає селянство, що його охоплює масовий рух проти поміщиків у Харківській і Полтавській та почасти в Саратівській губернях. Люто придушений тоді, він не зникає вже цілком і після того, переходячи знову в незмірно ширший масовий рух 1905 року.

---

[1]) Характерні щодо цього написані М. П. Василенком у цей час „Исторические сведения о роде дворян Рахманиновых" (1894 р.) та „К истории малороссийской историографии малорусского общественного строя" („Киевская Старина", 1894 р., № 11, 12).

[2]) Маркс — Енґельс. Комуністичний маніфест.

Ось те тло масового революційного руху робітництва й селянства, що на ньому від початку XX століття став інтенсивніше проступати ліберально-буржуазний рух. „Ми повинні, — пише з цього приводу Ленін, — досягти нової віри у всевладність керованого нами робітничого руху, бачивши, що зворушення в передовій революційній клясі передається й на інші кляси та верстви суспільства, що воно спричинилося вже не тільки до незнаного піднесення революційного духу в студентстві, ба й до початку прокиду села, до збільшення віри в себе й готовности до боротьби в таких суспільних групах, що (як групи) досі мало озивалися". Ленін закликав робітництво дати, спираючись на революційну теорію, провід цьому рухові протесту проти самодержавства, проти „внутрішніх турків"; він пише, що всякий, хто прийшов уже до висновку про потребу скинути самодержавство, „зробивши цей висновок, неминуче стане допомагати, — бурчатиме, а проте допомагати буде, — тій партії, що зуміла зрушити проти самодержавства грізну... силу" [1]).

І справді, року 1901 відбувається перша таємна нарада земців-конституціоналістів. Наступного року за кордоном починає виходити двотижневик „Освобождение" з дуже скромною ліберальною програмою земців-конституціоналістів", — у першому вже числі тут заявлено, що „Освобождение" „не буде революційним органом" і претендує тільки „на ролю реєстратора вільної політичної думки".

Ще через рік там таки зорганізовано об'єднання земців-конституціоналістів у „Союз визволення" (формально в січні 1904 р.). Провід тут беруть на себе радикальніші земці з „третього елементу", і „Освобождение" стає від початку 1904 р. за орган Союзу, відбиваючи отак еволюцію ліберально-буржуазного руху, підо впливом зростання революційного пролетарського руху в Росії. Літо 1904 року — убивство Плеве бойовою організацією с.-р. і після того „ера довіри" — „земська кампанія, розпочата з ласки поліції, лагідні промови Святополк-Мірського та урядових офіціозів, піднесення тону в ліберальній пресі, пожвавлення т. зв. освіченого товариства", — так характеризує цю кампанію Ленін, додаючи далі: „Наш конституційний рух починає яскраво виявляти корінні вади всякого буржуазного лібералізму, а надто російського: надмірний розвиток фрази, зловживання словом, що розходиться з ділом, чисто філістерську довірливість до уряду та до всякого героя лисячої політики" [2]).

Повідь захлескує і М. Василенка: у Києві організується гурток „Визволення", і М. Василенко — в його керівному складі, разом з Б. О. Кістяківським, С. Н. Булгаковим, Н. А. Бердяєвим (р. 1908 — учасники „Вех"), В. В. Водовозовим (пізніше „народній соціяліст"), Ю. Н. Ваґнером, В. Я. Железновим. У 1905 році М. Василенко є фактичний редактор, спільно з М. Б. Ратнером, газеты „Киевские Отклики", що її видавав гурток громадських діячів [3]). 1906 р. в січні М. Василенко стає на два тижні за одного з офіційних редакторів цієї газети, підпадає під адміністративну кару з закриттям газети й ув'язненням його, як „відповідального" редактора, на один рік. Напрямок газети характеризує аґітація за голосування на виборах до I Думи за к.-д. список, що його газета й розсилала читачам. Проте до конституційно-демократичної партії М. Василенко не вступив ні при заснуванні її в 1905 році, ні пізніше, і його партійний стаж датує від 1910 року [4]).

---

[1]) Сочинения, вид. 2, т. IV — Внутреннее обозрение, ст. 321, 331; Начало демонстраций, ст. 345.

[2]) Сочинения, вид. 2, т. VII, ст. 18. — Земская кампания и план „Искры".

[3]) Записки соц.-екон. відділу ВУАН, т. I, ст. XXV. М. Василенко. Акад. Б. О. Кістяківський.

[4]) Дело Киевского Областного Центра действий, Харків, 1927 р., ст. 2.

Після відбуття кари, вийшовши з тюрми в 1908 р., М. Василенко повертається до роботи в присяжній адвокатурі, розпочатої ще перед тим, і лишається на цій роботі аж до другої революції.

Піднесення серед земців-поміщиків опозиційного проти самодержавства руху вони сами цілком певно зв'язували також з революційним рухом селянства, — маємо тут виразне повторювання одного з мотивів дворянського руху перед 1861 р., коли дальше володіння „хрещеною власністю" ставало просто неможливим. І справді, в першому ж числі „Освобождения" в 1902 р., „відвертий лист групи земських діячів", з багатьма підписами в оригіналі, заявляв про намір авторів зорганізуватись проти „урядової та народньої анархії". Лист говорить про „загальний ґрунт клясових та егоїстичних інтересів, що здіймається вгору немов загрозливий вулкан", з обуренням каже про аґрарний рух, — в ньому, мовляв, позначився вплив „революційної пропаґанди", що впала на ґрунт „народнього зубоження, темноти, нерозуміння найелементарніших основ цивільного права" [1]).

Але для поміщицької опозиції характерне є не тільки отаке її походження: дальше загострення революційного руху дуже швидко збуджує побоювання серед поміщиків за основні свої клясові інтереси, за „право" на землю і спричинює поворот назад. Так це було й на початку XX століття в Росії. Група Д. Шіпова вже в 1903 р. повернула вправо, а земці-поміщики в масі своїй, не кажучи вже за дворянську станову організацію, що в ній брало участь те саме поміщицтво, було ще стриманіше в своїй опозиції і ще виразніше в своєму повороті до підтримки самодержавства, при найменших його поступках опозиції. Булигінська Дума, на тлі дедалі ширшого селянського руху в 1905 р., стала за вінець прагнень цієї переважної частини поміщицтва [2]). Найпрогресивніша з економічного (а через це й з політичного) погляду частина поміщицтва стала за один з основних елементів утвореної в грізні дні жовтневого страйку конституційно-демократичної партії, — радикальніші елементи з „Союзу Визволення" вийшли ще раніше.

Організацію з такою самою назвою „Союз визволення" готував ще раніше, і завдання цієї партії попередники її — „освобожденцы" формулювали, як об'єднання тих груп „російського суспільства", „які не мають змоги знайти вихід своєму обуренню ані в клясовій, ані в революційній боротьбі" [3]). З приводу проєкту програми нової партії Ленін ще в червні 1905 р. писав, що під цією назвою „реальна програма монархічної конституції прибирається... в гарні химерні шати демократичної конституції". „Тепер інтереси (буржуазної політики) потребують волі, а волі не можна здобути без народу, підтримку ж народу не можна забезпечити собі не називаючи себе „демократом" (прихильником самодержавства народу), не ховаючи свого монархізму". Аналізуючи програму майбутньої партії, Ленін розкриває правильний зміст двопалатної системи, що мала забезпечити інтереси буржуазії: „Тепер уся влада в руках самодержавної монархії. Проти неї стоїть народ, тобто пролетаріят і селянство, що вже почали боротьбу, ведуть її завзято, ще може... захопляться цією боротьбою до повного скинення ворога... Отож і треба поділити владу на три рівні долі. Одну третину лишити монархії, другу дати буржуазії (верхня палата, сперта на не прямому, не на загальному виборчому праві), останню третину — народові (нижня палата на базі загального тощо виборчого права). Це й буде „справедливий" поділ, при якому забезпечується тверда охорона приватної власности й можливість повернути

---

[1]) Общественное движение в России в начале XX в., кн. II, т. I, ч. 2, ст. 388.

[2]) Див. факти в цитованому томі „Общественного движения в России в начале XX в." ст. 385—398.

[3]) Ленин. Сочинения, т. VII, 2 вид., ст. 341—343. — Революционная борьба и либеральное маклерство.

організовану силу монархії (військо, бюрократію, поліцію) проти народу, якщо він „захопиться“ якоюсь „недотепною“ вимогою“.

Опубліковані в 1931 р. протоколи ЦК кадетської партії цілком ствердили цю аналізу Ленінову і його прогноз: після розгону I Думи, кадети, випустивши „виборгську відозву“, за рецептом члена ЦК Де-Роберті („малокультурний нарід потребує символізму, отож треба влаштувати спектакль і не розходитись „добром“, а примусити поліцію зипхнути депутатів, а перед тим гарно складена відозва до народу“), стали в ЦК радитись (15. VI 1906 р.), що робити. Прийшли до таких висновків: „Питання за те, на якому принципі (загального виборчого права або ні) збирається це представництво (нове — *С. І.*), залишено відкритим... Чи покладається практичне переведення в життя ухвал виборзького маніфесту відверто на наявні органи партії? — Відхилено“ [1]).

1910 рік в історії к.-д. партії є надто виразно політично забарвлений, а з М. Василенка на той час був уже цілком свідомий політичний діяч, отож вступ його цього року до партії, це для нього є цілком певний вияв свого політичного credo. Отже для нашої теми набуває особливої ваги занализувати соціяльну базу к.-д. партії і зумовлену нею політичну лінію. Мусимо особливий наголос зробити при тому на аґрарній політиці к.-д. партії, і зовсім не тому, що відбивання цієї політики в історіографії становить тему цього досліду, навпаки, саме цю тему взято для досліду тому, що аґрарна справа в російській буржуазній революції мала величезне значення, як вододіл між поодинокими клясами та партіями, заступниками їх інтересів. „Об'єктивно, — читаємо в Леніна, — не з погляду наших бажань, а з погляду даного економічного розвитку Росії, основне питання нашої революції сходить до того, забезпечить вона розвиток капіталізму через повну перемогу селян над поміщиками чи через перемогу поміщіків над селянами. Буржуазно-демократичний переворот в економіці Росії є абсолютно неминучий. Жадна сила в світі не може перешкодити йому. Але цей переворот є можливий в двоякій формі: за пруським, якщо можна так сказати, або за американським типом. Це означає ось що: поміщики можуть перемогти, накинути селянам викуп або інші злиденні поступки, з'єднатися з купкою багатирів, сплюндрувати масу остаточно й перетворити свої господарства на юнкерські, капіталістичні. Буржуазно-демократичним такий переворот буде, та він буде найменш вигідний для селян — найменш вигідний з погляду швидкости розвитку капіталізму. Навпаки, повна перемога селянського повстання, конфіскація всієї поміщицької землі, поділ її нарівно означає найшвидший розвиток капіталізму, найвигіднішу для селян форму буржуазно-демократичного перевороту“ [2]). В іншому місці Ленін коротко зформулював це вузлове питання буржуазної російської революції так: „Цей лад (давній аґрарний) може бути зламаний по-поміщицькому або по-селянському, щоб розчистити шляхи поміщицькому або селянському капіталізмові“ [3]).

Отаку вагу аґрарної справи в російській революції чітко розуміла й ліберальна буржуазія. Так, зокрема, в протоколі ЦК кадетської партії з 29. III 1906 р. знаходимо такий запис: „В обговоренні виявилось, що аґрарну справу висунуто обставинами часу на кін і що від того, як буде поставлена аґрарна справа в Державній Думі, залежатиме дальша доля народнього представництва [4]).

На селян у кадетів були великі сподівання, — нотатками за це рясніють протоколи ЦК партії з початків її діяльности, — поки життя не розчарувало членів її щодо цього. Зокрема, надія була на „индивидуализм хохлов“, як

---

[1]) „Красный Архив“, т. 46, ст. 64, 67—68.
[2]) Ленин, т. XI, вид. 3, ст. 252. — V съезд РСДРП.
[3]) Сочинения, т. XII, вид. 2, ст. 135. — Новая аграрная политика.
[4]) „Красный Архив“, т. 46, ст. 59.

висловився був перший голова ЦК князь П. Д. Долгоруков, одностайно підтриманий іншими „знавцями Малороссіи“ [1]). Що землю селянам так чи так, а доведеться дати, — тож треба подбати, щоб себе не скривдити, — це було кадетам ясно відразу. Жуковський в засіданні ЦК партії 14.IX 1905 р. висловив це зовсім „демократично“: „Несмотря на то, что земли много и дворяне охотно всегда продавали ее крестьянам, все ж лозунг населения (Уфімської губ.): крестьянам земля и воля. Им своей земли мало, потому что они очень невежественны“ [2]).

Обдурити й ошукати селян кадети сподівались всякими способами; одним із них мала бути назва. „Назву партії треба змінити, — казав Н. Щербина, — треба — народня партія, а члени — народники“, а Лопацинський пропонував — „народницька партія“. Проте не змінили навіть і назви, тим менше поступок було й у самій аґрарній програмі, і еволюція її після 1905 року була ніяк не на користь селянам. Отож, зрозуміло, чому аґрарний кадетський проєкт у I Думі й обговорення його відштовхнули від кадетів і переважну частину сільської дрібної буржуазії.

Ленін недемократичність „конституційно-демократичної“ партії докладно доводить на найважливішому для нас матеріялі щодо аґрарної її програми і політики в статті „Кадеты и аграрный вопрос“, після досвіду вже діяльности цієї партії в трьох Думах.

Зазначаючи тут намагання кадетів обминути в полеміці проти „Правди“ питання про те, „демократична з них партия чи ліберально-монархічна“, Ленін пише: „Це питання дуже важливе. Воно має не тільки загальнопринципове значення, даючи матеріял, щоб вияснити основні політичні поняття. Поза тим, питання про суть кадетської партії, що претендує керувати всією опозицією, поєднується нерозривно з усіма (підкр. Ленінове — *С. І.*) основними питаннями російського визвольного руху взагалі“. Далі Ленін з'ясовує спільні риси в ліберала й буржуазного демократа: обоє вони „настроєні проти давнього ладу абсолютизму, кріпачництва, привілеїв вищого стану тощо, настроєні на користь політичної волі і конституційного правного ладу... Їх одміни. Демократ заступає масу людности. Він поділяє дрібнобуржуазні забобони її... Але демократ вірить у масовий рух, його силу, його правоту, ані трохи не боїться цього руху. Демократ обстає за знищенням усіх середньовічних привілеїв без усякого винятку. Ліберал заступає не масу людности, а меншість її, а саме: велику й середню ліберальну буржуазію. Ліберал боїться руху мас та послідовної демократії більше, ніж реакції. Ліберал не тільки не добивається остаточно знищити всі середньовічні привілеї, а просто боронить деякі історичні привілеї, прагнучи поділити їх між Пурішкевічами й Мілюковими, а не знищити їх зовсім. Ліберал боронить політичну волю й конституцію завжди з обмеженнями (як ось двопалатна система і багато іншого), при чім кожне обмеження є збереження привілеїв кріпачників. Ліберал хитається, отже, раз-у-раз між кріпачниками й демократією... Російська демократія, це — робітнича кляса (пролетарська демократія) і народники та трудовики всіх відтінків (буржуазна демократія). Російський лібералізм — партія к.-д., а також „прогресисти“ та більшість національних груп III Думи“ [3]).

---

[1]) „Красный Архив“, т. 46, ст. 45.

[2]) Там само, ст. 49.

[3]) Не зайве тут буде згадати про надзвичайну розпливчастість вживання в нашій літературі терміну національ-демократи. Як назва партії, що мала місце в історії, ця термінологія цілком до речі при умові, що тут же дається пояснення того, в якій мірі під цією назвою, як під вивіскою, ховається зовсім недемократична суть. Як наукове поняття, як класова аналіза, вживання цієї назви для партій великої та середньої буржуазії, явно антагоністичних демократії („самодержавство народу“, — як писав Ленін), є не тільки помилкове, бо й навіть політично шкідливе: воно допомагає заличковувати цю антагоністичність, допомагає комбінацією двох прикметників — „національ-демократичний“ — навіювати думку про те, що

Далі Ленін перевіряє ці загальні міркування та основні принципіяльні засновки на к.-д. аґрарній програмі.

Ще в 1905 р., з приводу першої аґрарної програми земців-конституціоналістів, основних кадрів майбутньої к.-д. партії, як її, цю програму, ухвалили на земському з'їзді в лютому 1905 року, Ленін писав: „Якими нужденними дачками мріють вони відкараскатись; єдиний революційний захід, конфіскацію удільних земель, вони обмежують частиною цих земель, боячись назвати конфіскацію конфіскацією та замовчуючи церковні землі. Обіцяючи прирізати землю малоземельним, вони цупко тримаються за викуп, не застерігаючись жадним словом, хто платитиме за ці викупні землі. Вони вважають, очевидно, за само собою зрозуміле, що платитиме мужик, — подібно до знаменитого викупу 1861 р.... Щодо оренди, одного з найболючіших питань селянського господарства, вони обмежуються наймеш певним гаслом „упорядкування"... Але за найважливіший і найнебезпечніший пункт ліберальної програми ми вважаємо пункт про „громадсько-державні посередницькі комісії"... Явне готування пастки. Під „громадським" ми розуміємо поміщиків, під „державою" чиновників. „Громадсько-державний", отже, означає поміщицько-чиновницький, нічого більше... Поміщики — такі добрі, такі добрі: бачучи, що від них землю погрожують дурно взяти, вони великодушно погоджуються її продати, — за гарну ціну, певна річ" [1]).

У 1912 р., після цитованих угорі міркувань про недемократичність к.-д. партії, Ленін, щоб ілюструвати їх, бере промову в III Думі к.-д. Березовського, що її „Речь" назвала „підтвердженням програми к.-д. в аґрарній справі". Березовський тут закликає праву частину Думи не лякатися кадетського аґрарного проєкту: „Не треба вихоплювати з нього голий факт примусового вивласнення землі, обурюватися з нього й казати, що це насильство; треба подивитись і оцінити, на що виходить те, що пропонується в нашому проєкті, і як провадиться це примусове вивласнення... Візьміть проєкт 42 членів I Державної Думи (кадетів — *С. Л.*); у ньому було тільки визнання доконечної потреби найперше вивласнити ті ґрунти, що їх не експлуатують сами власники. Далі партія народньої свободи підтримувала утворення місцевих комісій, що мали... з'ясувати, які ґрунти треба вивласнити, які ні, та скільки селянам треба землі, щоб їх задовольнити. Ці комісії конструйовано так, щоб у них половина була членів із селян і половина не-селян... Далі все це пройшло б через Державну Думу та через Державну Раду і перероблене дістало б остаточну санкцію. Наслідком цієї планомірної роботи без сумніву було б правдиве задоволення справжніх потреб людности та поєднане з ним заспокоєння і збереження культурних господарств, що їх партія народньої свободи ніколи без крайньої потреби не бажала руйнувати".

Аналізуючи цю промову, що цілком відповідала і програмі, і тактиці к.-д. в Думі (вони провалили в I Думі проєкти трудовиків про утворення земельних місцевих комітетів на основі загального виборчого права), Ленін пише: „На папері кадети визнають загальне виборче право. На ділі в одній з най-

---

всякий, хто виступає в ім'я нації, виступає в ім'я цілого народу. Націоналістичні висновки з цієї концепції дальших пояснень не потребують.

Ленін до питання про те, що таке демократизм і демократична партія, повертається багато разів, — з кожного тому його творів можна було б подати чимало прикладів того. Чому це так, ясно з того значення, яке мало для партії пролетаріяту вироблення її ставлення до буржуазних партій. І в доповіді на цю тему на V з'їзді РСДРП, і в статті після того „Отношение к буржуазным партиям" (в XI томі творів, вид. 2) Ленін підкреслює, що „справжнім джерелом усієї розбіжности в справах практичної політики пролетаріяту в російській революції була різна оцінка нашого ставлення до непролетарських партій. Від початку вже російської революції позначилися серед с.-д. два основні погляди на її характер та на ролю пролетаріяту в ній. Хто розглядатиме тактичні суперечки в РСДРП, не торкаючись цих основних поглядів, той безпорадно плутатиметься в дрібницях та деталях".

[1]) Сочинения, VII, вид. 2, ст. 216—218. — Аграрная программа либералов.

важливіших справ російського визвольного руху — аґрарній, вони не визнають загального виборчого права... Вони кладуть в основу інший принцип, принцип „порозуміння“ старого з новим, поміщика з селянином, чорної сотні з демократією. Половину тим, половину тим, — ось що виголошують кадети. Це й є... збереження і підтримання середньовічного привілею. Що ж таке й були середньовічні привілеї, як не те, що один поміщик важив стільки ж, скільки сотні й тисячі селян. З рівности поміщиків і селян об'єктивно не може бути нічого, як тільки поділ привілеїв між поміщиками й буржуазією. Тут ясніше за ясне видно, що „примусове вивласнення“ кадетів, — є примушення селян поміщиками. Хто надумав би заперечувати це, той має довести, що в Державній Раді переважають селяни над поміщиками. „Рівність“ поміщиків із селянами на початку, а при кінці — якщо полюбовного порозуміння не сталося — „перероблення“ проєкту в Державній Раді. Ну то як же? Демократична є партія кадети чи контрреволюційна партія ліберально-монархічної буржуазії? Партія це „народньої свободи“ чи поміщицького заспокоєння?“ [1]).

Матеріялів про те, інтересам яких саме кляс в російській революції служила к.-д. партія, є надто багато, щоб ми не тільки могли тут навести головне, ба й хоча б згадати за основні, щодо цього, моменти в політиці цієї партії. Це не становить теми нашого досліду, отже мусимо обмежитися поданим отут з тієї енциклопедії російської революції, що її становлять Ленінові твори, — для завдань нашого досліду цього досить, бо цим доведено, як писав Ленін в іншому місці, що кадетський лібералізм „є лібералізм буржуазного адвоката, який мирить селянина з поміщиками і мирить на користь поміщикові“ [2]).

Виразний відхід кадетів від революції виявився після грудневого повстання, оформившись на 2-му кадетському з'їзді, через 2 місяці після повстання. Протоколи ЦК к.-д. партії дають яскраві докази того, що це сталося не враз, що вже за жовтневого страйку, коли саме й народилася ця партія, і після того, в ще листопаді 1905 р., за такий напрям діяльности партії були виразні висловлювання більшости членів її ЦК. Так, чернетка протоколу 21. X 1905 р. нотує про існування „пожертв, що їх дано з умовою, щоб їх не витрачати на збройне повстання тощо“. Тесленко пропонує тоді ж „не утримуватись від зносин з найвищою владою („властями предержащими“) з приводу тривожних подій“. Мандельштам погоджується з Шаховським, „что делать ничего особенного не следует“, бож „надо умерять, а это мы не в силах“. На засіданні 14. XI 1905 р. Свечін не сподівається, що вийде щось із пропозиції Зубріліна про спілку з трудящими масами, — однаково ж, мовляв, казатимуть: „С панами посидели и панское тянет“; а Зубрілін у другому виступі в тому самому засіданні ЦК каже вже: „Ліві партії це вже не спільники і тепер легше здобути кошти на боротьбу з лівими партіями. Ergo пожертви“. 23. XI 1905 року Н. Щепкін уважав за потрібне нагадати (отож були вже підстави), що „не час тепер боротися з крайніми партіями. Хто хоче боротися з революцією, той мусить вийти з партії. На мою думку, не з партії, а з політичного життя“ [3]).

Грудневе повстання збило цю початкову деяку розбіжність думок в одне. Протокол з цієї доби свідчить про велику розгубленість ЦК кадетської партії і явну ворожість повстанню. Ось сплутаний, схвильований запис обговорення в чернетці протоколу 7 — 21. XII 1905 року: „О провокации правительства. О том, что мы приняли забастовку, как политическое орудие. О том, что цели забастовки мы сочувствовать не можем. Мы должны были преду-

---

[1]) Сочинения, т. XVI, вид. 2, ст. 111—117. — Кадеты и аграрный вопрос.

[2]) Ленин. Сочинения, т. XI, вид. 3, ст. 154. — Аграрный вопрос и силы революции.

[3]) Останній етап еволюції самого Н. Щепкіна — участь у змові проти радянської влади, в Москві, в 1919 р., за що він і був тоді розстріляний. — „Красный Архив“, т. 36, ст. 4.

предить забастовку... Защита правительства С. А. Котляревским. Отвратительное впечатление от сочувствия забастовщикам. О партийной дисциплине. Об интересах партии. О сочувствии забастовкам и забастовке — глупость вековая, если мы промолчим. Между Якушкиным и мною, я думаю (це записував А. Корнілов, — тоді член-секретар ЦК — *С. І.*), нет большой разницы. Как страус. Аналогия с 81 г... Неизбежность поражения... В. А. Маклаков за переговоры с Дубасовым. П. Д. Долгоруков (голова ЦК — *С. І.*): ...Надо обратиться к революционерам, чтобы они прекратили... Вчера определенно решено было поддерживать, я не сочувствую“ [1]). — Якою була ця „піддержка“ — річ добре відома.

У II Думі кадети вже не крилися з відходом від революції. Так, на декларацію уряду в II Думі вони через Маклакова заявили: „Революція, пароксизм революції... кінчився, але натомість добу реформ тепер відкладати не можна; той, хто не проведе їх зараз, той буде винний перед історією за це, якщо він спричинить, на лихо й нещастя наше, подібний же пароксизм революції“ [2]).

Отже на тлі отих усіх фактів, які характеризують діяльність кадетскої партії набувають значення відомості про склад к.-д. фракції в Думах. У I Думі із 153 к.-д. було 92 дворянини, а поміж ними 49 чол. мало понад 500 десятин землі кожен [3]). Який політичний настрій опанував поміщиків після широкої хвилі селянських рухів, це виявив „гострий розрив з к.-д. партією тих дворянських кіл, що в 1904—5 рр. на земських з'їздах слухняно йшли за майбутніми к.-д. Після революції земські установи, трохи не 40 років бувши перед тим ареною боротьби між урядом та лібералами, легко й швидко були захоплені чорносотенцями й дворянами з партії октябристів. Кадети, що скомпромітували себе в 1905 році „близькістю“ до революційних партій, були викинуті не тільки із земств, ба й по деяких губернях з дворянських громад“ [4]). А проте частина, менша, поміщиків ще йшла за к.-д. і на виборах до II Думи (початок 1907 р.). За це свідчать такі цифри: в землевласницький курії правих було 70,9% виборців; к.-д. та лівіших від них ця курія дала 24,4% [5]). Щодо кадетської фракції II Думи, то Ленін, підрахувавши за матеріялами, вміщеними у виданні „Члены II Государственной Думы“, що на 79 к.-д. тут припадає 20 поміщиків.

На виборах до II Думи цілком ясно позначився перший і великий відхід від к.-д. дрібної міської буржуазії. — „За матеріялами к.-д. статистика д. Смірнова в „Речи“, — пише Ленін, — в 22 містах із 153 000 виборців, що вибирали із 4 списків, монархісти дістали 17 000 голосів, октябристи 34 000, лівий блок — 41 000, к.-д. 74 000. У першому ж виборчому бою, при величезній силі к.-д. щоденної преси, к.-д. леґальної організації, к.-д. брехні про небезпеку, що пройдуть чорні, при підпільному існуванні лівих — відірвано від к.-д. таку величезну масу голосів, що поворіт прикажчика, дрібного службовця, нижчого чиновника, нужденного квартиронаймача є очевидний“ [6]).

Це був перший великий удар кадетській партії, тим більше дошкульніший, що сподівання залучити до себе робітників зазнали поразки ще раніше. В засіданні ЦК кадетської партії 13. XI 1905 р. Караулов свої сподівання щодо бази партії характеризував так: „Гасло селян — воля, бог і цар; міська людність додає — порядок, як реакція проти страйків. База: селяни,

---

[1]) „Красный Архив“, т. 46, ст. 44, 51—54.

[2]) Владимиров. Буржуазия между двумя революциями, „Проблемы марксизма“, 1931 р., № 8—9, ст. 138.

[3]) Бородин. Государственная Дума в цифрах 1906 р. — Ленин. Сочинения, т. XI, вид. 3, ст. 546.

[4]) Владимиров. Цит. твір, ст. 136.

[5]) Ленин. Сочинения, т. XI, вид. 3, ст. 24, 44, 154.

[6]) Ленин. Сочинения, т. XI, вид. 3, ст. 6.

робітники, міська людність. Робітники стомлені диктатурою крайніх партій“ [1]). Даремна надія: робітники стомленості „диктатурою“ не виявили й найменшої!

В початковий період діяльности I Думи Ленін клясову структуру к. д. партії характеризував так: „Не зв'язана з якоюсь певною клясою буржуазного суспільства, але цілком буржуазна своїм складом, своїм характером, своїми ідеалами, ця партія хитається між демократичною дрібною буржуазією та контрреволюційними елементами великої буржуазії. За соціяльну підпору цій партії є, з одного боку, масовий міський обиватель, — той самий міський обиватель, що завзято будував барикади в Москві в знамениті грудневі дні, а з другого боку, ліберальний поміщик, що його пориває до порозуміння через вільнодумного („либеральничающего“) чиновника з самодержавством, до „некривдного“ поділу влади між народом і всякими гнобителями народу з божої ласки“ [2]).

Успіх кадетів на виборах до I Думи пояснюється чималою мірою бойкотом виборів революційними партіями. Але Ленін тоді ж, аналізуючи „блискучі“ перемоги кадетів, віщував, що вони впадуть, коли розвіються конституційні ілюзії, віщував неминучість розколу строкатого блоку „народньої свободи“, що не зможе витримати спроби дедалі гострішої соціяльно-політичної боротьби: „Тоді — від величезного к.-д. блоку справді лишиться тільки та маюча середня буржуазія, що їй без сумніву, на роду написано поділити, кінець-кінцем, з Гучковим його буржуазний страх“ [3]).

Отже в проєкті резолюції до 5-го з'їзду РСДРП (в травні 1907 р.), що написав Ленін, клясова структура к.-д. партії дістала вже таке зформулювання: „Економічною основою таких партій (ліберально-монархічної буржуазії та головної з них — кадетської) є частина середніх поміщиків та середньої буржуазії (в ухваленій на з'їзді резолюції, — проти цього не було заперечень від Леніна, — дві ці верстви замінено словами „економічно-прогресивніші верстви буржуазії“), особливо ж буржуазна інтеліґенція, тим часом частина демократичної міської і сільської дрібної буржуазії іде ще за цими партіями тільки з традиції та бувши просто ошукувана лібералами [4]).

За п'ять років діяльности III Думи кадети остаточно усвідомили й оголосили себе як „опозиція його величности“, навіть на базі самодержавної реставрації 3 червня 1907 р. (зміна виборчого закону); вони стали справді лівим крилом буржуазного центру, блокуючись раз-у-раз з його правим крилом — октябристами, вийшли на шлях підтримки імперіялістичної політики самодержавства і не переросли ще тоді в партію великої буржуазії тільки через те, що велика аґрарна буржуазія була ще з октябристами, а великій промисловій буржуазії потрібна була своя клясово суцільна партія. — „Від кадетської партії їх відділяє неохота до демагогічного залицяння кадетів з демократією. Кадетські фальшиві балачки про загальне виборче право, про примусове вивласнення землі (хоча б і з викупом) цим „суріозним“ конституціоналістам здаються цілком зайві й недозволенні“ [5]).

Доба IV Думи в еволюції кадетської партії мало що змінила. Ліберально-монархічний блок кадетів з октябристами став цілком явним фактом у наслідок і полівіння октябристів, і поправіння кадетів. Який це мало клясовий зміст, стане очевидним, як узяти до уваги, що об'єднання кадети мислили собі тільки через рух „зліва направо“. „Ми маємо досвід політичних помилок і розчарування, — писала „Речь“: — Коли опозиція об'єднується, вона природно об'єднується на мінімальній програмі найпоміркованішої з партій, що

---

[1]) „Кадеты в 1905—1906 гг.“, — „Красный Архив“, т. 46, ст. 47.
[2]) Сочинения, т. IX, вид. 2, ст. 93. — Победа кадетов и задачи рабочей партии.
[3]) Сочинения, т. X, вид. 2, ст. 118. — К итогам к.-д. съезда.
[4]) Сочинения, т. X, вид. 2, ст. 384; т. XI, вид. 3, стор. 526.
[5]) Сочинения, т. XVI, вид. 2, ст. 218. — Национал-либералы.

входять до її складу“ [1]). Саме такого змісту це об'єднання й набуло, як підсумовує факти Ленін напередодні війни [2]). Від „безвідповідальної“ опозиції що почала формуватися в „лівий блюк“, кадети відмежувались остаточно.

Війна спричинилася до надзвичайного зростання в Росії промисловости (гуртова продукція промисловости 1913 р. — 5, 6 млрд. 1916 р. — 6, 8 млрд.) і дала змогу буржуазії зорганізуватись, захопити до своїх рук порядкування всіма справами через військово-промислові комітети, земсько-міську організацію тощо. Причини лівіння буржуазії ще до війни Ленін убачав у тому, що, „не вважаючи на столипінське підновлення царизму, забезпечення буржуазної еволюції не виходить“. — „Поміщицька монархія Олександра III намагалася спиратись на „патріярхальне“ село та на „патріярхальність“ взагалі в російському житті; революція розбила вщент таку політику. Поміщицька монархія Миколи II після революції намагалася спиратись на контрреволюційний настрій буржуазії та на буржуазну аґрарну політику, що її провадили ті самі поміщики; крах цих спроб, безсумнівний тепер навіть для кадетів, навіть для октябристів, це крах останньої можливої для царизму політики... Столипін зійшов зо сцени саме тоді, коли чорносотенна монархія взяла, що можна було їй на користь узяти, від контрреволюційних настроїв усієї російської буржуазії. Тепер, ця буржуазія, відштовхнута, обпльована, запаскуджена сама від себе зреченням демократії, масової боротьби, революції, стоїть розгублена, спантеличена, бачачи симптоми зростання нової революції“ [3]).

Отже маємо тут суперечний процес: з одного боку, кадети в IV Думі виступали гостріше, з зовнішнього вигляду, проти самодержавства, — тобто ніби лівішали, наближались до революції, а насправді, вони ще виразніше, гостріше відмежовувалися від дійсно революційних сил [4]). Щоб цей процес виявив назовні справжню свою клясову суть, треба було вибухнути революції. Так воно й сталося. Після лютневої вже революції кадети посіли місце самодержавства, а дрібнобуржуазна демократія їх місце [5]). Колишня чорна сотня тулилася тепер до кадетів, як до своїх: у перший день виборів до районних дум у Петрограді „Новое Время“ друкувало заклик: „Подавайте список партії народньої свободи“ [6]). Та тільки той, хто за зовнішнім не бачить справжньої суті справи, вбачав би в цьому полівіння „Нового Времени“ — давнього сторожового пса самодержавства.

Про тимчасовий уряд Ленін у березні 1917 р. писав: „Цей уряд не є випадкове зборище людей. Це представники нової кляси, що піднеслася до політичної влади в Росії, кляси капіталістичних поміщиків та буржуазії, що давно править нашою країною економічно і що, за час революції 1905—1907 рр., як, нарешті, — до того ще особливо швидко, — за час війни 1914—1917 рр., надзвичайно швидко зорганізувалася політично, забираючи до своїх рук і місцеве самоврядування, і народню освіту, з'їзди різних родів, і Думу, і військово-промисловий комітет тощо. Ця нова кляса майже була вже при владі на 1917 рік“ [7]).

Мілюкову належать сказані під час війни слова: — „Якби мені сказали, що організувати Росію для перемоги це означає організувати її для революції, я відповів би: краще лишіть її на час війни таку, яка вона була, неорганізована“ [8]).

---

[1]) Ленин. Сочинения, т. XII, вид. 2, ст. 125. — Политические заметки.

[2]) Ленин. Сочинения, т. XVII, вид. 2, ст. 363. — О политическом положении.

[3]) Ленин. Сочинения, т. XIV, вид. 2, ст. 64; т. XV, вид. 2, ст. 225, 227. — Столыпин и революция.

[4]) Див. яскраві і численні факти в ч. 3 книги Б. Граве. — К истории классовой борьбы в России в годы империалистической войны. 1926 р.

[5]) Ленин. Сочинения, т. XX, вид. 2, ст. 570—571.

[6]) Ленин. Сочинения, т. XX, вид. 2, ст. 440.

[7]) Ленин. Сочинения, т. XX, вид. 2. — Первый этап первой революции.

[8]) Владимиров. Буржуазия между двумя революциями, „Проблемы максизма“, 1931 р.: № 8—9, ст. 160.

Революція організувалась сама, відкинувши набік думку про військову перемогу, і проголосила війну війні. Кадетська партія, що об'єктивним ходом економічного розвитку й переможним ходом соціяльної революції стала партією великої буржуазії, — останній етап еволюції її клясової структури, — разом з цією буржуазією була відкинута остаточно в табір явної одвертої контрреволюції. Там знаходимо ми в цей час і акад. М. П. Василенка, одного з головних діячів гетьманського уряду на Україні: після перевороту він був закликаний гетьманом організувати кабінет міністрів, провадив переговори, що до організації кабінету не призвели, виконував короткий час тоді ж таки найвідповідальніші обов'язки міністра закордонних справ, більшу частину гетьманської доби був міністр народньої освіти, пізніше президент сенату і нарешті, в 1922—23 рр. став учасником Київського Обласного Комітету Центру дій — контрреволюційної кадетської, великодержавної організації — змови, щоб повалити радянську владу. Ми не можемо тут докладніше говорити про гетьманські часи, про цей своєрідний національний бонапартизм на українському ґрунті, що виразно заступав інтереси великої аґрарної і промислової буржуазії на Україні за часів громадянської війни; ми не можемо торкатися тут і ролі акад. Василенка за цієї доби: ця тема надто широка і потребує спеціяльного досліду; це не конче й потрібне для аналізи праць акад. Василенка з історії кріпаччини, що припадають найбільше, на давнішу добу: 1894-й, 1901 та 1911 рр. Проте згадка за цей останній етап у клясовій еволюції акад. Василенка не зайва й тут, бо цей етап підтвердить нам ще одним доводом правдивість клясової аналізи тієї давнішої добив науковій діяльності акад. Василенка: 1918-й та 1922—23 рр. показали, в який бік зростали ті тенденції, що в 1894, 1901, 1911 рр. могли ще здаватися непройнятим клясово-політичним спрямованням, могли здаватися об'єктивним вивченням фактів, шуканням об'єктивної істини тощо.

II.

Ми розглянули в попередньому розділі шлях, що ним пройшов буржуазний лібералізм за останнє велике піднесення цього руху, що його розцвіт щільно поєднаний з добою буржуазних революцій в колишній Росії.

Економічно-прогресивна буржуазія, а головно, широкі кадри буржуазної інтеліґенції, — підкреслює раз-у-раз Ленін, — і становили масову основу цього руху, а особливо найбільшої ліберально-буржуазної партії — кадетської. Підкреслює особливе значення буржуазної інтеліґенції в клясовій структурі кадетської партії і резолюція V з'їзду РСДРП, що її написав Ленін [1]). Ця широка участь у кадетській партії буржуазної інтеліґенції позначилася, зокрема, і на практиці цієї партії, що її Ленін характеризував, як „тактику поміщицької контрреволюційности та інтеліґентського безсилля. Поміщики — контрреволюційна сила. Великий буржуа також. Буржуазний інтеліґент і ліберальний чиновник — їх полохливий слуга, що прикриває своє прислужництво контрреволюційним „демократичним“ лицемірством“ [2]).

Оце прикривання справжніх клясових прагнень кадетської партії фльором демократизму зробило з них, як писав в іншому місці Ленін „очищенную, облагороженную, сублимированную, надушенную, идеализированную, подслащеную персонификацию общебуржуазных стремлений“. — „Кадети, — додає він, — це не партія, а симптом. Це не політична сила, а піна, і піна та повстає від зіткнення сил, що, борючись, більш-менш зрівноважуються. Вони

---

[1]) Сочинения, т. XI, вид. 3, ст. 526.
[2]) Сочинения, т. XI, вид. 3, ст. 185. — Сила и слабость русской революции.

поєднують у собі, справді, лебедя, щуку й рака — балакучу, чванливу, самовдоволену, дрібноголову, полохливу буржуазну інтеліґенцію, контрреволюційного поміщика, що бажає за приступну ціну відкупитись від революції і, нарешті, твердого, хазяйновитого, економного й крутенького дрібного буржуа... Кадети не хочуть панувати, воліючи краще „перебувати“ при монархії в верхній палаті. Вони не можуть панувати, бо справжні хазяї буржуазного суспільства, різні Шіпови й Гучкови, представники великого капіталу і великої власности, стоять осторонь цієї партії. Кадети — партія мріяння про біленьке, чистеньке, упоряджене „ідеальне“ буржуазне суспільство. Гучкови й Шіпови — партія чорненького, справжнього, реального капіталу в сучасному буржуазному суспільстві. Кадети не можуть вести революцію вперед, бож не має за ними з'єднаної і справді революційної кляси. Вони бояться революції“ [1]).

Подаючи в цій статті клясову аналізу двопалатної системи, що її цитовано вже в першому розділі, і зазначаючи лицемірство цієї позиції, „фалш „наукових“ (по-професорському наукових) доводів“, — Ленін пише: „Було б проте в основі помилковим, певна річ, пояснювати це ліцемірство й цей фалш особистими прикметами кадетських проводирів та поодиноких кадетів. Марксизмові цілком чуже подібне вульґарне пояснення, що його зчаста накидають нам наші супротивники. Ні, серед кадетів є дуже щирі люди, котрі вірять у те, що їхня партія є партія „народньої свободи“. Але двоїста й хистка клясова основа їхньої партії неминуче породжує їхню дволику політику, їхній фалш та їхнє лицемірство“ [2]).

Для не-марксиста буде цілком незрозумілий той безперечний, доведений усією діяльністю кадетської партії, факт, що не буржуазна інтеліґенція, хоч кількісно вона переважала в цій партії, визначала клясове спрямування партії, а інтереси інших кляс і найперше, поміщиків. Для марксиста пояснення цьому факту дає міжклясове, але не надклясове становище інтеліґенції і основне значення аґрарної справи в буржуазній російській революції, — про це була вже мова в першому розділі. Ця фактична командна роля поміщицьких інтересів була очевидна ще в „Союзі визволення“, коли, як писав Ленін, в основному питанні програми „організовані члени партії, тобто члени „Союзу визволення“ обстоювали в більшості своїй однопалатну систему і проте відмовлялись від неї в своїй програмі, зовсім обминали питання, догоджаючи неорганізованим членам партії, догоджаючи „земській фракції“, що „за двопалатну систему“. Співвідношення сил, можна сказати, провіденціяльне для політично-активної буржуазії: організовані інтеліґенти „предполагают“, неорганізовані ділки, верховоди, капіталісти „располагают“ [3]). Ми бачили вже, що так воно було й далі.

Оця особливість клясової структури кадетської партії та зумовлена нею особливість тактики її створила два типи кадетських діячів, — її праве й ліве крило. Ці двоє спрямувань Ленін часто персоніфікує в особах Струве та Мілюкова. „Один тип одверто прагне до релігії, до Пурішкевічів, до прямої боротьби з демократією і намагається послідовно теоретично обґрунтувати це прагнення. Другий тип спеціялізується на прикриванні саме цього прагнення залицянням до демократії“. — „Струве, а за ним Маклаков тільки одвертіше за інших кадетів сказали правду про свою клясу, про свою партію. Ця правда пекла очі тим дипломатам кадетської партії (на чолі їх д. Мілюкову), що мають за потрібне залицятися до демократії, вважаючи, що роля цієї демократії ще не скінчена, що буржуазії може доведеться жити й діяти

---

[1]) Писано це в 1906 році, коли кадетська партия ще далека була від перетворення її на партію великої буржуазії, на партію національ-лібералізму.

[2]) Сочинения, т. IX, вид. 2, ст. 93—97. — Победа кадетов и задачи рабочей партии.

[3]) Сочинения, т. VII, вид. 2, ст. 340. — Революционная борьба и либеральное маклерство.

за обставин, що творитимуть їх не тільки Пурішкевічі, а — борони боже — й за обставин, що творитиме їх демократія, „чернь", „вулиця", робітники. Ведучи ту саму лінію, що й Струве та Маклаков, Мілюков хоче прикривати її, чепуритися перед публікою, ошукувати демократію і вести її на поводі. Тим то Мілюков удає, що сперечається з „Вехами", що сперечається із Струве, що спростовує Маклакова, а насправді — він тільки навчає Струве й Маклакова хитріше ховати свої думки" [1]).

Така клясова структура й тактика кадетської партії надавала особливої ваги науковій і взагалі літературній діяльності на кадетських ідеологічних позиціях. Вгорі цитовано вже Ленінову думку про тонку отруту, що її вносила ця діяльність у широкі маси, про більшу небезбеку її, коли рівняти з одвертою чорносотенною аґітацією, про потребу боротися з нею; а великі кадри висококваліфікованої інтеліґенції в кадетській партії, зокрема професури, робили цю небезпеку цілком реальною.

У цьому розділі ми маємо розсунути ті лаштунки, що їх понаставляла ліберально-буржуазна історіографія, щоб прикрити справжні рушійні сили і закріпачення, і розкріпачення селян; маємо показати, інтереси якої кляси та які саме інтереси в своїх дослідах про окремі моменти з історії кріпаччини в Росії і на Україні вона отими лаштунками гарно декорувала. Через брак місця нам доведеться обмежитися небагатьма прикладами; безперечно, проте, що ця надзвичайно широка, важлива й актуальна тема заслуговує на спеціяльно їй присвячену ширшу розвідку, — адже саме тут зав'язано вузол дуже багатьох клясових стосунків доби перетворення України й Росії з февдальної на капіталістичну, — вузол, що його розрубала тільки перемога пролетарської революції, завдавши смертельного вдару заразом обом цим суспільним формаціям; а охочих звести розрубані кінці й зв'язати їх знову є ще досить і сьогодні.

Політична ідеалізація реформи 1861 року почалася ще в період опрацювання її, — спершу, звісно, публіцистична [2]). За публіцистикою пішла й менше рухлива наука. Геркулесових стовпів це вихваляння дійшло в книзі Г. Джаншієва — „Эпоха великих реформ". Редакція згаданого вгорі ювілейного видання — „Великая реформа", визнаючи самий факт ідеалізації, намагається виправдати його в минулому й ніби відмежуватись від нього в майбутньому [3]). Пояснює редакція цю політичну ідеалізацію тим, що не було ніби матеріялу для соціологічної оцінки: „економічні причини, що робили неминучим скасування кріпаччини ради інтересів самих же поміщиків, міркування державної безпеки, що примушували поспішати з реформою, під страхом всеросійської пугачовщини, — все це не було досить з'ясоване науковою аналізою. Злиденні для селян здобутки від визволення: — зростання малоземелля, що переходило в простий земельний голод, ріст недоїмок, що руйнував селянські господарства, частішання голодування, що стало повсякчасним супутником сільського життя, — ці факти не ставлено в зв'язок з основами реформи, з її нерішучістю та боязкістю, з її скупою філантропією та дбайливою увагою до поміщика. Усе це стало відоме пізніше. А. поки аналіза німотствувала і соціологічний розум реформи далі лишався темний, подію 19 лютого посів політичний ідеалізм. І посівши, довго не давав установити на неї правдивий погляд. Нічого дивного тут немає, бож така є природа політичного ідеалізму. Велика подія в житті кожного народу з глибу віків кидає своє світло вперед і править за маяк для поступного руху. І перше, ніж наука потрапить знайти йому правдиве витлумачення, політичний ідеалізм устигає ґрунтовно затемнити його розуміння своїм нестримним захопленням".

---

[1]) Сочинения, т. XVII, вид. 2, ст. 229. — Политические споры среди либералов.
[2]) Факти у Корнілова — „Крестьянская реформа", 1905, ст. 52—54.
[3]) Том I, „Від редакції", стор. III—IV; підписали А. Джівелеґов, С. Мельґунов, В. Пічета

Скільки теж „політичного ідеалізму" — фалшу та нещирости в цій аналізі політичного ідеалізму ліберальної науки й публіцистики! Ніби небезпека всеросійської пугачовщини після Кримської війни стала відома ліберальній науці тільки пізніше! Хіба ж селянські рухи, дедалі масовіші й частіші на протязі всього царювання Миколи I, і величезний вибух їх наприкінці війни були сучасникам не відомі? Адже, якщо сучасна нам наука знає тільки цифри, то сучасна реформі наука дуже турбувалася, щоб не відчути їх на своїй спині. З усієї величезної скарбниці фактів досить було б навести полеміку з Герценом Бориса Чічеріна, тамбовського поміщика й професора державного права в Московському університеті, одного з найпопулярніших у 90-х рр. буржуазних публіцистів [1]).

Або зацитуймо один із політичних листів М. П. Погодіна. Ці листи Погодін тоді не мав змоги друкувати з цензурних міркувань (надруковано їх у 70-х рр.), а проте їх переписувано, як записав Погодін у своєму щоденнику, в тисячах екземплярів, і вони були відомі Миколі I; з цією нотаткою самого Погодіна цілком збігаються численні відомості з інших джерел [2]). І от в одному з листів з 1854 р. ми читаємо: „Мирабо для нас не страшен, но для нас страшен Емелька Пугачев. Ледрю Роллен со всеми коммунистами не найдет у нас себе приверженцев, а перед Никитою Пустосвятом разинет рот любая деревня. На сторону Маццини не перешагнет никто, а Стенька Разин лишь кликнет клич. Вот где кроется наша революция, вот откуда грозят нам опасности, вот с которой стороны стена наша представляет проломы... Да и теперь не убивают ли ежегодно до 30 помещиков?.. Ведь это все местные революции, которым недостает только связи, чтоб получить значение особого рода. Явись в какой-нибудь. Архангельской или Вологодской глуши Шамиль, Пугачев или Разин... он может пройти триумфальным маршем несколько губерний и наделать правительству больше хлопот, чем бунт екатеринского времени" [3]).

Не в секретному комітеті, а в промові до московського дворянства були сказані і відомі слова Олександра II, що правили за вступ до всієї реформи: „Краще скасувати кріпаччину зверху, аніж чекати, поки вона почне самоскасуватися знизу. Прошу вас, поміркувати, як би виконати це. Перекажіть мої слова дворянству на обміркування".

Можна було б багато подати аналогічного матеріялу, — явного, що зверху лежить, — поза тим усім, що було ще яскравіше розкрите пізніше опублікованими матеріялами; і проте редакції „Великої реформи" це не заваджало написати, що небезпека всеросійської пугачовщини тільки пізніше була розкрита.

Науці, мовляв, „не були відомі також і економічні причини, що робили неминучим скасування кріпаччини",— пише редакція „Великої реформи". А про що ж, як не про економічні моменти в реформі, точилася найбільша дискусія в період готування реформи, — і в пресі, і в дворянських комітетах?

„Нужденні наслідки реформи для селян... не ставлено в зв'язок з основами реформи... Це все стало відоме пізніше". Та ж і пізніше „скупа філантропія та дбайлива увага до поміщика", як ми бачили з аґрарної програми кадетів, лишилися принципом їх діяльности, — але це не перешкодило б кадетам через 50 років оголосити затушковування цього політичною ідеалізацією куцої конституції і третє-червневого виборчого закону, якби кадети залишилися на політичній арені на той час. А партії демократичних реформ,

---

[1]) Див. згадку про це у Покровського („Откуда взялась внеклассовая теория русского самодержавия") у збірці статтів „Марксизм и особенности исторического развития России", 1905, ст. 63. — Там, між іншим, читаємо: „Для буржуазних публіцистів Чічерін був тоді тим самим, чим для соціяль-демократів був Плеханов".

[2]) Див. Барсуков. Жизнь и труды М. П. Погодина, 1899, т. XIII, зокрема ст. 86, 92, 109, 157.

[3]) Барсуков. Цит. твір., XIII, ст. 165-167.

найближчим справа сусідам кадетів у перших Думах, не перешкодило, і після 1905 р., в свою аґрарну програму вставити визначення найвищого і найнижчого розміру землеволодіння при вивласненні землі за викуп з тим, щоб земельний наділ селянства збільшити до розміру 1861 р.[1]). Основоположників цієї партії К. Арсеньєва та В. Кузьміна-Караваєва, ми, проте, здибаємо серед учасників видання „Великая реформа". Взагалі вся арґументація, ніби для соціологічної оцінки не вистачало матеріялів, обминає питання — чому для викривленої політичної оцінки їх вистачило; очевидно, тому, що увага та інтерес сюди звернуті були. Отже цю арґументацію шито білими нитками. „Велика, мовляв, подія.. править за маяк для поступного руху!" А в дійсності, правила не за маяк, а за засіб загальмувати поступний рух, надовго задержати його ідеалізацією на першому етапі.

Саме так оцінює політичну ідеалізацію Маркс. У „18 брюмера Люї Бонапарта" він пише: „Соціяльна революція XIX ст. не може черпати свою поезію з минулого: вона мусить черпати її з майбутнього. Вона не може стати сама собою, не збувшися всякої забобонної пошани до старовини. Попереднім революціям потрібні були всесвітньо-історичні спогади про минуле, щоб приглушити в собі думку про власний свій зміст. Революція XIX в. повинна залишити мертвякам ховати своїх мертвих, щоби з'ясувати собі свій власний зміст. Там фраза переважала над змістом, тут зміст переважає над фразою" [2]).

„І щасливий народ, — веде далі редакція, — коли в поглядах на такі події немає розбіжности думок між науковою аналізою та ідеалістичними захопленнями. Це доводить, що ті ідеали, які лежать попереду й освітлюють йому шлях, виросли із здорового коріння і не покажуть себе безтілесним привидям". Теорія еволюційного, повільного, без революційних стрибків розвитку суспільства, ясно показує своє контрреволюційне обличчя з-поза цієї препишної тиради: не відриватись від минулого, щоб не виявилася, мовляв, поставлена собі мета „безтілесним привиддям", або, як тоді казали, „беспочвенными мечтаниями" та „теоретическим самоусладжением!"

„Російський політичний ідеалізм 70-х, 80-х, частково навіть 90-х років, — конкретизує свою думку редакція, — виходив з цієї, либонь, несвідомої, але неминучої потреби: знайти в минулому хоч якесь коріння, здатне живити політичні ідеали майбутнього. Чи ж винні були наші ідеалісти-демократи, що вони не знайшли нічого яскравішого, аніж найбільша реформа 60-х рр., — акт 19 лютого? У англійця був 1642 р., у француза — 1789, у німця — 1848, у італійця — 1859. У росіянина, як виявилося, не було нічого, крім 1861". Як і перед тим, народ виступає тут, як єдиний, суцільний, із спільними ідеалами. Отже до відома політичних ідеалізаторів подаємо свідчення начальника „III отделения собственной его императорского величества — канцелярії" часів Миколи I — Бенкендорфа: покріпачені селяни ідеалізували тоді пугачовщину, — ту саму, що між іншим із страху перед нею ліберальні поміщики ідеалізували акт 19 лютого. — „Среди крестьян — писав Бенкендорф, — циркулирует несколько пророчеств и предсказаний: они ждут своего освобождения, как евреи своего мессию, и дали ему имя Метелкина. Они говорят между собой: „Пугачев попугал господ, а Метелкин пометет их". Щодо акта 19 лютого, то присуд селян над ним теж є річ здавна відома політичним ідеалізаторам. Адже мало не половина селян відмовилась підписати уставні грамоти; селянські заколоти 1861—64 рр. охопили 2729 сіл [3]). Захлинатися, захоплюючись реформою, довелося, замість селян, ліберальній буржуазії. Отож реальнішу від неї оцінку ставлення селян до „великої реформи" дав у 1863 р. кн. В. Долгоруков, теж начальник „III Отделения собственной его импер-

---

[1]) Ленин. Сочинения, т. X, вид. 2, прим. 82.
[2]) Маркс-Энгельс, VIII, 325.
[3]) В. Семевский. „Крестьяне", — в Енцикл. словнику „Граната", ст. 562.

ели чества канцелярии". Він, дарма що за рік до того назвав цю реформу вблистательным событием в истории России", тепер, у реальному зв'язку, „писав: „Вообще крестьянский вопрос в западном крае, кроме своего прямого значения, может иметь особую важность в том отношении, что крестьяне, не понимая еще преимуществ личной свободы, улучшение своего быта видят только в уменьшении их повинностей; по новому же порядку они этого не достигают" [1]). Як бачимо, тут „велика реформа" виступає в секретному звіті без гриму, не підмальована, як у ліберально-буржуазній історіографії. Ленін з приводу аналогічного випадку, протиставивши позицію октябристів і кадетів, згадав французьке прислів'я — l'ignorance est moins éloignée de la vérité que le préjudice (незнання ближче до істини, аніж забобон)[2]). Те саме можна сказати й щодо наведеної оцінки значення акта 19 лютого для селян в кадетській літературі й у шефа III „отделения".

„Політичний ідеалізм хоче виховувати, — веде далі свою арґументацію редакція: — Йому потрібні показові приклади. І виховної мети зчаста досягається коштом деякого — ad majorem gloriam ідеї — викривлення правдивої природи знаряддя навчання. Деякому викривленню з дуже гарними намірами підпало й розуміння реформи 19 лютого. З наукового погляду це було шкідливе, але з громадського — корисне і доцільне". (Непомітно для себе редакція сказала прямо протилежне написаному кількома рядками вище: щасливий, — написано там, — народ, коли наукова і політична аналіза події збігається, — отже трудно, очевидно, виправдувати ошукання трудящих!). І далі, згадуючи реакцію, що запанувала після доби реформи, редакція пише: „Не може суспільство жити без зір провідних. І ніхто не стане заперечувати, що лірико-романтичне ставлення до події 19 лютого — йому за найкращий пам'ятник є книга небіжчика Г. А. Джаншієва, — відіграло свою, і дуже велику, ролю в історії російського суспільства. Політичний ідеалізм умів користати з тих небагатьох елементів демократизму та ідейного захоплення, що були в реформі 1861 року. Він зробив із них свого роду прапор, що маяв над прогресивними прагненнями російського суспільства досить довго".

Досить відповісти Леніновими словими на цю арґументацію: „Чому ліберальні історики підмальовують кріпачництво й кріпачницькі реформи? Тому, що в діячів таких реформ вони бачать приємне їм плазування перед кріпачниками, відрадний для них острах до демократії, близьке їм прагнення блоку з реакцією, знайоме їм підмальовування клясової боротьби. Мова за далеке минуле мовиться, а проте тодішнє і теперішнє ставлення лібералів („с виду и чиновников душой") до клясової боротьби — явище одного порядку". І в іншому ще місці: „Не можна уявити собі більшого псування демократичної свідомости мас, як цей виступ у Державній Думі партії т. зв. „демократів" з промовами, що притуплюють боротьбу, з проповіддю чиновницької „обережности", з підлим вихваляннням того пограбування та поневолення селян кріпачниками, що зветься „велика реформа" 1861 р." [3]).

За кінець ідеалізації редакція оголошує 1905 рік, що заступив, мовляв, місце 1861 року й має вже надалі „живити політичні ідеали". Редакція не розвиває цієї думки, бо почуває себе на краю провалля: яким, справді, місяцем датувати крайню хронологічну межу для ідеалізації в 1905 році — жовтнем чи груднем? Очевидно, жовтнем, бо грудень ліберальна буржуазія засудила і зреклася прийняти повстання до своїх ідеалів. До того ж, коли 1905 рік заступив у політичних ідеалістів місце 1861 року, то ж висновок ясний із цього: перше, ідеалізуючи, перекручували 1861 рік, а тепер, теж ідеалізуючи,

---

[1]) Центрархив. „Крестьянское движение в 1827—1869 гг.", вип. I, звіт за 1827 р.; вип. 2, ст. 20, 26.

[2]) Сочинения, т. X, вид. 2, ст. 76. — Готовится новый государственный переворот.

[3]) Сочинения, т. XVI, вид. 2, ст. 338. — Либеральное подкрашивание крепостничеств т. XI, вид. 2, ст. 406. — Аграрные прения в III Думе.

перекручуємо 1905 рік. Але це вже така слизька тема, що редакція воліла краще кинути її, не договоривши до краю, і береться до оцінки, ніби „без ідеалізації“ вже, акту 19 лютого. Виявляється, що акт той був „величезним кроком наперед, найпотрібнішим засновком цілої більшої суспільно-політичної еволюції Росії. Тільки зруйнування февдально-кріпацького ладу, тільки розпад того ланцюга, що приковував людину до землі й робив з неї власність іншої, відкривало шлях для плодотворчої загально-народньої політичної боротьби. Тільки звільнення з-під гніту рабства давало змогу селянству ясно усвідомлювати ставлення до нього уряду, формулювати собі більш-менш виразно свою ролю в державному організмі“. Ясніше за ясне сказано в цій тираді, написаній ніби вже після „припинення“ ідеалізації 1861 року: акт 19 лютого, мовляв, соціяльну нерівність скасував, лишилась тільки всенародня політична боротьба з урядом. — Ось тобі ворог! — гукає поміщик до селянства й тикає на уряд, бож селянин з 1902 року щільно взявся ліквідувати перш за все самого поміщика. Зразок закінчення ідеалізації 1861 року редакція дала через кілька рядків після проголошення цього закінчення!

Отже дамо ще кілька прикладів такого самого типу й покажемо, якій саме класі і нащо таке викривлення в історіогрчфії кріпаччини було потрібне. Редакція „Великой реформы“ оголосила на після 1905 року кінець політичній ідеалізації 1861 р. і сама зараз же впала в рецидив. Ми побачимо, що і тоді принципове трактування в ліберально-буржуазній історіографії акту 1861 р. взагалі в основі своїй не змінилося, — стало тільки неможливо, незручно для ліберала, явно всупереч заведеним уже до літературного обігу фактам, виливати цілими ряжками розову воду ідеалізації на діячів „великої реформи“,— аджеж тим часом виросла нова, справжня демократія, що в пресі, на зборах викриє свідоме фалшування фактів; а головне, самій природі сублімації класових прагнень, характерній для ліберальної інтеліґенції, не є властива отака груба розбіжність з фактами; тендітна інтеліґентна душа потребує тоншої, делікатнішої роботи, що її можна було б поєднати з головною зброєю ліберально-буржуазного руху — боротьбою за „загально-людські гуманні гасла“; грубу, брудну, криваву роботу ліберальний інтеліґент лишає справжньому хазяїнові життя, — тим, що їх Ленін називав „заплечными гуманистами Гучковского пошиба“. Ці гуманісти висловлюються далеко ясніше, кидаючи ясне світло й на позицію своїх сусідів зліва — кадетів. „Ми вполне понимаем, — писав Ленін, — что буржуазным профессорам и дипломатам из „Речи“ не нравится ваша (Гучковых) решительность, прямота, быстрота и натиск, ваша — простите за вульгарное выражение — способность „ляпать“, но мы, социалисты, премного восхищены этой способностью. Нам она на руку“ [1]).

Ми побачимо, що М. Василенко не був ані виняток, ані випадковість у ліберально-буржуазному історіографічному викривленні суспільного процесу щодо кріпаччини; маємо тут, як і скрізь, закономірний факт; побачимо, що ліберально-буржуазну історіографію об'єктивність покидає щоразу на цьому місці, з неминучістю природничо-історичного закону. Межою для політичної ідеалізації в лібералів 1905-й рік не міг стати аж ніяк. Ані 1861 рік, ані 1905 не розв'язали суспільних завдань буржуазно-демократичної революції в Росії. „Економічна криза, що триває далі, — зазначала резолюція всеросійської конференції РСДРП 1908 р., — безробіття й голодування виявляють, що новітня політика самодержавства не може забезпечити капіталістичного розвитку Росії. Ця політика неминуче призводить до поглиблення політичної боротьби різних класс. Основні чинники економічного й політичного життя, що спричинили революцію 1905 р., діють далі, і нова революційна криза наростає за такого економічного й політич-

[1]) Сочинения, т. X, вид. 2, ст. 76. — Готовится новый государственный переворот.

ного становища неминуче“ [1]). Отже діяли далі всі ці чинники і на тій ділянці клясового фронту, що нею є історіографічна наука. Але перше, ніж простежити виявлення тут клясової боротьби, зафіксуймо ту концепцію основних питань з історії кріпаччинни, що її дала марксистська історіографія, — єдина, що не заінтересована викривляти суспільний процес, — отже єдина, що може дати справді відповідне до об'єктивної дійсности відображення та аналізу суспільного процесу.

Ідеалістична ліберальна наука оцінює різні стадії суспільного процесу, виходячи із суб'єктивного морального критерію; хоч цей критерій і зумовлений об'єктивно в клясовому суспільстві клясовою позицією автора, а проте у представників експлуататорських кляс неминуче лишається суб'єктивним, бо не випливає з об'єктивних тенденцій суспільного розвитку, — він є тільки суб'єктивне відображення клясового становища самого автора в суспільному процесі, бож клясове становище буржуазії примушує її боротись проти об'єктивних тенденцій суспільного розвитку. Арґументуючи в своїй оцінці певною формулою проґресу, оцінюючи, — отож. відкидаючи або приймаючи певні явища, залежно від оцінки їх, як проґресивних або реґресивних, — ідеалістична наука і тут ані на ступінь не відходить від повної суб'єктивности свого критерію. Таку саму моральну оцінку ми щоразу надибуємо й у ставленні ліберальноїї сторіографії до кріпаччини: обурення проти кріпачників та вихваляння прихильників і діячів ,скасування кріпаччини. Натомість історичний матеріялізм знає тільки одну моральну оцінку кріпаччини, — ту, що виходить з критерію відповідности певного явища інтересам пролетаріяту, в його боротьбі за революційне перетворення капіталістичного суспільства на соціялістичне. Це критерій теж об'єктивно зумовлений клясовим становищем пролетаріяту в цій боротьбі, але він об'єктивний ще в іншому розумінні цього слова: він відповідає виявленим марксизмом доконечним закономірним тенденціям суспільного розвитку, тенденціям, що реально існують в об'єктивній дійсності, що з неминучою силою раніше чи пізніше прокладають собі дорогу через усі перешкоди; але прокладають, певна річ, не „автоматично“, а через людей, через їхню діяльність, — отже прокладають раніше, коли всі, що їх інтереси збігаються з цими тенденціями, усвідомлюють собі їх, свою ролю в реалізації їх і включаються в революційну боротьбу за цю реалізацію. Марксизм теж має формулу проґресу, але це не суб'єктивно-абстрактна формула ідеалістичної науки, а об'єктивно-конкретна формула поставання й розвитку поодиноких суспільно-економічних формацій та загибелі, переходу їх в інші, проґресивніші, — формула суспільного процесу, що відбувається на основі розвитку суспільних продукційних сил.

Отже не тільки кріпаччину, ба й рабство марксизм уважає за проґресивні суспільні форми, що були неминучі за тодішнього стану продукційних сил, що були доцільні за певного стану продукційних сил, з погляду дальшого розвитку їх. Ми не знаходимо такої аналізи в ліберальній науці, так само як і клясової аналізи відповідних формацій, — все це підмінюється емоціями обурення й захоплення. „Нічого легшого немає, — каже Енґельс, — як говорити ляскучі фрази про рабство тощо та виливати цілі потоки високо-морального гніву на такі ганебні речі. Тільки, на жаль, цим не висловлюється нічого іншого, крім усім відомого факту, що ці давні установи не відповідають більше ані сучасним обставинам, ані виробленим цими обставинами почуванням; ... за тодішніх обставин запровадження рабства було великий крок наперед. Безперечний той факт, що людина, бувши попервах звірем, потребувала варварських, мало не звірячих засобів, щоб вийти з первісного стану; ... поки людська праця була так мало продуктивна, що давала тільки невеличкий лишок понад безумовно потрібні людині засоби існування, — збільшення

[1]) Ленин. Сочинения, т. XIV, вид. 2, ст. 6.

продукційних сил, поширення торгівлі, розвиток держави й права, початок мистецтва й науки були можливі не інакше, як при посиленому поділі праці, і в основу його мав лягти великий поділ праці між масами, що провадять просту фізичну роботу, та небагатьма упривілейованими, що орудували працею, торгували, провадили державні справи, пізніше — працювали коло мистецтва, науки. Найпростіша, що природно зросла, форма такого поділу праці було рабство“ [1]).

Отже прогресивною для свого часу формою була й февдальна суспільна формація; її характерні риси: належність засобів виробництва дрібному продуцентові, дрібний характер виробництва (йому не суперечать і латифундії, що були великими господарствами з дрібним способом виробництва) та позаекономічний примус, як спосіб для експлуататорської кляси здобути від безпосереднього виробника надпродукт. У межах цієї формації прикріплення виробника до землі є одна з форм позаекономічного примусу, найтяжча за цієї формації, але не єдина відома в історії форма, отже після скасування її позаекономічний примус може й лишатися. Так, скажімо, було після 1861 року, коли кріпачницькі привілеї поміщиків та станова обмеженість селян в правах, а після 1889 року ще й діяльність земського начальника, були формами такого позаекономічного примусу. Прикріплення селян до землі, ця юридична форма позаекономічного примусу, це головне, що цікавить у кріпаччині ліберальну історіографію; вона намагається затушкувати цим той безперечно доведений марксистською наукою факт, що визискування дрібного виробника поміщиком є далеко давніше від цього прикріплення, їм не обмежується і після скасування самого прикріплення ще не кінчається. Це намагання юридизувати виробничі, тобто економічні стосунки, виходить завжди з реакційних, проти інтересів трудящих, тенденцій кляси-визискувача, виходить з намагання перевести увагу безпосередніх виробників від економічної суті стосунків на юридичну форму їх, навіяти думку, що зо зміною юридичної форми зміняться сами собою й невигідні для виробників економічні стосунки, переконати, ніби правні норми зумовлюють клясово-виробничі стосунки, а не так, як насправді: клясово-виробничі стосунки зумовлюють усю правну надбудову, — отож найперше за їх зміну й треба боротись.

Прикріплення селян до землі скрізь відповідає загостренню експлуатації селянина поміщиком. „За перших віків середньовіччя, — писав Енгельс, — виробництво було розраховане, головно, на власне споживання. Воно задовольняло передусім потреби самого виробника та його родини. А там, де в хліборобстві була особиста залежність, виробництво задовольняло також потреби февдального пана. Отож тут не було обміну, і продукти не набували характеру товару. Селянська родина сама виробляла все потрібне їй: знаряддя й одяг, так само і їжу. Виробляти на продаж вона починала тільки тоді, коли в неї бував лишок від власного споживання та після сплати натуральних повинностей панові“ [2]). „Само собою зрозуміло, — пише Маркс про такого роду виробничі стосунки, — що коли в якійсь суспільно-економічній формації переважне значення має не обмінна вартість, а споживча вартість продукту, то додаткова праця обмежується більш-менш вузьким колом потреб, але з самого характеру відповідного виробництва не випливає безмежної потреби в додатковій праці... Але скоро народи, що в них виробництво провадиться ще в відносно низьких формах рабської, кріпацької праці тощо, починають втягуватись у світовий ринок, що на ньому панує капіталістичний спосіб виробництва, і він за переважний інтерес робить продаж продуктів цього виробництва за кордон, то до варварського страхіття рабства, кріпачини тощо прищеплюється цивілізоване страхіття надмірної праці“ [3]).

---

[1]) Энгельс. Анти-Дюринг, 1931, ст. 167—168.
[2]) Энгельс. Анти-Дюринг, 1929, ст. 257.
[3]) Маркс. Капитал, т. I, 1930, ст. 165—166; див. також т. III, ч. 2, ст. 137.

У цьому самому напрямку діє, певна рів, і процес поширення внутрішнього ринку підо впливом зростання людности в містах, тобто в наслідку поділу праці між містом і селом, підо впливом спеціялізації районів сільського господарства, тобто в наслідку поділу праці в середині самого сільського господарства, підо впливом зростання державного апарату (бюрократія, військо) та зростання податків на утримання цього апарату тощо.

Оцій саме добі февдальної формації і відповідає, здебільшого, найтяжча в ній форма позаекономічного примусу — прикріплення селян до землі, бож тільки таким варварським способом і можна за тих часів примусити селянина так тяжко працювати на пана. Так було, скажімо, в Німеччині [1]), де прикріплення припадає на половину XVI ст.; так само й на Україні; на трохи пізнішу добу,— дальший бо був шлях до світового ринку, трудніші зв'язки,— припадає прикріплення в Московській Русі.

Енґельс на приклад Росії саме й посилається в недавно тільки опублікованому уривку з матеріялів до підготування „Анти-Дюрінга": „Росія стає за довід, як виробничі стосунки зумовлюють політичні стосунки сили. До кінця XVII в. російський селянин не знав сильного гніту, мав волю переходу, був майже незалежний. Перший Романов прикріпив селян до землі. З часів Петра почалася закордонна торговля Росії, що могла вивозити самі хліборобські продукти. Це призвело до пригнічення селян, що все більшало в міру зростання вивозу, бо для нього воно відбувалося, поки Катерина зробила цей гніт повним і завершила законодавство. Але це законодавство дозволяло поміщикам дедалі більше пригнічувати селян, отож гніт дедалі збільшувався" [2]).

Доба перед 1861 роком і після нього, аж до 2-ої революції, відзначається в ліберальній історіографії посиленим інтересом до історії постання кріпаччини, до історії ліберального руху за скасування її та самого скасування. Чітко з'ясовує причини цьому М. Покровський, зокрема дає він і клясову аналізу головної ліберальної теорії щодо причин постання кріпаччини — теорії закріпачення всіх станів державі, що її автором був Борис Чічерін. Чічерін не вбачав, як відомо, нічого „виняткового й несправедливого" в закріпаченні селян: „Це було закріпачення не одного стану зокрема, а всіх станів укупі: це було державне тягло, покладене на всякого, хоч хто б це був. Усі рівно мали через ціле життя своє служити державі, кожний на своєму місці: служилі люди на полі брані і в справах цивільних, тяглі люди — посадські та селяни — відбуванням різних служб, податків і відбутків, нарешті, вотчинні селяни, крім сплати податків та відбування відбутків, також службою своєму вотчинникові, що тільки за їх допомогою міг служити свою слубу державі. Служилі люди не були прикріплені до місця, бож їхня служба була повсюдна. А тяглі люди... вважалися за закріпачених... Неможливо було не поширити цього становища й на вотчинних селян. За часів загального закріпачення це був би несправедливий виняток". Далі Чічерін ще пояснює, що боротьба селян проти закріпачення не вдалась через те, що „на боці держави було право. Вона не робила винятків ні для кого: вона від усіх станів вимагала посильної служби, неодмінно потрібної для величі Росії. І стани скорилися, служили цю службу". Писано це в 1858 р. [3]).

М. Покровський виводить цю теорію з обставин реформи 1861 року. Ми вже згадували дорікання Чічеріна Герценові за те, що той своєю пропаґандою в „Колоколе" не вгамовував збурені пристрасті, не запобігав кривавій розв'язці міцно затягнутого клясовою боротьбою вузла стосунків між помі-

---

[1]) Енґельсова примітка до „Капіталу", — Капітал, т. I, 1930, ст. 167.
[2]) Анти-Дюринг, 1931, ст. 349—350.
[3]) Опыты по истории русского права, 1858 р., ст. 227—228.

щиком і кріпаком. Тоді Чічерін між іншим писав: „Какая искусная рука нужна, чтобы примирить противоборствующие стремления, согласить враждебные интересы, развязать вековые узлы, чтобы путем закона перевести один гражданский порядок в другой".

„Отже для селянської реформи, — робить М. Покровський висновок із цього, — треба було „вмілої" (Чічерінові слід було б додати й „дужої" *С. І.*) руки, що „до згоди б привела ворожі інтереси". Досить найзагальнішої обізнаности з історією 19 лютого, щоб розшифрувати ці дипломатичні фрази. Про що була мова? Про визволення селян? Найменше, — за це майже не сперечались. Справжні кріпачники в найвищих колах примовчували, а в нижчих не вміли говорити виразно. Для ділової частини дворянства, що переводила реформу, йшло про те, щоб присилувати селян викупити свою волю, під виглядом викупу землі, і до того ще так, щоб у руках у поміщиків лишився чималенький капітал, а селяни, щоб не були забезпечені землею настільки, що не потребували б заробітків, які могла дати панська економія. Одно слово, поміщикові потрібні були „праця й капітал". Здобути те й те була дуже делікатна операція, і потребувала великого натиску згори. Навіть Олександер II розумів, чим може скінчитися, коли селяни побачать перед собою волю „не по их разумению"... Людям чічерінівського калібру справа була ще ясніша: насильство над багатомільйонною селянською масою могло коштувати голови... Для того, щоб реформа „щасливо", на погляд поміщиків, дійшла кінця, треба було диктатури... Тепер перенесіть усі ці сподіванки та побоювання в історичну площину. Людина, що до цієї хвилі все будувала на силі урядової влади,... ставши істориком, мусіла, щоб заспокоїти себе й свою клясу, шукати доказів цієї сили й кволости „станів", особливо селянства. І, „смазавши Смутное время", позабувши про разінщину та пугачовщину, — про них, до речі, і цензура не дозволяла згадувати, — вона без труднощів їх знаходить: селян ось закріпачили „без великих заворушень", — отож пощастить і „визволити" так само. „Стани в нас кволі, а влада дужа". До того ж „на боці держави було (і є) право". Хто ж може стати проти нього?" [1]).

Отак встановлюється походження Чічерінової теорії закріпачення, — з клясових інтересів у реформі 1861 р. напівкріпачницького типу поміщиків. М. Покровський не обмежується тим і дає пояснення живучости цієї теорії аж до останнього часу. Його аргументацію з'ясує нам оцей його останній висновок: „Московська Русь була не примітивніша своїми економічними умовами, аніж перша-ліпша европейська країна пізнього середньовіччя. Але вона вступила на стезю капіталізму (за тих часів торговельного) остання з европейських країн. Їй доводилось наздоганяти інших, відбивати місце на сонці від щасливіших суперників. Це, природно, примушувало винятково сильно напружувати всі економічні можливості, винятково „яростно", якщо можна так висловитися, експлуатувати сили й засоби людности. Але роблено це не в ім'я мітичної „національної самооборони", що її тодішній капіталізм не встиг вигадати ще й у теорії, а в ім'я інтересів цього самого капіталізму. Політичний момент і в Росії, як і в інших країнах, ніколи сам-один собі не доволіє: московський абсолютизм не „випереджав" розвитку економічних стосунків, а точно їх відображав" [2]). Як бачимо, тут ми маємо в основі той довід, що його цитовано в нас із „Капіталу" та з „Анти-Дюрінґа", — втягнення в світовий хлібний ринок призводить до загострення експлуатації поміщиком дрібного виробника та до прикріплення його до землі. Але у формулюванні його відбились ті історіографічні формулювання М. Покровського, що хибу-

---

[1]) М. Покровский. Откуда взялась внеклассовая теория развития русского самодержавия. Збірник—Марксизм и особенности исторического развития России, 1925.

[2]) Там само, ст. 91.

вали на змішування торговельного капіталізму й товарового виробництва, що вводили взагалі поруч з торговельним капіталом термін, а трохи й поняття торговельного капіталізму, — а тим часом „капіталізм є система виробництва, торговельний капітал нічого не виробляє“, — як писав у 1931 році М. Покровський, виправляючи оті і ще деякі свої помилки [1]).

Отже в основі прикріплення в Росії селян до землі лежало загострення визиску їх поміщиками підо впливом зростання товаровости хліборобства, через втягнення Росії в міжнародній хлібний ринок та через розширення внутрішнього ринку; це закріплення було тільки одною з форм кріпацького господарства февдальної доби, процес цей одбувався в безпосередніх виробничих стосунках між поміщиком і дрібним хліборобом-виробником, а в законодавчому акті політичного органу поміщицтва — самодержавства — оформлювався й закріплявся; це був основний шлях, — в поодиноких випадках процес міг прискорюватися з ініціятиви політичної влади. Шукати впливу торговельного капіталу на ці юридичні акти немає жадної підстави, — він сам виробництва не організовував і здіймав тільки з нього вершки; інтереси самих поміщиків, що їх органом було за цієї доби самодержавство, самі надто владно диктували юридичні акти самодержавства про дальше та повніше закріпачення селян; отож немає потреби й підстави вводити в цей процес політичний вплив торговельного капіталу, хоч його елементи, через досить розгорнутий уже урядовий бюрократичний апарат, не могли загалом не впливати й на політику самодержавства, — це була нова кляса, що підіймалася до майбутнього, хоч ще й далекого панування, спершу, як завжди, в економічному житті, — в цьому була сила цієї кляси і в цьому була основа орієнтації державного органу і на неї; а проте до політичної влади, до переваги його інтересів у державному апараті капітал прийшов, на короткий час, тільки після лютневої революції в 1917 році.

З цього погляду популярність у ліберально-буржуазній історіографії Чічерінової теорії закріпачення пояснюється не організацією виробництва „в ім'я інтересів торговельного капіталізму“, а з'ясованою в першому розділі клясовою структурою ліберально-буржуазного руху: перевага в ньому довгий час поміщицьких елементів і великий вплив їх аж до скинення самодержавства. Земельна справа, як основна соціяльно-економічна проблема в буржуазній еволюції та революції в Росії, гостра клясова й політична боротьба за два шляхи в цьому, нерозв'язаність цієї суперечности аж до Жовтневої революції, все це зумовлювало потребу в міцній державній владі, все це спричинювало змальовану вже в нас програму й тактику найбільшої партії ліберальної буржуазії — кадетської.

Дамо тепер кілька найтиповіших ілюстрацій живучости теорії закріпачення аж до Жовтневої революції і після неї. Не будемо торкатися схарактеризованих уже в М. Покровського історіографічних позицій щодо цього Соловйова, Ключевського, Віктора Чернова, Плеханова й Троцького. Нас спеціяльно цікавить тут ліберально-буржуазна історіографія, — отже підкреслимо із названих істориків тільки Ключевського, що в 1905 р. провіденціяльним способом передбачив близький блок кадетів і октябристів, зробив для себе „оргвисновки“ з єдности інтересів клясових груп, що їх ці партії заступали, і на виборах до I Думи виставив свою кандидатуру заразом по кадетському списку — в Москві і по октябристському — в Сергієвому-Посаді [2]).

Щоб схарактеризувати позицію кадетської історіографії щодо закріпачення, візьмімо двох авторів. Один — П. Мілюков; його „Очерки истории

---

[1]) О русском феодализме, происхождении и характере абсолютизма в России; — в журналі „Борьба классов“, № 2 за 1931 р., ст. 78—89.

[2]) Пионтковский. Буржуазная историческая наука в России, 1931 р., ст. 35.

русской культуры", як свідчить М. Покровський, були „найпопулярнішою історичною книжкою дореволюційної Росії" [1]); думку Ленінову про Мілюкова, як історика, наведено вже. Другого автора візьмімо з пореволюційної доби — А. Корнілова, — він на „великій реформі" безпосередньо перед 1905 р. і після нього в кадетській партії спеціялізувався [2]). А в к.-д. партії це, можна сказати, президія ЦК партії (голова й член-секретар).

Мілюков переказує загалом за Ключевським концепцію закріпачення й причин її; отже немає рації в цьому розділі спинятися на ньому довго; зазначимо тільки специфічну рису в нього, що вже просто виходить з функції кадетської партії, як і всього ліберально-буржуазного руху, — функції, що її схарактеризував Ленін у цитованому вже тут уривку: кадет, це ліберальний адвокат, що „мирить селянина з поміщиком і мирить на користь поміщикові". Виявляється в Мілюкова, що селянин мав усі підстави бути в д я ч н и м поміщикові за покріпачення. Не кажучи вже за мотив боротьби їз степом, що ніби спричинився до закріпачення всіх станів державі, — в інтересах селянства так само: воно ж було найбеззахисніше проти степу. (Нагадаймо дотепне спростування цього мотиву у М. Покровського, що одним ударом перекидає його, — хронологічними датами: закріпачення селян у Росії припадає на добу, коли боротьба із степом остаточно зникає з політичного горизонту в Росії [3]).

Але й поза тим Мілюков виявляє, що „в північно-східній Русі представник державної влади, князь, був трохи не перший (?!) осілий житель держави". Навколо нього все „приходило й відходило": за князем „осідають" князеві „вільні" слуги, служилий стан, і тоді текучим — „жидким элементом" — лишилося тільки селянство. „Только благодаря усиленным совместным стараниям правительства и землевладельцев удается, наконец, привести этот элемент в твердое, в „крепостное" состояние" [4]). Що це не тільки констатація факту, а й позитивна оцінка його, видно з дальшого: „Руська державна організація... була покликана до життя з о в н і ш н і м и потребами, насущними й пильними: потребами самооборони... Через загальні державні потреби й створилася всемогутня держава на найнужденнішій матеріяльній основі. Через цю нужденність вона мусіла напружувати всі сили своєї людности; щоб розпоряджати всіма силами його, вона й мусіла стати всемогутньою". Чому селяни були таким текучим елементом, Мілюков не пояснює, навіть не зачіплює цього питання; отже єдиний, можливий з цієї мовчанки висновок, є такий: не було розумної підстави для текучости — просто ледарство! Отак клясова ситуація призводить до того, що лідер к.-д. партії виявляє до вільних переходів селян ставлення, аналогічне до того, що його можна знайти в безперечних кріпачницьких документах, — скажімо, в відомій записці Теплова „О непорядках в Малороссии: „К внутреннему и собственному разорению есть вредный ближайший вольный переход с места на место, который причиною, что бедные помещики час от часу в большую бедность приходят, богатые паче усиливаются, а мужики, не чувствуя своей погибели, делаются пьяницами, ленивцами и нищими, умирая с голоду в благословенной плодородием земле" і т. д. [5]).

Щоб не було підозри, що це є наклеп на П. Мілюкова, ось іще виписка з „Очерков"; з неї вже цілком ясно, що селянин, — ні, певніше буде сказати —

---

[1]) Троцкизм и особенности исторического развития России, „Коммунистический Интернационал" за 1926 р., № 3 (40).

[2]) Крестьянская реформа, 1905 р.; Очерки по истории общественного движения и крестьянского дела в России, 1905 р. (це збірки статтів за 1903—1904 рр.); „Крестьянскнй строй", том I, 1905 р. і кілька статтів у виданні „Велика реформа", 1911 р.; статті в журналах „Красный Архив", т. 46, „Кадеты в 1905—1906 гг.", ст. 44.

[3]) Марксизм и особености исторического развития России, 1925, ст. 84.

[4]) П. М и л ю к о в. Очерки по истории русской культуры, ч. I, 1900, ст. 125.

[5]) Н. В а с и л е н к о. Теплов и его „Записка о непорядках в Малороссии".

опереточний пейзан із кадетської оперети „За народню свободу“, — високо цінував службу поміщикову на його, пейзанову, оборону і не шкодував поміщикові праці. „Селянин, — пише Мілюков, — вважав служилого чоловіка, що його він повинен був „слухати“ і поплатки йому давати, — за царського слугу, а свою підлеглість йому — за тимчасову форму казенної винагороди за його службу“. Як міцно забив собі в голову мілюковський пейзан оцю думку, видно з того, що навіть ще за Катерини II кріпаки „твердо пам'ятали, що годують царського слугу, отож як цар звільнив його від служби, то їх він повинен був,— вони були певні, — звільнити від обов'язку годувати його“ [1]).

Ви бачите, як добре розуміються пейзани на римському праві, як високо вони шанують його принцип do ut des; соціяльну кривду кріпаччин вони починають відчувати тільки від „жалованої грамоти“ Катерини II дворянству (чи ж чули що за неї, тільки не пейзани, звісно, — ті були добре письменні, — а селяни-кріпаки?); а до тієї грамоти все було бездоганне із соціяльного погляду: і для „об'єктивного, надклясового“ історика Мілюкова, і суб'єктивно — для селянина. М. Покровський називав дивінацією здібність Ключевського „з кількох рядків давньої грамоти воскресити цілий образ побуту, з одного зразка відживити цілу систему стосунків“. Дивінація Мілюкова ще дивніша: де він узяв хоч кілька рядків, хоч один факт для концепції, що проходить через основне питання буржуазно-революційного руху? Справді, можна сказати: кадетської історіографії „пути неисповедимы“!

Мілюков потрібну йому для політики теорію не кидає на півдорозі, не підвівши її щільно до поточного дня. Ось що писав він у 1913 р. в „Речи“: „Соціяльна нерівність в Росії (кріпаччина) показала себе слабкішою і випадковіше створеною, аніж деінде в цивілізованому світі. Вона піддалась без опору розчеркові пера. Мілютін і Соловйов легко здійснили те, що його можливість пророкував ще граф Строґанов за Олександра I“ [2]). На сцені, як бачимо, „всемогутність держави“ та „кволість станів“ — основа теорії покріпачення всіх станів державі. Як по-софістичному оперує Мілюков цими всемогутністю і кволістю, за зразок може стати його аргументація, що приводить його до ідеї скасування кріпаччини розчерком пера. Ось відповідний уривок із мілюковських „Очерков“: „Не имея, таким образом, возможности настоять даже на том, что его (государство) ближайшим образом интересовало (податки за селян і рекрути, тобто те, ради чого ніби „всемогутня держава“ закріпила селян поміщикам, теж через свою кволість покріпаченим,— отож маємо тут кволість держави і силу поміщиків — *С. Л.*), правительство естественно, тем менее имело побуждений вмешиваться во внутренние отношения помещиков к крепостным. Область этих отношений оставалась, по прежнему, незатронутой никакими законодательными определениями. В конце концов, такая неопределенность взаимных отношений, усердно оберегавшихся дворянством от всяких посягательств законодателя (знову сила дворянсько-поміщицького стану! *С. Л.*), послужила крестьянству на пользу (йому, за Мілюковим, усе на користь, навіть Салтичиха! *С. Л.*), когда речь зашла о ликвидации этих отношений. Везде на западе сословная сила облекалась в этом случае в форму права; земледельческое сословие имело там достаточно сословного такта (кадетський псевдонім закріплення насильства й визиску через право! *С. Л.*), чтобы закрепить документом и защитить законом каждую частность своих крепостных отношений. Вот почему новейшему законодательству приходилось отвоевывать шаг за шагом крестьянскую свободу, ставя на место старого права новое в каждом отдельном случае взаимных отношений. У нас

---

[1]) Цитов. твір, 209, 214.

[2]) „Речь“ № 51 за 1913 р. — Ленин. Сочинения, т. XVI, вид. 2, ст. 338. — Либеральное подкрашивание крепостничества.

это было сделать легче, так как законодательство застало совершенную tabula rasa в области крепостных отношений. Новое право не заменяло здесь старого, а явилось на смену полному отсутствию юридической точки зрения (маємо ще один кадетський псевдонім для віддання селян поміщикам на поталу та пограбування! — *С. І.*). В этом смысле, русское крепостное право сравнительно с крепостным правом Европы — то же, что деревянный „острог" русской крепости сравнительно с каменным феодальным замком: ломкое, непрочное здание, без перегородок внутри, без контрфорсов снаружи. Чтобы разрушить твердыню средневекового крепостничества, понадобились столетия, тогда как одного почерка пера оказалось достаточным, чтобы опрокинуть гнилое здание барского произвола [1]) (кволість держави переходить раптом софістично в її силу, а сила поміщицького стану робить рух навспак, — щось подібне до першої фігури кадрилі — дворянського танку. Крилате слівце так це й називає: „провадити політичну кадриль").

Але Мілюков уміє не тільки тупцювати на місці в першій фігурі кадрилі, він уміє і наперед іти, — адже життя на місці не тупцює. Ось його шлях у цій теорії — від 1900 до 1913 року: в 1900 році його думка не йшла далі за скасування розчерком пера самої кріпаччини; в 1913 році, в період бурхливого зростання революційної хвилі, він перечеркнув реформою 1861 р. і соціяльну нерівність, а кріпаччина потрапила в дужки, — тотожні, мовляв, терміни! Це найкраща ілюстрація, до якої міри за 13 років зросла потреба ліберальної буржуазії в силі та всемогутності уряду, — хоча б царського, як немає іншого. Ясно, що „розчерк пера" треба було так само канонізувати, завести до залізного інвентаря кадетської історіографії, як і теорію закріпачення всіх станів державі; отак кадети й зробили, увічнивши і засобами образотворчого мистецтва своє плазування перед кріпачниками: срібне гусяче перо потрапило й на розкішні палітурки шеститомної „Великой реформы", де це перо виводить „19 февраля" й перетинає теж... срібний (!) ланцюг [3]). „1861—1911" — пояснюють ці дві дати малюнок; „1911—1861" — можна було б написати на заголовку цього розділу, бож для клясово-викривленої історіографії цей поворотний рух правдивіше відображає хід її думок.

Нам лишається ще сказати кілька слів про найбільшого кадетського спеца щодо кріпаччини — А. Корнілова. Він просто вже виписує із кадетських святців канозізовану за півстоліття теорію, трохи помастивши тільки її „оливою": „Хоч невідповідність, — пише він, — кріпаччини і особливо деяких проявів до істин християнської віри не могла не звернути на себе уваги кращих людей, навіть і в Московській державі..., а проте тоді думка знести її не могла ще й виникнути, бож кріпаччину вважали за установу державну, як єдино можливу, на тодішні погляди, форму експлуатації народніх засобів на підтримку державі. Сами поміщики, як відомо, несли тягло; їм давали маєтки і їм залишали їх вотчини не в ім'я приватих справ, не для їх вигоди, а тільки на те, щоб вони, експлуатуючи надані їм землі працею осаджених на них селян, відбували царську службу і давали державі потрібні їй прибутки. За таких обставин поміщик навіть не мав права відпускати своїх селян на волю, якби й хотів" [3]).

Найпікантніше, що Корнілов, довівши закріпачення поміщика державі до того, що той не мав права навіть звільнити своїх селян, хоч би як того хотів, (коли не юридично, то фактично це ж завжди можна було зробити); а проте він поміщицькі насильства над селянином, — так само, як і Мілюков, — пояснює, на цій самій сторінці, безсиллям державної влади проти

---

[1]) Милюков. Очерки по истории русской культури, т. I, 1900, ст. 215—216.

[2]) А оригінал пера, що ним Олександер II підписав маніфест, можна було бачити до Жовтня серед експонатів Історичиого архіву в Москві.

[3]) А. Корнилов. Очерки по истории общественного движения и крестьянского дела в России, 1905, ст. 121.

поміщиків і цитує найкольоритніші зразки того, в якій мірі „поміщицьке село було ніби маленька держава посеред великої". У нього тут відразу зникає, ніби справді в опереті під сцену провалюється, „всемогутність держави" і „кволість станів"!

Щодо „розчерку пера", то Корнілов не шкодує свого лоба й перед цими кадетськими святощами: у нього навіть Микола I „одним почерком пера ввел решительное преобразование в отношения между помещиками и крестьянами в Царстве Польском" [1]).

Можна скінчити на цьому, сказавши словами одного з героїв Горбуновського оповідання: „Кажинный раз на эфтом самом месте..." — Саме на цьому місці спіткнувся й акад. Василенко, і все, що сказано вгорі, доводить незаперечно, що це не випадкова помилка його в об'єктивному шуканні істини, а закономірно-неминуче, за даних обставин неодмінне. явище клясового викривлення історичного процесу. Коли дано певну клясову ситуацію і клясово зумовлене становище автора в ній, наслідки закономірно-неминуче мусіли бути саме такі. Переходимо тепер до аналізи українізації в М. Василенка теорії закріпачення селян на Україні.

III

Кожен історик має свою концепцію історичного процесу, — незалежно від того, чи подав він її де окремо, чи тільки керується нею, шукаючи, в безмежному історичному матеріялі фактів на потвердження її та даючи пояснення цим фактам аналізою зв'язку між ними. Свою концепцію історичного процесу М. Василенко виклав, хоча й не повно, та для теми цього досліду достатньо; і цей виклад є тим нам зручніший, що зроблено його спеціяльно в зв'язку з вивченням процесу закріпачення селян на лівобережній гетьманщині в XVII — XVIII століттях.

Як взагалі уявляє собі Хмельниччину ліберальна історіографія? — Як всенародню, „національну" революцію із спільним національним ворогом і за проводом, певна річ, інтеліґенції. Без цього проводу, на її думку, взагалі нічого путнього не було й не знати, коли буде. Про це дуже ясно пише Мілюков: „При тій несвідомості та стихійності, що з нею відбувалася досі скрізь і повсякчас суспільна еволюція, справді, тільки поодинокі особи, офіційні або моральні керівники маси, чинили суспільно-доцільні вчинки. Але ці поодинокі вчинки осіб завжди натрапляли на інертність маси, і поодинокі доцільні вчинки не спричинювали собою тривалих суспільно-доцільних наслідків. Думати, що так усе буде й далі, це було б зайвий і, в усякому разі, передчасний песимізм. Можливости поширення суспільної свідомости в масах ми заперечувати не можемо... Як далеко піде людство цим шляхом, ми не знаємо; але шлях, яким можна прийти до заміни стихійного історичного процесу на свідомий, може бути тільки один: поступовна заміна суспільно-доцільних учинків окремих осіб — суспільно-доцільним поводженням мас" [2]).

Це переспів лавровських „критически мыслящих личностей". За Лавровим, історичне буття народів починалось відтоді, як серед них постала інтеліґенція, що була носителем думки. За рушійну силу історії Лавров уважав до того ж не ізольованих осіб, а інтеліґенцію, об'єднану в міцну партійну організацію, що спирається на певні, найсвідоміші шари пригноблених мас. „Ядро партії — невелике число вироблених, свідомих, енерґійних людей... Коло них — люди інтеліґенції, менше вироблені. Але реальний

---

[1]) Цитовані вже „Очерки" Корнілова, ст. 127.
[2]) Очерки по истории русской культуры, 1900. т. I, ст. 17.

ґрунт партії — в неминучих спільниках, у суспільних групах, що терплять від того лиха, з яким, щоб боротися, організувалась партія“ [1]).

Саме така була кадетська концепція російської революції і в 1905 році; через це вони по-іншому не хотіли собі уявляти й усяку іншу всенародню революцію, і їм ніяк не випадало припустити, що й у всенародній революції спільність інтересів різних кляс обмежена, і що дати, хоч за певних обставин і міжклясовій, але ніколи не надклясовій, інтеліґенції провідну ролю — це для демократичних мас означає віддатися на ласку клясовому ворогові. Тим то блукання буржуазної ліберальної історіографії, шукаючи розгадки, як сталося закріпачення селян на Україні після переможного повстання їх 1648 р., є факт закономірний, неминучий, коли дано клясові передумови його. Типовий образ таких шукань маємо в ліберального народника В. Мякотіна, типового „народника від журналістики“, як його називав Ленін [2]). В. Мякотіна, можна сказати, переслідувала „нерозгаданість“ загадки відновлення кріпаччини після Хмельниччини. Він повторює виспренні фрази на цю тему і в „Очерках социальной истории Малороссии“, і в „Прикреплении крестьян левобережной Малороссии в XVIII ст.“. Ось, для прикладу, з останньої праці початок, де автор „ставить“ проблему, а за справедливою думкою В. Ключевського, правдиво поставити тему — це вже наполовину розв'язати її: „В истории крестьянства европейских стран было бы трудно, пожалуй, отыскать другой момент, полный такого потрясающего трагизма, такого захватывающего интереса, какой представляет собой образование крепостного права в Малороссии после отторжения ее от Польши. Народ, с оружием в руках восставший против своих притеснителей, успевший сломить их могущество и завоевавший себе в борьбе национальную самобытность (ніби гноблення й визиск широких мас, це звичайне явище тільки в міжнаціональних стосунках, а в середині однієї нації це щось таке, що йому в історії інших країн важко знайти приклад! — *С. І.*) народ, розбивший старый сословный строй, сопровождавшийся рабством массы, и создавший новый порядок жизни, вне всякого постороннего вмешательства, на началах свободы и равенства всех граждан страны (як мало треба ліберадам, щоб уже говорити про „рівність усіх громадян країни“! — *С. І.*), — этот самый народ через какие-нибудь 130 лет своего существования вновь представляет картину резкого разделения на сословия, вновь выдвигает (!?) на историческую арену і на этот раз прямо из своей среды группу господ и бесправную массу, на которой лежит тяжелое ярмо крепостничества“ [3]). Після такого викривленого змалювання Хмельниччини, Мякотін, за ліберальним стандартом, обмежує свій дослід шуканням акту, як сталося прикріплення селян до землі, і кінчає тим, з чого й почав: Загадка історії малоруського селянства лишається ще з багатьох поглядів нерозгадана [4]), — так, безперечно, безпечніше: не натрапиш на неминучу повторюваність, отже закономірність саме отакого кінця — зради заможної верхівки, що їй маси необережно віддали до рук керівництво повстанням.

Ми вже бачили, звідки йде мілюковська теорія еліти — ґероїв та юрби. Але революційне народництво Лаврова — це тільки вихідна точка, і кадетська політика показує, куди, в який бік, ця хибна концепція має неминучу, закономірну тенденцію розвиватись, коли вистигають клясові суперечності. У Лав-

---

[1]) П. Лавров. Исторические письма, 3 вид., 1906, ст. 149.

[2]) Ленін проводив дуже гостро межу між „інтеліґентами-трудовиками (включаючи сюди й інтеліґентів с.-р.) і селянами-трудовиками“, вважаючи їх за „істотно різні політичні напрямки“ й даючи яскраві характеристики цьому (Сочинения, т. XVI, вид. 2,— Что делается в народничестве и что делается в деревне“; т. XI, вид. 3,— Аграрная программа с.-д. в первой русской революции; т. XII, вид. 2, — Аграрные прения в III Думе).

[3]) „Русское богатство“ за 1894 р., № 2, ст. 29.

[4]) „Русское богатство“ за 1894 р., № 4, ст. 155.

рова провідна „критически мыслящая“ меншість каже собі так: „Каждое удобство жизни, которым я пользуюсь, каждая мысль, которую я имел досуг приобрести или выработать, куплена кровью, страданиями или трудом миллионов. Прошедшее я исправить не могу, и как ни дорого оплачено мое развитие, я от него отказаться не могу: оно именно и составляет идеал, возбуждающий меня к деятельности... Зло надо исправить, насколько можно, а это можно сделать лишь в жизни. Зло надо зажить. Я сниму с себя ответственность за кровавую цену своего развития, если употреблю это самое развитие на то, чтобы уменьшить зло в настоящем и в будущем“ [1]). З цього Лавров виводив обов'язок інтеліґенції боротися за визволення народніх мас, і учасники революційного руху 70-х рр. зазначають, що саме така постава питання мала величезний вплив на популярність теорії Лаврова: саме в ім'я обов'язку перед народом ішла молодь „в народ“, а пізніше — на криваву боротьбу з самодержавством [2]).

За доби „Вех“, — 1908 р., — цей шлях ліберально-буржуазна інтеліґенція уже перейшла: „Когда интелигент, — писали „Вехи“, — размышляет о своем долге перед народом, он никогда не додумывался до того, что выражающаяся в начале долга идея личной ответственности должна быть адресована не только к нему, но и к народу“ [3]).

Є безперечні підстави вважати повстання 1648 р. справді за всенароднє, тільки в ленінському розумінні цього слова. Бож тут, у ленінізмі, проти буржуазного суспільствознавства є важлива якісна відміна; не зрозумівши цієї відміни, не можна зрозуміти Хмельниччини й нового закріпачення селян. Ось правдиве розуміння цієї всенародности: „В певному розумінні слова, — писав Ленін, — переможною може бути тільки загальнонаціональна революція. Це правдиве в тім розумінні, що для перемоги революції треба, щоб об'єдналася в боротьбі за вимоги цієї революції величезна більшість людности. Ця величезна більшість мусить складатися з однієї кляси, або з різних кляс, що мають деякі однакові завдання... Але цим і обмежується умовна правдивість звичайного виразу „загальнонаціональна“ революція. Ніяких дальших висновків, крім зазначеного, правду кажучи, трюїзму (перемогти проти організованої й владущої меншости може тільки величезна більшість), не можна робити з цього пояснення. Отож у корені хибне й глибоко антимаркситське є застосовувати його, як загальну формулу, як шаблон, як критерій тактики. Поняття „загальнонаціональна революція“ повинне вказувати марксистові на потребу точно аналізувати ті різні інтереси різних кляс, що сходяться на певних, визначених, обмежених завданнях. Ні в якомі разі не може служити це поняття для того, щоб затушковувати, закривати вивчення клясової боротьби в процесі тієї або тієї революції... Наші с.-д. правого крила зчаста забувають цю істину. Ще частіше забувають вони, що з проґресом революції змінюється ставлення кляс до революції. Кожний справжній проґрес революції є втягнення в рух широких мас, — отож заразом більша свідомість клясових інтересів, більша визначеність політичних, партійних угруповань і точніший обрис клясової фізіономії різних партій, — дедалі більша заміна загальних, абстрактних, неясних та непевних у своїй абстрактності політичних і економічних вимог конкретними, точно визначеними різними вимогами різних кляс“ [4]).

Ленін після того застосовує до російської революції ці загальні думки; Мякотін, як бачимо, дає ілюстрацію застосовування цих думок до давніших часів і безсилля ліберальної історіографії поза ними пояснити закріпачення

---

[1]) Исторические письма, 1906, ст. 93.

[2]) Г. Ладоха. П. Л. Лавров, — у виданні „Русская историческая литература в классовом освещении“, т. I, 1927, ст. 407.

[3]) Ленин, Сочинения, т. XIV, вид. 2. — О „Вехах“.

[4]) Сочинения, т. XI, вид. 3, ст. 204. — К вопросу об общенациональной революции; див. ще X, вид. 2, ст. 118.

селян після Хмельниччини. Отже ця нібито нерозгаданість загадки лежить у природі не проблеми цієї, а самої ліберальної історіографії, що повертається спиною до єдиної можливої розгадки. А для останньої треба зважити закономірну неминучість зради ватажків Хмельниччини, ба ще й глибші причини, що стали за основу, на якій відновлювався процес закріпачення, — це стан продукційних сил на Гетьманщині за цієї доби. „Від одного способу виробництва до іншого, — писав Плеханов, — люди переходять не тому, що в них з'являється інша „природа", а тому, що збільшилась влада суспільної людини над зовнішньою природою, змінився стан їх продукційних сил. Отже можна й треба сказати, що саме в розвитку продукційних сил і треба шукати, кінець-кінцем, розгадки історичного руху людства" [1]). В іншому місці Плеханов писав: „Повсталі із Спартаком на чолі раби воювали своїх панів, а не рабство; якби їм пощастило звоювати собі волю, вони, за сприятливих обставин, сами і з спокійним сумлінням стали б рабовласниками. Мимохіть згадуються при тому, набуваючи нового розуміння, Шеллінґові слова: воля мусить бути неминуча. Історія показує, що кожен з родів волі з'являється тільки там, де він стає економічно неминучий" [2]).

Не можна й на Гетьманщині класти в основу нового закріпачення селян після Хмельниччини зраду ватажків та насильство їх над масою, — це була тільки одна з умов відновлення закріпачення. Має рацію Енґельс, коли він, заперечуючи проти Дюрінґової теорії ґвалтовного походження сучасної власности, пише: „Не кожен може скористатися з праці раба. Щоб скористатися з неї, треба наперед приготувати, поперше, матеріяли й знаряддя праці, подруге, засоби злиденного харчування раба. Перше, ніж рабство стане можливе, потрібен, отже, певний щабель виробництва та деяка нерівність у розподілі" [3]).

Процес закріпачення після Хмельниччини можна схематично побудувати так: досягнутий за тих часів стан продукційних сил не дозволяв повороту до давніших способів виробництва, бо це не відповідало б досягнутому вже рівневі потреб споживання; а для переходу до вищого, капіталістичного способу виробництва, стан продукційних сил був далеко ще недостатній. Нерівномірність розподілу за попередніх часів, подекуди й нерівномірність нагромадження збройною рукою під час повстання призводили до того, що одні зовсім не мали потрібних для хліборобства засобів виробництва та існування, а інші мали змогу повести й ширше господарство, — це вже відразу створювало ґрунт для відновлення кріпаччинищо до частини селянства, — спершу в легкій формі; отож зрада повсталим покріпаченим масам, головним рушіям повстання, ватажків його, що ними стали заможніші, а тому й культурніші верстви, знайшла собі в цьому готовий ґрунт для відновлення визитку. Далі в процес вступили могутні чинники, що йшли від втягнення Гетьманщини в світовий хлібний ринок, в товарове виробництво, процес розширення внутрішнього ринку і в зв'язку з тим процес переходу від натуральної до грошової форми господарства, а це призводило до збільшення нерівномірности в розподілі, — давало зиск одним, руйнувало інших, менш конкурентно здатних, і кожного разу, коли поставали труднощі в господарстві, — чи в зв'язку з безнастанними за перших десятиріч військовими розрухами, чи в зв'язку з неврожаєм тощо, — вони діяли в тому самому напрямі, — нагромаджуючи спершу економічну, а за нею і політичну силу на одній стороні, економічне безсилля, поневолення і політичне безправ'я — на другій. І що більша була участь шляхти у повстанні, — доведенню цієї участи та її ваги присвятив найбільші зусилля В. Липинський, — то неминучішим був саме отакий кінець повстання.

---

[1]) Сочинения. 1923, т. VIII, ст. 228 — Нечто об истории.

[2]) Сочинения, 1923 р., т. VII, ст. 170. — К вопросу о развитии монистического взгляда на историю.

[3]) Анти-Дюринг, 1931 г., ст. 148—149.

За таких обставин допомога закріпаченню від царського уряду, — обставина, що на неї так наполягала націоналістична українська історіографія, щоб не посварити українські народні маси з поміщиками та ліберальною інтеліґенцією,— мала справді зовсім малу вагу: не будь її, процес ішов би тим самим темпом, а може, у XVIII ст., і ще швидше. Отже стан продукційних сил це була та основа, що на ній відбувався ввесь процес, — та основа, що визначила тенденції розвитку закономірно неминучі, бож, за тодішнього стану продукційних сил, інший напрямок розвитку був неможливий; решта обставин закріпачення дала тільки цим тенденціям розвитку індивідуальну форму та реальне життя.

Праця В. Мякотіна, виявлена в нього „нерозгаданість загадки", привабила й М. Василенка взятись до розгадування її. Праця його на цю тему лишилась, проте, незакінчена, ілюструючи тим ще раз безсилля ліберально-буржуазної історіографії в цій проблемі. Маємо тут на увазі працю М. Василенка — „К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя" (Заметки по поводу статей В. Мякотина — „Прикрепление крестьян в левобережной Малороссии в XVIII ст.") [1]).

Тяжкий стан покріпачених селян в українських землях за польського панування акад. Василенко пояснює тут так: „Отак завжди буває в суспільстві, де силу мають егоїстичні та індивідуалістичні прагнення, де слабка громадськість, де особистість, у формі поодинокої людини чи цілого стану, не звикла підпорядковувати свої інтереси інтересам суспільним" [2]). Після 1648 р., коли в основу суспільного ладу Гетьманщини було покладено козацьку організацію, акад. Василенко зазначає небезпеку для посполства того, що його становище не передбачала ця організація. „Кількість козаків, — пише він, — визначали „пункти" Б. Хмельницького, що їх він склав з царем Олексієм Михайловичем; але людність Малоросії перевищувала цю кількість і все збільшувалась...; поставало, звісно, питання, яким ставало їхнє ставлення до малоросійського суспільства і далі — до козацького ладу? Відповіді на це не можна було знайти в тій організації, що стала за прототип для Малоросії. Поставала, отже, особлива група, не передбачена цією організацією — посполство... Словом, той лад, що став за підвалину малоросійського суспільства, був занадто вузький; треба було розширити його в різні боки. Отут, між іншим, і була одна з перепон у розвитку малоруського суспільного ладу. Річ у тім, що, щоб реґулювати певні громадські стосунки та створити для них ту чи ту юридичну норму, треба вміти критично ставитися до тих явищ, що їх висуває життя, треба визначити їхнє значення, їхню подібність чи відмінність від інших подібних явищ. Труднощі нормувати явища збільшуються, зрозуміла річ, в міру того, як вони диференціюються, в міру розвитку, ускладнення суспільства. Те, що легко підкорялося певній нормі, коли вона випливала з моральних принципів або з вимог супільного добра, коли суспільство було невелике, коли стосунки не так переплітались, — стає важко нормувати, коли, в міру збільшення суспільства, поширюються та ускладнюються суспільні стосунки. Сім'я, рід знали спільність майна; але коли рід почав розпадатися й переходити помалу на державу, коли спільні інтереси родичів зіткнулися з приватними інтересами тих осіб, що входили в рід або стикалися з ними, норми, що реґулювали попередні майнові стосунки роду, мусіли були цілком змінитися. Кількість цих стосунків більшала, повинне було більшати й число норм, а заразом повинні були постати й труднощі розмежувати їх одну від одної, кожній дати певне місце, виробити більш-менш гарний лад (стройный порядок), в якому сполучалися б, якому б корились усі стосунки в суспільстві...

---

[1]) „Киевская старина", 1894 р., №№ 11, 12.
[2]) „Киевская старина", 1894 р., № 11, ст. 410.

...Ми вже казали про складні стосунки в малоруському суспільстві, що висували багато важких та заплутаних питань з державного права; для них не було готових норм у новому суспільстві, але їх так чи так треба було розв'язати, щоб суспільство могло існувати й далі розвивати свій правний лад. А розв'язати їх можна було тільки шляхом свідомої, критичної праці коло суспільних стосунків... Подивімося ж тепер, які ресурси мало допіру повстале малоруське суспільство, щоб розв'язати таке важке завдання. Годі й казати, що все малоруське суспільство було нездатне до критичної, свідомої роботи, скерованої на врегулювання його стосунків. Тут ми можемо говорити тільки про ту групу, що, через різні обставини, була висунута на кін у малоруському суспільстві і мусіла, за теорією, стати йому за керівника. Маємо на увазі, головно, людей, що держали в руках народню освіту, що з них були діячі малоруського письменства та що мали впливати на малоруське суспільство й сприяти виробленню його правного ладу".

Далі М. Василенко з'ясовує схоластичний характер тодішньої освіти й письменства і приходить до висновку, що „характерну особливість малоруського мишлення XVII в., здебільшого, становить відсутність критичного елементу або надто поверхова критика, зумовлена схоластичною школою. Критика ця обмежується самими фактами. Творчої думки, щоб звести ці факти, об'єднати їх, не помітно. Малоруське письменство виявляє нездатність робити загальні висновки та нахил давати окремим фактам вагу загальних висновків. Звідти випливає повне підпорядкування фактові, дійсності і нездатність жити якоюсь далекою метою, ставити собі суспільний ідеал та прагнути до його здійснення. Це, звісно, фатально вплинуло на малоруське життя. Коли, після приєднання Малоросії до Росії, виникла потреба в діяльності інтеліґенції, щоб реґулювати суспільні стосунки, створити якісь норми політичного й громадського життя, тобто, інакше кажучи, поставити собі певний суспільний ідеал, малоруська інтеліґенція виявила повну нездатність... Інтеліґенція... підкорилася фактам дійсности, не могла взяти до своїх рук народнього життя, прийти йому на допомогу своїми знаннями, розвитком, критикою та ін... Через це організація малоруського суспільного ладу була позбавлена свідомости... Отож і не дивно, що малоруський суспільний лад зараз же, як утворився, набув суто стихійного спрямування, тобто цілком підпав впливові різних зовнішніх та внутрішніх обставин. Серед них переважну ролю відіграли могутні економічні чинники, що були щільно пов'язані з політичними. Їх характер і розвиток у XVII ст. визначали характер малоруського суспільного ладу. На економічному ґрунті боротьби інтересів окремих груп малоруського суспільства творився малоруський суспільний лад, на ній він розвивався, на ній він і загинув" [1]).

Отож короткий зміст цієї довгої мови такий: кріпаччина на Гетьманщині відновилась через те, що інтеліґенція не керувала життям, а йшла за ним, — без ідеалів, наперед собі поставлених, — і сталося це через те, що виховувалась інтеліґенція на схоластичній науці, яка не навчила робити з фактів висновки; у наслідок отого всього в основі суспільного процесу Гетьманщини лягла клясова боротьба, що й згубила її! Нема чого й казати, що твердження про відсутність ідеалів у тодішньої інтеліґенції, поміщиків та старшини, явно суперечить твердо встановленим фактам: за такий ідеал був шляхетський лад і „звикле послушенство" селян, — і під час повстання, і після нього, другого ж дня, — численні документи за це говорять. Але М. Василенко, ідучи тут за суб'єктивною школою в соціології, відкидає погляд на суспільний процес, як на процес природничо-історичний; тим менше ладен він визнати виробничі стосунки за ту основу, що на ній розвиваються всі інші

[1]) Цит. твір, ст. 415—417, 422—424.

суспільні стосунки, політична та юридична надбудова й різні форми суспільної свідомости. Ідеали, що ними мала пройнятися інтеліґенція Гетьманщини, щоб встановити справедливий суспільний лад, М. Василенко, як і всі суб'єктивні соціологи, виводить довільно, з природи людської, як він її собі уявляє: „Соціологія повинна почати з певної утопії",— писав Михайловський; з утопії починає і Василенко. Ленін з цього приводу писав: „Ви бачите, на погляд цього соціолога (Михайловського) не може бути й мови про те, щоб дивитися на розвиток суспільства, як на природничо-історичний процес... Ба й більше, не може бути мови й про розвиток, а тільки за самі ухили від „бажаного", за „дефекти", що сталися в історії... в наслідок того, що люди не були розумні, не вміли добре збагнути, чого потребує людська природа, не потрапили знайти умов здійснення такого розумного ладу" [1]).

На конкретному прикладі ми бачимо, що й тут, як і в інших випадках, ця теорія в основі своїй хибна, не має будь-якого пізнавального значення, бо не дає змоги зрозуміти об'єктивний історичний процес — з'ясувати його закономірність. Зв'язок між відсутністю в козацької старшини бажаних для М. Василенка ідеалів та закріпаченням селян — безперечний, та це ж не пояснює аніяк саме того, що робило й можливим, і неминучим, — тобто закономірним — це закріпачення,— чому селяни не могли протистати цим прагненням старшини, а мусіли перейти з ярма шляхетського в ярмо старшинське.

І ще один висновок можна зробити з аналізи соціологічних поглядів М. Василенка. Але для цього процитуємо перше промову, виголошену на відомих зборах козацької старшини в кінці 1763 р. в Глухові, де складено чолобитню до Катерини II про відновлення „прав і вольностей козацьких",— чолобитню, що стала за привід до скасування гетьманства. Належить ця промова, як можна здогадатися із змісту, спрямування й стилю її, Г. Полетиці: „Направление гражданское тогда хорошо, — читаємо ми тут, — когда хороши законы. Мы такие имеем законы, которые только наилучшие иметь может вольный и благородный в свете народ, но первое несчастие наше состоит в том, что имеем оные на чужестранном языке и что не имем их вместе"... Пояснивши незручність цього, промовець провадить далі: „Итак я бы думал, что все благополучие от того зависит, чтоб мы все наши права и привилегии имели в одной книге, чтоб законы наши были исправно переведены на наш язык, расположены порядочно и на всякий случай ясные и точные имели положения" [2]).

Порівняймо тепер оце вихваляння закону, як панацеї проти всіх хиб державного життя Гетьманщини XVIII ст., з думками акад. М. Василенка про хиби законів тієї самої Гетьманщини, як про ту пролазку, що тільки ніби нею пройшла до життя Гетьманщини соціяльна нерівність і кривда. В основі тих і тих висловлювань лежить та сама ідеалізація від владущої кляси права та закону, як найдужчої форми права. Яким клясам ця ідеалізація потрібна?— Звісно ж, владущим, бо це зброя в їхніх руках, бо тільки в їх руках є засоби, щоб зробити і звичаї, і закон фактом реального життя.

Ідеалізують вони право не для себе, а для пригноблених мас, щоб і народні маси повірили в цю панацею в руках ніби надклясової державної влади та сподівалися б добра тільки від неї і забули б про революційну боротьбу за свої економічні інтереси, за владу, що дала б їм до рук правотворчий апарат, — поки він потрібний — поки існує клясове суспільство. Ось чому такий знаменний є оцей збіг думок Г. Полетики — типового представника феодального дворянства, що прийшло до влади й прагне якнайміцніше законом закріпити своє панування, і М. Василенка — типового в 1894 р. ідеологічного представника напівкапіталістичного поміщицтва, що прагне за

---

[1]) Что такое „друзья народа" и как они воюют с социал-демократами. 1931, ст. 2 - 3.
[2]) „Киевская старина", 1882, № 10, ст. 122.

допомогою закону найбезпечніше перейти від февдальних до капіталістичних форм визискування селянства, не позбувшися зовсім свого панування, — як це й сталося таки в 1917 році.

Отже отака концепція історичного процесу на Гетьманщині в М. Василенка це не просто помилка, недобачання абощо, — вся вона закономірно зумовлена клясовою позицією самого автора, що пориває його відводити народні маси від „згубної“ клясової боротьби. Сказано ж бо: „На економічному ґрунті боротьби інтересів окремих груп малоруського суспільства постав малоруський суспільний лад, на ній він розвивався, на ній він і загинув“ [1]).

По-ліберальному, — М. Василенко звертається з своїм закликом не давати волі егоїстичним прагненням до обох сторін, а виграє від цього, так само як і від попівської проповіді, сама владуща кляса. Як історик, М. Василенко знає, звичайно, що саме так воно й було, отож і поспішає спаралізувати вплив на сучасність досвіду минулого: там, мовляв, схоластичне виховання інтеліґенції призвело до некритичного ставлення її до дійсности, — тільки через це вона плила за стихією економічного життя; та ще й до цього брак правничої освіти, потрібної, мовляв, щоб збільшити число норм, коли ширшали соціяльні стосунки, щоб зрозуміти „відмінність чи подібність явищ“, щоб знайти місце для поспільства в козацькому суспільному ладу, якого він не знав... Який же висновок природно випливає з того? — Ясно який: тепер же зовсім інші обставини, — і освіту наша інтеліґенція здобула не схоластичну, і з правом обізнана, — тепер їй не страшно і владу до рук дати: прийдіть, мовляв, княжити й володіти нами. Чи не стає вам на очі гостро змальована в Леніна постать кадета: „К чему борьба, зачем междоусобицы? — говорит Иудушка-кадет, вознося очи горе и укоризненно поглядывая на революционный народ, и контр-революционное правительство. Братия! Возлюбим друг друга! Пусть будут и волки сыты, и овцы целы, и монархия с верхней палатой неприкосновенны, и „народная свобода“ обеспечена“ [2]).

Скиньте ви лушпу гуманних гасел, що ними гарно так прикрашені клясові прагнення, — бодай тричі суб'єктивно ідеалізовані, переведені сублімацією до горішнього поверху людської психіки, — ми цього не заперечуємо й тут, — і перед вами встане ясно саме така, не інша, об'єктивна клясова функція оцієї концепції М. Василенка.

Кому ще потрібні докази цього, то ось ще один. Ми не можемо тут розглядати політичну діяльність М. Василенка за часів гетьманату, — це зовсім вивело б нас за межі теми: отже для того довелося б передивитись усю політику гетьманату, досі ще не вивчену так конкретно, як цього треба було б для теми такого досліду. Алеж один документ можна тут подати. Свою участь у гетьманському уряді М. Василенко пояснив так у травні 1918 р.: „Представники всяких громадських груп з часу повороту в Київ Центральної Ради вели зо мною переговори про утворення ділового кабінету. І коли явилась фактична можливість здійснити ці основні принципи, я не вагаючись прийняв зроблені мені пропозиції“ [3]).

Отже гетьманський „діловий кабінет на добро цілого народу“ опублікував 14 травня 1918 р. повідомлення, спростовуючи в ньому, „ніби на Україні відновлено скинуте народом самодержавство“ й касується всі набуті політичні й громадські вільності. „Гетьман не бажає стати самодержавним. Гетьманство це здійснення ідеї незалежної і вільної України в історичній національно-українській формі. Стоючи на чолі українського уряду,

---

[1]) Цит. твір, ст. 424.
[2]) Сочинения. т. IX, вид. 2, ст. 94.—Победа кадетов и задачи рабочей партии.
[3]) „Нова Рада“ за 1918 р., № 71.
[4]) Газета „Відродження“ за 14.V 1917 р.

гетьман тим самим відновлює і закріпляє в народній свідомості думку про непорушність народніх і козацьких свобід“ [1]).

На цьому повідомленні стоїть підпис і М. Василенка, як міністра народньої освіти та т. в. об. міністра закордонних справ. Чи ж не ясно, що у цьому акті, де відновленню „історичної національно-української форми“ гетьманату приписувано здатність „відновляти й закріпляти в народній свідомості думку про непорушність народніх і козацьких свобід“, історик М. Василенко просто йшов на поводі в клясово-політичного діяча — в подвійного гетьманського міністра М. Василенка; тут тільки зробив це він одверто, а все своє життя робив це приховано. Аджеж не так просто було б справді об'єктивному історикові гетьманщини XVII — XVIII ст. оголосити відновлення історичного гетьманату ґарантією „непорушности народніх свобід“ у 1918 р.

У 1894 р. М. Василенко не закінчив своєї широко задуманої студії з приводу Мякотінових статтів про закріпачення селян: розвинувши тільки свої соціологічні погляди на суспільний процес взагалі та зокрема на Гетьманщині, він не дійшов до конкретної аналізи фактів з процесу закріпачення селян на Гетьманщині. Але ми бачимо в нього не абияку цікавість до цього питання. Року 1908 М. Василенко повертається до нього: за його редакцією та з його передмовою вийшло 2-ге видання „Малороссийских посполитых крестьян“ О. Лазаревського; і на вшанування 50-річного ювілею „великої реформи“ М. Василенко знову пише на цю тему [1]), і тут застосовує вже свою концепцію до конкретних фактів. Від 1894 до 1911 р. — „дистанция огромного размера“, — які ж події перейшли за цей час! — а проте концепція виявила свою живучість. Ядро її лишилось; змінилися деталі і змінилися — не на користь демократичним масам, що їх за цей час узявся й офіційно заступати М. Василенко, від 1910 р. член „конституційно-демократичної партії“.

Що концепція процесу закріпачення селян на Україні в М. Василенка не марксистська, — на цьому ми, подавши вже марксистську схему закріпачення селян, не будемо й спинятись. Цікавіше буде заналізувати на конкретному матеріялі • інше явище, теж закономірне, — це те, що в 1911 році М. Василенкові здавалося за потрібне й О. Лазаревського зревізувати. Цікаве це тим, що показує, в який бік неминуче тягло ліберальну буржуазію розгортання та загострення клясової боротьби.

У пепередній історіографії на закріпачення селян на Гетьманщині було два погляди: Костомаров, Шлікевич, Теличенко були тієї думки, що вирішальне значення тут мали заходи московського уряду; О. Кістяківський, а найбільше, О. Лазаревський прийшли до висновку, що кріпаччина постала не із заходів московського уряду, а випливала із суспільного ладу Гетьманщини, і російському урядові випадало часто-густо тільки стверджувати своїми указами те, що насправді давно вже було в житті.

В. Мякотін обмежив своє завдання тільки виявленням тих юридичних форм, що в них відбувалося прикріплення селян до землі у XVIII ст., та ролі в кожному з цих заходів місцевого й російського урядів, — завдання це розв'язує він, даючи цілком справедливо відсіч українським націоналістам, що намагалися перекинути відповідальність за закріплення на царський уряд, щоб не посварити українські народні маси із „своїми“ поміщиками та інтеліґенцією. А проте пізніша позиція В. Мякотіна, що одверто пристав до російського великодержавництва, кидає світло й на його збільшений інтерес до цього питання з історії України.

Лазаревський в своїх „Малороссийских посполитых крестьянах“ описує, як завжди, боротьбу між старшиною і селянством, що призвела до закріпачення; тієї економічної основи, що на ній розгортався цей процес, що нею він був об'єктивно зумовлений, Лазаревський не торкається, — отож, як завжди

[1]) „Великая реформа“, т. I.—Прикрепленне крестьян в Малороссии.

в нього, це боротьба суб'єктивно-корисливої та владної старшини й економічно безсилого селянства, — боротьба безперспективна для цього другого. Це не дає, звісно, змоги зрозуміти закономірність цього процесу, але самий процес описується правдиво, дарма що обмежено — тільки у виявленні назовні його наслідків та перипетій боротьби. Етапи цієї боротьби Лазаревський подає як безупинний процес, з непомітним перебігом: „незаметно и исподволь“ [1]). Старшину ані на мить не ідеалізує.

Ніби пристаючи цілком на концепцію Лазаревського, М. Василенко так формулює її: „Не сами тільки зовнішні обставини, не сама тільки централістична політика та вплив російського уряду, — про його вирішальний вплив можна говорити тільки від часів Мазепиної зради, — а головне, потворний самостійний процес внутрішнього життя українського народу призвів до занепаду тих принципів суто демократичного ладу, що їх висунула була велика українська революція 1648 — 1654 р.“ [2]). Як побачимо далі, насправді Лазаревський не говорив, щоб після зради Мазепиної вирішальний вплив на закріпачення селян мала централістична політика царського уряду, — це погляд не Лазаревського, а протиставлений йому погляд М. Грушевського.

І це підставлення замість того зв'язку між історичними фактами, що його виявляє Лазаревський, — іншого, — що його одмінність не відразу інколи й помітиш, — стає взагалі характерним для М. Василенка в його студії про закріпачення селян на Україні.

Для М. Василенка за етапи в процесі закріпачення є законодавчі та адміністративні акти, що ними, з щаблини на щаблину, процес доходить до свого завершення, а старшина, хоч і допускалася зловживань, але „в ідеї“ [3]) це була для неї справа не приватна, а державна, і основна причина закріпачення для М. Василенка ясна: закони були погані. Зв'язок цих думок з описаною вже концепцією історичного процесу Гетьманщини — цілком ясний; ми подамо тут деякі паралелі в освітленні процесу закріпачення селян на Гетьманщині між ліберальним народником О. Лазаревським (дата твору — 1866 р.) і М. Василенком, представником буржуазного лібералізму, зовсім уже вилинялого на 1911-й рік. Ці паралелі тим разючіші, що, в теорії, кріпаччина їм обом однаково мерзенна річ, і до О. Лазаревського ми маємо в М. Василенка вияв великої пошани. Зокрема М. Василенко двічі писав про О. Лазаревського, як про історіографа; з його передмовою вийшли „Малороссийские посполитые крестьяне“. Однакову з О. Лазаревським тему М. Василенко взяв так само про Полуботка, і там ця одмінність їхніх поглядів на ролю старшини в історичному процесі на Гетьманщині виступає вже цілком явно, — зрозуміло чому: адже це був не 1911, а 1926 рік; Жовтнева революція відіграла ролю хемікалій, і вони виявили те, що на фотографічній платівці вже було й потребувало тільки відповідних умов, щоб розвинутися й появитися на очі.

Але про це мова буде ще далі, — повертаємося до розвідки М. Василенка про закріпачення селян.

Як змальовує тут М. Василенко старшину, що їй належала в цьому процесі наступна роля? — „З-поміж нього (козацтва) рано вже починає вирізнятися група осіб, дужчих з економічного погляду, відома під назвою козацької старшини. Ця група згодом більшає числом, проймається спільними клясовими інтересами й дістає переважне значення в малоросійському житті. Одним з істотніших її клясових інтересів було прагнення влади й боротьба за владу. Звідси прагнення обіймати військові посади та створення низки упривілейованих становищ, у вигляді військових та бунчу-

---

[1]) Малороссийские посполитые крестьяне, вид. 2, 1908 р., ст. 1.

[2]) Василенко, Передмова до 2-го видання: Лазаревский — Малороссийские посполитые крестьяне, ст. II, VII.

[3]) Н. Василенко. Прикрепление крестьян в Малороссии, ст. 118.

кових товаришів. Матеріяльна сила козацької старшини спиралася на землеволодіння“ [1]).

Отже не економічна боротьба, не визискування селянства, а прагнення до влади, боротьба за неї є основний клясовий інтерес старшини. Для чого ж старшині потрібна влада? Щоб здобути змогу визискувати? — Ні, навпаки: землю й поспільство віддається під старшину, щоб дати їй змогу служити державі, — тобто, за концепцією М. Василенка, спільним інтересам цілого народу; так просто пересаджується на український ґрунт теорію покріпачення всіх станів державі: „думка була, — пише акад. Василенко, — за статтями Б. Хмельницького, платити старшині грішми, та довелося відступити від того, — „подекуди, треба думати, підо впливом неладу фінансового порядкування в Малоросії, а подекуди, либонь, підо впливом польського державного ладу“ [2]). І не тільки маєтності давано за службу, а й посполитих у послушенство: „Якщо держава віддавала працю посполитих в користування приватних осіб, то робила це, з ідеї, з державною метою. В життьовій практиці проте... державне значення посполитих зчаста забувалося, і... приватноправний погляд на посідання державців посполитими брав гору“ [3]); отже „державне значення“ посполитих тільки „забувалося“ — не більше. „Забувши“ про „державне значення“ посполитих, старшина, ради економічних інтересів, — цього не заперечує і М. Василенко, — починає боротися з вільними переходами посполитих. Але, крім економічних міркувань, виникненню цієї боротьби сприяли інші обставини: „Норми Литовського статуту, що містять у собі, як відомо, право шляхетське, почали прикладати до малоруських стосунків, бо не було іншого кодексу (пригадаймо те, що писав М. Василенко в 1894 р. про брак правних норм), і на них дедалі частіше починають посилатися суди, адміністративні установи й державці в своїх зазіханнях на волю посполитих“ [4]).

Погляньмо тепер, як змальовує ці сторінки процесу О. Лазаревський, що під його поглядами ніби цілком підписується М. Василенко: „Литовський статут затерла була, в пам'яті народній, польська сваволя так, що до нього взялися не раніше кінця XVII в. Отож доводилось створювати нове право і створювати його обережно, не торкаючись слабких струн народу, що допіру заспокоївся; треба було голосно говорити про „права й вольности, как из веков бывало“, а тільки тихо й непомітно відтворювати певні форми для громадянського життя народу“. І в іншому місці знову Лазаревський, подавши кілька фактів на ілюстрацію тієї думки, що вкладена в прислів'я „куди вітер — туди й вийт“, пише: „Цими фактами ми хотіли показати, що державці, заявляючи та боронячи свої права на землю, керувались при тому дуже хисткими підставами, що раз-у-раз натрапляли на фактичну суперечність; але як із селянськими землями поєднувались найважливіші майнові інтереси військової старшини..., що порядкувала того ж часу і судовою владою, то селянам так або так однаково доводилося поступатись у своїх земельних справах, аж поки час не розв'язав остаточно — силою щоденного факту — це питання на користь державцям“ [5]).

Тож, як бачимо, тут думка зовсім одмінна від запровадження Литовського статуту через те, що „не було іншого кодексу“. Скажемо тут, що в основі запозичення чужого права завжди лежить відповідність його клясовим стосункам тієї країни, що запозичає: фактично, справді запозичається тільки зовнішню готову форму права, а, по суті, таке запозичення нічим не різниться від права „отчизного“ походження, від витвору т. зв., в націоналістичній історіографії, національного правного генія.

---

[1]) М. Василенко, цит. твір, ст. 112.
[2]) Цит. твір., ст. 113.
[3]) Цит. твір., ст. 118.
[4]) Цит. твір, ст. 120.
[5]) О. Лазаревський, цит. твір, ст. 16. 21.

Старшина в Гетьманщині щоразу більше прибирала земельку до своїх рук, бож мало вже стало землі вільної, та й хіба потрібна вона шляхетному державцеві без хлопа? Треба братися до тієї землі, що на ній посполиті сидять. А чому треба? — Ось відповідь М. Василенка:

„Земля й землеволодіння в Малоросії визначали господарчий лад країни. Отож зрозуміло, що вже рано виявилось у Малоросії прагнення в окремих людей зосередити в своїх руках якнайбільше землі. Це прагнення зробилось далі характерним для всієї землевласницької кляси та манастирів. Кожен, хто збив собі копійчину, намагався правдою чи неправдою збільшити свою землю; кожний, допіру заснований манастир, — що вже казати про старі! — покладав собі за найближче завдання закруглити свої маєтки, придбавши ґрунтів. Щоб набути землі, бралися до всяких способів, як законних — дарування, заміна, заповіт, застава тощо, так і незаконних, аж до насильства включно. Але головний, переважний спосіб набувати землю була купівля. Звідси й самий процес мобілізації землі в Малоросії від рядового козацтва й поспільства до старшини та інших володарів і манастирів є відомий в історичній літературі під назвою „скуплі ґрунтів“. Через скуплю в руках у старшини та в манастирів опинилися великі земельні простори на праві повної власности. Зворотна сторона цього процесу було збезземелення рядового козацтва й посполитих, що продавали свої землі“ [1]).

Оце й усе, про що довідається читач від акад. Василенка з цього нарису про „відому в історичні літературі „скуплю ґрунтів“.

Ог і спробуйте знайти тут бодай зачіпку, щоб безплатно відібрати землю від поміщиків. Факти поставлено так щільно один до одного, що не прикопаєшся. Головно, переважний, мовляв, спосіб, це була купівля ґрунтів людьми, що збили собі копійчину Де тут підстава, щоб забезпечувати викупний спосіб ліквідації середньовічних привілеїв!? А фактично ж відомо, що „скупля“ здебільшого різнилася від насильства тільки формою. Так її і називає Лазаревський:

„Землі селян, що виходили в сусіди, припадали, звичайно, державцям; впливові з них здобували спустілі ґрунти самим правом сильного; державці, менше значні громадським своїм становищем, здобували ці ґрунти вимушеним продажем“. До цього треба додати, що підсусідство призвело, за Лазаревським, до „беззахисности селянина в гетьманській Малоросії. Селянинові, що не знаходив в адміністрації найменшого захисту, доводилось самому шукати способу, як сховатися від сваволі; щоб досягти цього, лишалось йому одне — зректися осілого життя господаря та й поневірятися по чужих людях [2]).

Візьмімо ще один елемент кріпаччини, найцікавіший для державця — послушенство селян. М. Василенко зазначає насамперед формально-юридичний момент, не виведений з тодішніх фактичних стосунків, а запозичений із сучасного права:

„Надаючи залюднену маєтність, переносили не право на особу посполитих і не право власности на їх землю, а тільки право на частку їхньої праці, що позначалось у певного роду оплатках та повинностях. Загалом, оплатки й повинності посполитих не були визначені назавжди. У цьому разі важив звичай, і повинності були різні як до місця й часу... Така непеність давала привід до зловживань. Не всі вони, звісно, ставали відомі адміністративній найвищій владі, але про деякі з них гетьмани мусіли видавати спеціяльні універсали“. Далі йде відомий Мазепин універсал з 1692 р., „дабы никто из владетелей не дерзал работами великими и наборами вымышленными людей отягощати и чтоб владели ими в меру, ничего вновь и выше меры не

---

[1]) М. Василенко, цит. твір, ст. 116.
[2]) Цит. твір. ст. 75.

налагая, но и звычайными дачами довольствуяся". А про оборону селянами своїх прав через суд у М. Василенка читаємо тільки таке: „Обороняти свої прова через суд селянам важко було, бо суд дорогий був" [1]).

Більше нічого читач не знайде в М. Василенка про послушенство, про цей найістотніший елемент кріпацтва, що ради нього воно існує, — це ж і є додаткова вартість, абсолютна земельна рента. Не будемо наводити багатющого матеріялу з інших джерел, але з Лазаревського акад. Василенко мусів був би взяти саме отут, — щоб встановити зв'язок між фактами, — хоч згадку про те, що державці — це ж була військова старшина, отож вона, — писав Лазаревський, — „користуючися з свої влади, легко переходила межі так непевно визначеного послушенства. Насправді так і було: непомітно з державця маєтности ставав понад те ще й „пан підданним". Подавши далі чимало прикладів різноманітности змісту та обсягу послушенства, Лазаревський робить висновок, далекий від того, що в акад. Василенка; тут уже немає реґулювання звичаєм та ухилів від нього через зловживання, як у акад. Василенка, а є просто нічим не обмежена сваволя державців: „Отож, як бачимо, „послушенство" підданих їхньому державцеві нічим не обмежувалося; розмір повинностей залежав від доброї волі державця, тим то підданців побут був здебільша тяжкий та руїнницький". „Гнучкому" переходові в М. Василенка до того, як на це дивилась найвища адміністрація (не всі, мовляв, злоєживання ставали відомі їй, але про деякі з них гетьмани мусіли видавати універсали) протистоїть категоричне твердження в Лазаревського: „Скарги.. розглядувано здебільша тільки на папері, та й то не щоразу... Підкупність суду й адміністрації ставили селян в безпорадне становище й дедалі більше вбивали в них енерґію". А про той самий Мазепин універсал, що ним р. 1911 акад. Василенко вважає за можливе ілюструвати заходи гетьманів, щоб поліпшити селянську долю, Лазаревський ще в 1866 р. в „Малороссийских посполитых крестьнах" писав так: „Ні з чого не видно, щоб заходи, що вжив Мазепа, мовляв, на полегшення селянам, були запроваджені в життя. Зважившн час, коли Мазепа давав свої обіцянки, легко прийти до висновку, що вони були вимушені обставинами", а саме, повстанням Петрика, що обіцяв народові волю від „драпежних панів"; „прогнавши Петрика, гетьман з-під Гадяча перейшов під Полтаву й тоді відібрав деякі маєтності від полтавських державців. Отакі політичні заходи, певна річ, не мали жадних наслідків, а тим часом, економічні інтереси старшини затягали вузол підданства чимраз дужче" [2]).

Отже бачимо, яка величезна різниця тут між двома авторами, — різниця не тільки кількісна, ба й якісна: у М. Василенка — правний лад, що визнавав селянинові і право на землю, і особисту волю, і реґулювання панщини звичаєм, і боровся адміністративними й судовими заходами із зловживаннями поміщиків, — погано тільки, мовляв, що адміністрація не щоразу довідувалася про зловживання, а суд був дорогий; в Лазаревського — повна й цілковита беззахисність і безпорадність селянина і перед паном, і перед адміністрацією, і перед судом.

Аналізуючи причини переходу козаків у поспільство, отож в кріпацтво, М. Василенко зазначає, як основну причину, — економічну, про інші навіть і не згадуючи: „Військова служба, а надто коли взяти безперестанні війни, що сповняли історію Малоросії в другій половині XVII ст., вимагала великих витрат від військового, що мав сам озброїтись і виступати на війну. Господарство одних війна руйнувала, іншим вона навіювала намагання ухилитись від військової служби, піти з козацтва в поспільство. Заможніші, за таких обставин, лишалися в козаках, а збіднілі переходили в посполиті" [3]). Тут

---

[1]) М. Василенко, цит. твір., ст. 115, 122.
[2]) О. Лазаревський, цит. твір, ст. 35, 47, 24.
[3]) М. Василенко. цит. твір. ст. 112.

немає й згадки про інший процес — переходу посполитих у козацтво, щоб утекти від підданства.

Лазаревський на підставі фактів, добре відомих і акад. М. Василенкові, малює натомість процес насильного переводу старшиною козаків у посполиті та „добровільного“ переходу їх у посполиті, в наслідок зубожіння і не тільки через війну. І, навпаки, посполиті, хто міг, тікав від панів у козацтво, поки старшина не перетяла їм цілком цей шлях [1]). З того самого погляду розглядає Лазаревський і перехід на слободи та в підсусідки, а в той час для акад. М. Василенка це різні роди особистих прав та права власности [2]).

На цьому можна припинити паралелі, — вони подвійно для нас цінні: зокрема з них видно, що ми маємо тут діло з фактами, твердо встановленими в історіографії ще в 1866 р. І мова ж тут про кріпаччину, найогидніший інститут, що ним, ми певні, акад. Василенко гидує не тільки з обов'язку члена конституційно-демократичної партії. Отож цей поворот спиною до фактів, загальновідомих у науці, можна пояснити тільки одним — побоюванням, як би необережно, одверто поданою історією закріпачення селян через пряме насильство від поміщиків, на ґрунті тодішніх економічних обставин, не посварити їх нащадків, сучасних авторові досліду, з селянством. Не так то легко було переконати селянство, та ще в 1911 році, в справедливості кадетського викупу землі в поміщиків за „справедливою“ оцінкою. Саме тут і треба було допомоги всіх істориків — членів партії. Виклад історії закріпачення селян України, що його зробии Лазаревський, уже не годився. Підправлений формально-юридичними категоріями особистої волі селянина та його права власности на землю, цей процес втрачав свій вигляд голого, ні з чим не змішаного насильства над селянином, що його малює правдиво Лазаревський. Отож кадетський метод розв'язати цей туго зав'язаний історичний вузол, — розв'язати в інтересах поміщиків, — здобуває тут собі міцну підпору. Такої підпори не давав Лазаревський, — отже „назад від Лазаревського!“, — ось фактично нове гасло ліберальної історіографії України на цей час. І тут канонізована вже на той час теорія закріпачення всіх станів державі стає М. Василенкові дуже в пригоді. Він українізує цю теорію, навіть не пояснюючи, чим же замінити боротьбу із степом, як причину, що потребувала ніби від Московської держави напружувати всі сили країни на оборону спільних усього народу інтересів. Таке пояснення може дати тільки загальна концепція М. Василенка, ще з 1894 року, спільна в основному з кадетською концепцією історичного процесу: лад у суспільному житті може дати тільки інтеліґенція.

А проте М. Василенко 17 років не стояв на одному місці: в 1894 р. він обмежував цю провідну інтеліґенцію невеличкою групою — діячів тодішньої освіти й літератури. Досвід першої російської революції переконав його, очевидно, що це утопія, — держава літераторів та вчених. Було б справді зовсім дивно, якби виступ на арену гострої і свідомої масової боротьби різних кляс не зачепив його й лишив на давніх позиціях. За клясичний приклад цього могли б бути, як відомо, французькі історики часів реставрації, — Ґізо, Оґюстен, Тьєрі, Міньє та інші, — вони теж засвоїли ідею клясової боротьби, як головного рушія історичного процесу, але не дійшли й не могли дійти, як представники буржуазії, до марксистської аналізи того ґрунту, що на ньому ця боротьба розвивається. Отже цілком закономірний є той факт, що і М. Василенко у 1911 році не згадує вже про літераторів, як проводирів суспільного життя. Його концепція зазнала еволюції: старшина служить державі, тобто організації суспільства для загального, мовляв, добра; платити грішми держава старшині не була спроможна, тож селяни мусіли

[1]) М. Василенко, цит. твір, ст. 49.
[2]) М. Василенко, цит. твір, ст. 117—118; Лазаревський, цит. твір, ст. 48—75.

утримувати старшину, а старшина з цього становища трохи й зловживала, бож вищій, позаклясовій, нібито, владі не все ставало відоме.

Що отака, справді, була в 1911 р. у М. Василенка концепція закріпачення селян на Гетьманщині, показує стаття його про „Павла Полуботка", написана 1925 р., — отже після досвіду ще одної революції, та ще соціялістичної [1]).

Ось мимохідь кинуті тут соціологічні уваги: „Таким чином, боротьба Полуботка і генеральної старшини з малоросійською колеґією набувала не вузько-клясового, а так би сказати, державно-клясового характеру. Старшина була владущою клясою, і бували моменти, коли її клясові інтереси збігалися з інтересами громадськими в широкому розумінні цього слова". А у висновку, на останій сторінці, забажалось, як це часто буває, сказати більше: „Зв'язаний із старшиною, як з владущою клясою, Полуботко захищав її інтереси, але значна частина їх мала й державний характер, як це завжди буває в клясовій державі" [2]).

Ця остання в М. Василенка форма теорії закріпачення всіх станів державі є, насправді, підведення під неї широкого ґрунту — служіння всіх станів, усіх клясів державі; це ніби узагальнення теорії, „соціологізування" конкретно-історіографічної теорії, якою вона спершу була, переведення її на всесвітній маштаб — для суспільства взагалі і, нарешті, увічнення її — для всіх часів. Саме увічнення, бож, хоч М. Василенко й додає, що так, мовляв, завжди буває в клясовій державі, та його застереження, що значна частина інтересів владущої кляси завжди в клясовій державі збігається з інтересами всього народу, заперечує фактично клясовий поділ суспільства і клясову боротьбу, — при повсякчасній спільності інтересів значної частини інтересів усього народу; відмінність, а тим більше антаґоністичність клясових інтересів відведено десь на задвірки історії, до другорядних чинників історичного процесу. Оце і є відповідь акад. Василенка на досвід революцій, оце і є його спроба спаралізувати досвід клясової боротьби, набутий за ці революції від визискуваних до Жовтня кляс.

Акад. Василенко, крім того, намагається в 1925 р. сконкретизувати науку, що її він хоче вивести для трудящих України з отих своїх загальних соціологічних уваг. Він ніби виявляє в студії про „Павла Полуботка" розуміння причини, чому Полуботка не підтримали народні маси в його боротьбі з царським урядом, але це розуміння збігається з мілюковською формулою про те, що суспільно-доцільні вчинки роблять тим часом тільки „поодинокі особи, офіційні або моральні керівники маси... Але ці поодинокі вчинки осіб завжди натрапляли на інертність маси" [3]). За цю несвідомість дорікає М. Василенко й українським народнім масам: „Народні маси зовсім байдуже ставились до тієї політичної боротьби, що точилася в 1720-х роках на Україні. В деяких випадках, не тямлячи того, що роблять, українці самі допомагали російському урядові провадити централістичну політику на Україні. Вони не подозрівали, що політика ця потім доведе народні маси ще до тяжчих умов, аніж це було за влади старшинської" [4]). Отже М. Василенко закидає українським народнім масам, що вони не впряглися з доброї волі в оту колісницю, що на ній їхали і їх підганяли їхні ж таки найближчі та найбільші гнобителі, закидає, що народні маси не від того були, щоб скористатися, хоча тимчасово, з противенства інтересів двох груп своїх гнобителів. Національно-визвольний рух, взагалі не характерний для февдальної доби, не витанцьовувався і в Гетьманщині, — ні в Мазепи, ні в Полуботка: виробнича

---

[1]) „Україна" за 1925 р., № 6.
[2]) Цит. твір, ст. 105, 108.
[3]) Милюков. Очерки по истории руеской культуры, т. I, 1900 р., ст. 17.
[4]) Цит. твір. ст. 107.

основа, що на ній розвиваються національні рухи, — в їх основі лежить процес розвитку національної промисловости та створення внутрішнього ринку для неї, — ще не зросла тоді, а експлуатація старшиною народньої маси була аж надто жахлива. „Жадна кляса, — писав Маркс, — не може відіграти (визвольної) ролі, не викликавши на деякий час ентузіязму до себе в масі. На протязі цього часу вона братається з усім суспільством, її визнають за загального представника, отож їй співчувають; на протязі цього часу права й вимоги цієї кляси справді стають правами й вимогами всього суспільства, а сама вона — за голову цьому суспільству та за його серце... Щоб один стан ніби охопив усе суспільство, для цього треба, щоб усі суспільні хвороби були, навпаки, сконцентровані в якійсь іншій клясі, — треба, щоб певний стан викликав загальну огиду, втілював у собі те, що всіх зв'язує... Щоб один стан став визволителем par excellence, треба, щоб інший якийсь стан був у загальній свідомості, навпаки, станом гнобителем“ [1]). Досить процитувати ці Марксові думки, щоб зрозуміти, яке далеке було суспільство на Гетьманщині часів Мазепи й Полуботка від описаної ситуації, — про причини цього вже сказано вгорі.

Не тільки в студії про „Павла Полуботка“, — думку про клясову боротьбу, як про один із чинників суспільного процесу, знаходимо й у іншій студії М. Василенка, а саме про „Конституцию Филиппа Орлика“ [2]). Отже, засвоївши собі цю ідею, М. Василенко мусів був дещо змінити у своїй концепції закріпачення селян на Гетьманщині, хоча й другорядне. І справді в студії про „Павла Полуботка“ він на кількох сторінках з'ясовує той процес, що створив клясовий антагонізм між старшиною, з одного боку, та поспільством і козацтвом, — з другого, виставляючи цей антагонізм за причину, чому поспільство й козацтво не підтримало ні Мазепи, ні Полуботка. Тут М. Василенко відмінює деякі давніші свої формулювання процесу закріпачення. Так, він уже виразно зазначає, що „клясове самовизнання (чи не самовизначення? — *С. І.*) старшини спиралося на землеволодінні та зв'язаних з ним інтересах. Звідси вже виходило і її переважне домаганнявищих посад“, — хоча й не ясно, а проте ближче до істини, ніж у 1911 році. Визнає М. Василенко і те, що Мазепин універсал з 1692 р. не мав під собою бажання втрутитися на користь селянам у їхні стосунки з старшиною і взагалі не дав серйозного ефекту; зазначає й те, що в судах на Гетьманщині годі було селянам сподіватися знайти захист проти поміщиків, — це замість формули 1911 року, коли М. Василенко зазначав тільки „дорожнечу суду“.

А втім, основне лишилося без зміни. Так, читаємо тут: „Скоро працю (поспільства) стали використовувати як винагороду старшині за її службу. Розпочато роздачу вільних сіл у приватне володіння за військові заслуги“ [3]). Можна було б гадати, що військові заслуги, й на думку М. Василенка, — це тільки прикривання визиску, але ми вже бачили, що діяльність старшини мала в нього у 1925 р. „клясово-державний“ характер, і що в клясовій державі значна частина інтересів владущої кляси завжди збігається, мовляв, з інтересами загалу. Виходить, кріпаччина була не форма визиску, а форма винагороди за служіння старшини спільним інтересам всього народу, отже надпродукт старшина брала собі не дурно, а справді за заслуги перед усім народом. Ми бачили, як М. Василенко подає в 1911 р. читачеві „скуплю ґрунтів“. Якісної відміни від того не знайдемо й тут. Тільки плутаніше викладено і ця плутаність в небезпечних для буржуазії питаннях теж клясово зумовлена. Ленін з приводу одної з резолюцій кадетського з'їзду зауважив: „Язык запутан, как клубок ниток, с которым давно играл коте-

---

[1]) Маркс. К критике философии права Гегеля.— Плеханов, VII, 1923 р., ст. 207.
[2]) „Труды Института истории Раниона“, т. III.
[3]) Цит. твір, ст. 93.

нок. Бедненькие наши либералы, негде им выразить ясно свои мысли“ [1]). Ось як описує М. Василенко в 1925 році процес „скуплі ґрунтів“: „При кінці XVII ст. почалась на Україні гонитва за землею. Це стояло в зв'язку із зростом грошового господарства (?!), що почало захоплювати різні сторони народнього життя і відбиватись на соціяльному побуті людности. Сільське господарство поширюється. В тісному зв'язку з ним стоїть і торгівля. Розширення їх вимагало ширшого набування землі (?!). Робити це могла тільки дужча економічно верства. Це була старшина й манастирі. Вони скуповували землю переважно в козаків і посполитих, як верств, економічно слабких. До скуплі землі призвів цілий ряд економічних причин, що, з одного боку, вели до збільшення та концентрації капіталів у руках старшини, а з другого, — до зубожіння ширших кіл народу. Тут відіграли ролю і ріст грошового господарства, і збільшення державних повинностей, і фінансова політика, і безупинні війни в 2-ій половині XVII ст., і ряд фізичних бід, як сарана, голод, посуха і т. д. Звичайно, при скуплі чимало було й зловживань, і про них багато свідчить історична література, а ще більше архіви“ [2]). Зіставте тепер оцей абзац з попереднім — про надання залюднених земель як нагороди за державну службу, і спробуйте знайти десь тут визискування селян, — нема його: є зубожіння селян через низку причин, поміж ними й зловживання (не як система, а саме як зловживання); на цьому зубожінні зростає скупля; крім того, є роздача земель за службу, а визиску ніби ніде немає.

Те саме бачимо з опису відробітку панщини на поміщика: „Спочатку повинності ці були невеликі і, на думку В. А. Барвінського, мали характер більш якоїсь п о с л у г и, ніж обов'язку. Одначе, при кінці XVII ст. вони у с к л а д н и л и с я в залежності від розвитку грошового господарства. Появилися натуральні данини, грошовий оклад, панщина“ [3]), — це й усе. Отож спочатку не надпродукт, а послуги, (заради гарних очей панських, як кажуть французи, чи що?), а потім ускладнення повинностей, — одно слово, без клясового змісту. Цій концепції патріярхальности стосунків між старшиною та селянами за перших часів по повстанні явно суперечить потужна хвиля еміґрації з Гетьманщини на схід саме в 1652—55 і дальших роках, — хвиля, що зробила початок заселенню Слобожанщини. Ці факти були відомі і раніше; новий багатий матеріял дав тепер В. Юркевич у розвідці „Еміґрація на схід, залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького“ (1932 р.). Нешкідливе для інтересів поміщиків є часте вживання у М. Василенка й терміну „грошове господарство“, без єдиної згадки про поширення ринку, що давало стимул збільшувати визиск, — без цього додатку теза про перехід до грошового господарства нічого не пояснює і поміщицьким інтересам не шкодить ніяк.

Отже мусимо сказати ще раз: якісної одміни в викладі процесу закріпачення селян на Гетьманщині між 1911 і 1925 роками у М. Василенка немає; визиск однаково лишається прихований — в інтересах поміщиків.

Концепція клясово-державного характеру діяльности старшини в М. Василенка, як ми бачили, щільно пов'язується з питанням про процес закріпачення селян, — бож з того випливає відповідь, що саме вважати за справедливий спосіб розв'язування вузла стосунків між поміщиками й селянами. Нагадаймо, що так стояла справа й у інших представників ліберально-буржуазної історіографії. Отож не дивно, що тут вимальовувався виразно контакт між М. Василенком і М. Грушевським, дарма, що вони політичні супротивники, — аджеж М. Василенко був учасник гетьманського уряду, що усунув від влади М. Грушевського. Дарма, — бо буржуазні „крайності“ дуже легко сходяться, коли стоять перед загрозою основним їхнім клясовим інтересам. Так зійшлися вони й тут, хоч загроза була не від більшовиків, а тільки

[1]) Сочинения, XVI, вид. 2, ст. 313.
[2]) Цит. твір, ст. 94.
[3]) Цит. твір, ст. 95.

від того, що могло піти їм на користь. Ось, приміром, що писав акад. Грушевський про Лазаревського р. 1902, над „свіжою могилою“ його. На початку так, як і в акад. Василенка, визнання заслуг:

„На місце романтичної ідеалізації в козаколюбнім і українофільськім дусі, якою обвивано її (Гетьманщину) в українських шляхетських кругах, де виріс Лазаревський, розвинув він страшний образ суспільно-економічної еволюції Гетьманщини, що полягала в ограбованні свобідного й економічно-самостійного козацтва й поспільства козацькою старшиною — предками шляхетських українофілів XIX в.“ [1]). І далі: „Як, з одного боку, се була побіда критицизму над романтичними леґендами, народолюбства над шляхетським українофільством, так, з другого боку, треба признати, що в своїй гострій критиці козацької старшини Лазаревський і його школа... була дещо й одностороння й несправедлива до сеї старшини, складаючи на неї всю вину (яка мусить бути добре поділена між нею і тодішнім російським правительством і його політикою на Україні), а з другого боку — переочуючи за економічною експлуатацією й більш ідеальні чинники в діяльності козацьких патріотів. Вони безперечно в ній були. Змагання до ширшої европейської освіти, до культури взагалі не можна об'яснити лише амбіцією доробкевичів. Ідею української автономії у козацької старшини не можна звести до самих лише змагань до свобідного використовування української людности, і сій ідеї вміли українські кар'єровичі й доробкевичі з старшини жертвувати при нагоді й свою кар'єру й маєтки. А тим часом школа Лазаревського, слідячи гріхи української старшини супроти козацтва й народніх мас на полі економічнім і суспільнім, забувала зазначити сю другу сторону медалі. З сього боку було характерне становище Лазаревського супроти традиційного мученика старшини — Полуботка. Против сеї традиції Лазаревський виступив іще маленькою заміткою в „Основі“ 1861 р., а потім забив і колодою привалив у монографії про Полуботка — („Русский Архив“, 1880 р.), — монографії цінній, але односторонній“.

Яке неприйнятне для акад. Грушевського отаке змалювання старшини, видно з того, що, видрукувавши ці думки в 1892 р. (часопис „Правда“, квітень), він повторює їх р. 1902, а втретє, з приводу 25-річчя з дня смерти Лазаревського, дає вже розгорнуту критику всієї концепції історичного процесу Гетьманщини в Лазаревського [2]). І, дуже характерна річ, визначає цю концепцію, відмежовуючись від неї, як близьку „до вимог того, що тепер зветься історичним матеріялізмом і історією клясової боротьби. М. Василенка р. 1902 М. Грушевський зачисляв ще до школи Лазаревського в концепції історичного процесу на Гетьманщині. У 1902 р. він уже задоволено зазначає, що М. Василенко реабілітував Полуботка проти Лазаревського. (як ми бачимо, М. Грушевський помилявся щодо М. Василенка і в 1902 р.).

Тим дивніше, що в 1931 р. М. Ткаченко некритично повторив попереднє твердження акад. Грушевського, і повторив у формі, несподіваній від історика, що ніби пробує зійти з ґрунту ліберально-буржуазної історіографії. М. Ткаченко всю історіографію селянства на Україні в XVII—XVIII вв. поділяє на два напрями (він називає їх так само й школами), лівобережний і правобережний. За родоначальника лівобережної школи виставляє він Лазаревського, а серед членів школи перімішано „Д. Багалія, М. Василенка, В. Мякотина, О. Єфіменкову, В. Модзалевського та інших“ [3]). Справедливість, правда, вимагає нагадати, що М. Ткаченко „українську історіографію“ поділяє ще й на три інші напрями: народницький, ліберальний та марксистський [4]), але від того справа стає

---

[1]) „Записки Наукового т-ва ім. Шевченка у Львові“, т. 47, ст. 4.

[2]) „Україна“, № 4 за 1927 р.

[3]) „Записки істор.-філол. відділу ВУАН“, т. 26, 1931 р.—Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII вв., ст 51—61.

[4]) Цит. твір, ст. 46.

ще менш ясною, бо його лівобережна та правобережна школи охоплюють не всіх істориків Лівобережжя (немає, скажімо, Костомарова, М. Грушевського) чи Правобережжя, а тільки істориків певного спрямування, хоча й уявлюваного тільки, — аджеж лише в уяві можна об'єднати в одній школі всіх названих угорі істориків. Отже це, на його думку, має дати поділ не за географічним змістом дослідів, а за їх спрямованням.

М. Ткаченко в отій суперечці між Лазаревським та М. Грушевським про ролю старшини в закріпаченні селянства стає на бік М. Грушевського, кілька разів повертаючись до цього питання [1]). М. Ткаченка дивує навіть, що Лазаревський після зауважень Костомарова з приводу ніби перебільшення в Лазаревського ролі старшини в закріпаченні селян, повторює свої думки в пізніших працях.

Трохи пояснює, але не виправдує цих помилок у М. Ткаченка те, що його нариси, хоч вийшли вони в світ р. 1931, але написано їх рр. 1926—7, а здано до друку 1929 р. Треба також зазначити, що М. Ткаченко у ВУАН при обговоренні листа т. Сталіна до журнала „Пролетарська революція" визнав помилковість свого поділу історіографів на школи за територіяльним принципом.

У праці М. Василенка — „Прикрепление крестьян в Малороссии" М. Ткаченко, вважає за „цікаве" (з якого погляду?) саме те, чим автор насправді затушковує справжній зміст процесу закріпачення — „правні авторові спостереження", зокрема тезу про те, що при наданні залюднених маєтків надавано не право на особу посполитих та їхню землю, а тільки право на оплатки та відбутки, — вгорі ми вже говорили, що ця юридична аналіза користується з категорії сучасного права; тодішні правні стосунки їм не відповідали; це абстрактно-юридична, накинута тодішньому життю норма, і з неї випливав би, звичайно, висновок, що до встановлення указами російського уряду права в поміщиків і на особу та землю поспюлитих кріпаччини в Гетьманщині не було; при цій концепції випадає переплетений з економічним життям, з клясовою боротьбою невпинний процес творення права на клясово-виробничій основі, і здобуває собі ґрунт одверта в Грушевського і прихована формально-догматичною аналізою у Василенка реабілітація козацької старшини щодо покріпачення селян: вину, мовляв, треба добре поділити з царським урядом.

Яку ж це вину так „добре" треба було поділити? Про це довідуємось з „Ілюстрованої історії України": „Московське правительство знало, що робило, щедро роздаючи маєтності старшині за вірну службу та потверджуючи надання гетьманські, — воно накладало тим міцне ярмо на старшину. Але „іго" се було солодке, і старшина приймала його радо й легко йшла сею дорогою, яку показало їй московське правительство" [2]).

Ця тирада, просто кажучи, не відповідає фактам, добре відомим М. Грушевському, аджеж до наукового обігу їх заведено ще в XIX столітті [3]): старшина сама собі пробила стежку до маєтків і Москву нею провела; на той час, коли російський уряд взявся був до соціяльної демагогії на Гетьманщині, маєтків, щоб роздавати, уже мало що й лишилося. Та писати про це докладніше в цьому зв'язку не випадає.

Для нашої теми важить тільки, що в питанні, хто завів на Гетьманщині селян після революції 1648 р. знову в панське ярмо, клясова боротьба доби

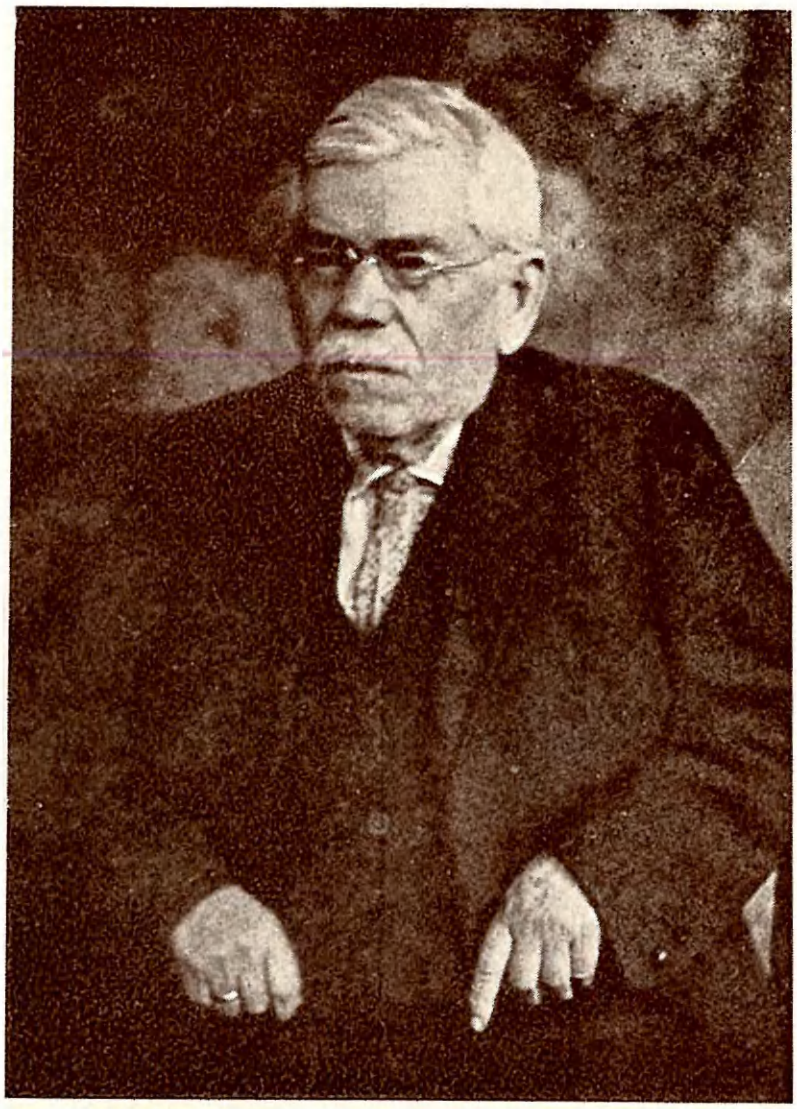
[1]) „Записки істор.-філол. відділу ВУАН", т. 26, 1931 р. — Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII — XVIII вв., ст. 50, 61, 65.

[2]) М. Грушевський. Ілюстрована Історія України, Київ, 1917, ст. 363.

[3]) Соловьев. История России, т. XXVI та XXVII; Семевский. Крестьянский вопрос в России в XVIII и 1-ой половине XIX века, т. I, розділ X; цитований нарис В. Мякотіна.

першої і другої революцій у Росії та на Україні зв'язала міцно вузол різних клясових інтересів російської та української буржуазії. Ніби об'єктивна буржуазна наука раз-у-раз втрачає рівновагу й показує історичним фактам спину, дійшовши до цього місця. До того ж, питання ставиться так, що для науки відповідь на нього нічого дати не може. На кого, — на українських поміщиків чи на російський уряд, — падає вина за покріпачення селян в Лівобережній Україні? Робити моральний присуд історичним діячам чи цілим клясам не є завдання історіографії: з яких моральних кодексів здобуде вона об'єктивний критерій для такого присуду?

(Кінець буде).

ДМИТРО ІВАНОВИЧ БАГАЛІЙ

Проф. ОЛ. ОГЛОБЛІН

ПАМ'ЯТІ АКАД. Д. І. БАГАЛІЯ

(1857—1932)

9 лютого ц. р. упокоївся член Президії ВУАН, заступник голови Соціяльно-економічного відділу, академік Дмитро Іванович Багалій.

В особі небіжчика Соціяльно-економічний відділ ВУАН, ціла Академія Наук, уся пролетарська громадськість втратили визначного радянського вченого, одного з видатніших представників української історіографії й одного з активних будівників Всеукраїнської Академії Наук.

Дмитро Іванович Багалій народився у Києві, в родині лимаря, 26 жовтня (ст. ст.) 1857 року. Вчився у Києві, послідовно здобувши нижчу, середню й вищу освіту. 70-ті роки XIX ст. — студентські роки Дмитра Івановича (з 1876 року в Київському університеті) — позначилися на базі капіталістичного розвитку України великим піднесенням українського ліберально-буржуазного руху, зокрема на терені Києва. Але в це річище Дмитро Іванович увійшов не відразу. У процесі формування світогляду Дмитра Івановича були інші впливи, намічалися інші шляхи. І недарма молодий студент Багалій, беручи участь у семінарі політичної економії у проф. Піхна, ворога Марксової науки, згодом відомого чорносотенця, року 1877 з власного вибору прочитав реферата на тему „О прибавочной стоимости в „Капитале" Маркса", де, як згадував півстоліття пізніше Дмитро Іванович, він „досить вдало захищав свої, себто марксистські, тези перед прихильною авдиторією" [1]). У цьому — доволі поширенному тоді — інтересі до Марксової науки, безперечно, позначився вплив М. І. Зібера, цього найвизначнішого представника леґального марксизму на Україні 70-х рр. Але водночас Дмитро Іванович зв'язаний був із революційно-народницькими колами, виявляючи також певний інтерес до українського національного руху. Був він членом української студентської таємної організації „Кіш", що певний вплив на неї мала теорія українського утопічного соціялізму, пов'язана з ім'ям Подолинського. За участь у студентській демонстрації Дмитра Івановича на деякий час звільнено з Київського університету. Ще більший вплив на Дмитра Івановича мав Драгоманов та женевська „Громада". І це, безперечно, торувало той довгий шлях, що на нього став Дмитро Іванович наприкінці 70-х — на початку 80-х рр., — шлях співробітника української ліберальної буржуазії. „На першому місці, щодо впливу його на мене, стоїть В. Б. Антонович", — згадував Дмитро Іванович року 1927 [2]). Учень Антоновича, найвизначнішого представника буржуазної української історіографії доби промислового капіталізму, Дмитро Іванович бере активну участь у „Старій київській громаді", а року 1883 здобуває доцентуру у Харківському університеті.

Протягом декількох десятиріч професор (довгий час і ректор) Харківського університету, Дмитро Іванович створює цілу школу в буржуазній українській історіографії. Невтомний дослідник соціяльно-економічної історії України XVII — XIX ст., Дмитро Іванович залишив велику наукову спадщину

[1]) Акад. Д. І. Багалій. Автобіографія, Київ 1927. (Підкреслення скрізь наше — *О. О.*).
[2]) Ibidem, 18.

(1878—1931 рр.), що охоплює найрізноманітніші ділянки історичного знання. Довжелезний реєстр його друкованих наукових праць (понад 350) [1]) містить капітальні монографії, ґрунтовні розвідки, численні статті, замітки й рецензії, поважні збірки джерел тощо — з археології України, архівознавства, історіографії та джерелознавства, історії України, історії Росії, історії української культури тощо. Найголовніші праці: „История Северной земли"; „Займанщина в Левобережной Украине"; „Маґдебурзьке право в Лівобережній Україні"; „Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства"; „Опыт истории Харьковского университета", I—II; „История города Харькова", I—II; „Історія Слобідської України"; „Заселення Південної України"; Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті"; „Шевченко і кирило-методіївці"; „Декабристи на Україні"; „Нарис української історіографії", I—II; „Очерки из русской истории", I—II; „Русская история" тощо. Серед них центральне місце належить студіям Дмитра Івановича над історією Лівобережної України. Разом із тим Дмитро Іванович розгортає широку громадсько-політичну роботу. „Наукова моя діяльність, — пише він в „Автобіографії", — ніколи не була суто кабінетна, одірвана від громадського життя, а навпаки, органічно й принципово з ним зв'язана, завсіди мала громадський характер" [2]). Отож Дмитро Іванович працює як один із фундаторів і голова управи Харківської громадської книгозбірні (тепер Державна бібліотека ім. Короленка), як голова видавничого комітету Харківського товариства освіти, як фундатор Харківського міського музею — з одного боку, як харківський міський голова (1914—1917 рр.), член Державної ради (представник од Російської Академії Наук і університетів) — з другого. Цей широкий маштаб громадсько-політичної діяльности Дмитра Івановича свідчить про те, що виходень із дрібнобуржуазних кіл, один із найвизначніших представників ліберально-буржуазної української інтеліґенції, здобув собі в колах української буржуазії доби імперіялізму доволі поважне місце. І українська буржуазія в рішучий момент революції могла сподіватися, що Дмитро Іванович буде на її боці, виконуватиме й далі її соціяльні замовлення, стане по той бік барикад [3]). Але так не сталося.

Перемога Жовтневої революції відкрила перед українським культурним будівництвом далекі й неосяжні перспективи. Дмитро Іванович в числі перших покинув табір буржуазії і став на боці пролетаріяту. „Велика Жевтнева революція, — казав Дмитро Іванович року 1927, — являється межею, що рішуче відокремила давній лад од нового. І це добре зрозуміли наукові робітники та просвітяни. Я теж уже під час самої революції зрозумів, як історик-соціолог, історичну необхідність і доцільність цього громадського зсуву. Зрозумівши це, я, без вагання й сумнівів, став на бік нового ладу, вважаючи його за дальший поступовий, революційним шляхом здобутий етап нашого соціяльно-економічного, політичного, національного й культурного історичного життя" [4]). Дмитро Іванович активно працює в царині культурного будівництва Радянської України — як академік Всеукраїнської Академії Наук, директор Інституту історії української культури, Інституту літературознавства ім. Шевченка. Він був професором Харківського ІНО, першим керівником архівної справи на Україні, працював у Наркомосвіті (Упрнаука). В царині громадської роботи Дмитро Іванович — беззмінний голова Укр. Ц. Б. Секції наукових робітників, член ВУЦВК (на II з'їзді Рад). Він зв'язується з робітничими масами, виступаючи на заводах тощо. В життя Всеукраїнської Академії Наук Дмитро Іванович увійшов з перших днів її існування (1918 р.).

---

[1]) Автобіографія, 147—163. (Систематична бібліографія праць акад. Д. І. Багалія за 50 років 1878—1927. Неповна).

[2]) Ibid., 1.

[3]) Ibid. 137.

[4]) „Ювілей", 65.

Він доклав своєї праці до вироблення проєкту статуту Академії (зокрема кол. Історично-філологічного відділу), був за секретаря (в. о.) й голову Історично-філологічного відділу (1918—1920 рр.), в. о. голови-президента ВУАН (1919—1920 рр.), голови комітету для заснування ВБУ, брав участь у багатьох комісіях ВУАН як фундатор, голова й активний член. Та особливо останніми роками розгорнулася діяльність Дмитра Івановича в Академії Наук, де він був за члена президії ВУАН (1931—1932 рр.), голову Історично-філологічного відділу (1930 р.), заступника голови Соціяльно-економічного відділу (1931—1932 рр.), голову Комісії соціяльно-економічної історії України, голову Комісії для видання творів Шевченка тощо. У роботі над реконструкцією ВУАН Дмитро Іванович брав найактивнішу участь. Цій роботі — щирій і відданній праці радянского наукового робітника — Дмитро Іванович надавав особливого значення. „Культурне будівництво в соціялістичних формах, — пише він, — я не тільки визнав теоретично, як систему народньої освіти, а й узяв жваву енергійну участь в його утворенні, бо воно давало мені спромогу працювати одночасно і на користь науки, пристосованої до життя українських трудящих, робітничо-селянських мас, а цей стимул був за провідну думку і в моїй попередній діяльності і тільки не міг розгорнутися і вільно виявитися за режиму царського самодержавства" [1]). Дмитро Іванович виявляє глибоку пошану до „великої творчої Ленінової науки соціялістичного плянування" [2]), пильно стежить за успіхами індустріялізації, визнає величезне історичне значення колективізації сільського господарства, палко вітає переможні успіхи будівництва соціялізму.

Але чесний і відданий будівник української соціялістичної культури, Дмитро Іванович, ясна річ, ніс на собі важкий тягар минулих сорока літ своєї діяльности на користь української буржуазії. Він визнав був за хибну свою буржуазно-націоналістичну концепцію українського історичного процесу, він з перших кроків своєї радянської діяльности декляpував своє визнання діялектичного матеріялізму. Проте, в своїх численних наукових творах радянської доби Дмитро Іванович обрав хибний напрямок — шлях економічного матеріялізму. Аджеж марксистська критика з приводу його останнього великого твору — „Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті" (1 т. — 1928 р.) — слушно відзначила, що „акад. Багалій не пішов далі економічного матеріялізму, не оволодів революційною діялектикою, зробив у своїй книзі низку серйозних, неприпустимих для марксиста помилок" [3]). Це добре знала й пильно за цим стежила українська буржуазія. Один з найреакційніших представників української буржуазної історіографії, Заїкін, писав року 1925, що „у своїх останніх творах акад. Багалій залишається вірний своїм старим поступово-народницьким історичним поглядам з невеликим тільки нахилом у бік економічного матеріялізму" [4]). Українська буржуазія, зважаючи на це, сподівалася, що Багалій залишиться в її ідеологічному таборі. Ці провокаційні сподіванки яскраво виявилися під час урочистого святкування ювілею півстоліття наукової діяльности Дмитра Івановича 1927 року. Серед інших привітань — Д. Дорошенка, Огієнка, Донцова тощо — надіслав своє привітання й відомий український фашист-історик С. Томашівський; він пише, що надсилає „привіт і побажання ще довгого віку і здоров'я та сприятливих обставин для праці над розвитком рідної культури, де його ім'я записано вже так гарно, заслужено і тривко. З ним тісно зв'язана одна важлива доба української історії — доба звороту від стану аморфної етнографічної маси на твердий шлях самосвідомої та культурної нації, хай же йому буде дано ще довгий шмат свого нового шляху национального

[1]) „Автобіографія", 126—127.
[2]) Акад. М. О. Скрипник. Ленін і наука, Харків 1932, ст. 19.
[3]) „Прапор Марксизму", 1929, V.
[4]) „Стара Україна", 1925, 33—34.

життя пройти і за собою ще дальше покоління земляків провести“ [1]). Це був одвертий заклик до табору української фашистської історіографії, це була пересторога, це була погроза. Дмитро Іванович дав гостру й гідну відсіч цим домаганням і сподіванкам української буржуазії. „Наші перспективи, — писав він того ж таки 1927 року, — не в минулому, хоч як гарно та романтично змальованому, а в ясному майбутньому. Поворот до минулого — це руїна й смерть“ [2]). З високої радянської трибуни Дмитро Іванович не раз підносить голос гнівного протесту радянського вченого проти шаленого фашистського терору світового імперіялізму, проти всяких спроб інтервенції й капіталістичної реставрації. Ось чому українська контрреволюція і по цей бік, і по той бік радянського кордону люто цькувала Багалія.

Переможні успіхи соціялістичного будівництва спричинилися до шаленого опору буржуазних елементів нашого суспільства. У процесі цієї боротьби яскраво виявилася величезна небезпека навіть найменших ухилів од генеральної лінії партії, чіткої лінії марксо-ленінської науки. Марксистська практика цілковито довела, що останні праці Дмитра Івановича далекі від науки Маркса—Леніна. За допомогою марксистської критики, поглиблюючи самокритичну роботу, Дмитро Іванович зрозумів, що тільки опанування марксо-ленінської методології й запровадження її до історичного досліду може визначити певний шлях радянського наукового робітника. І останніми роками Дмитро Іванович віддає дуже багато уваги процесові методологічного перезброєння. Він шукає нової актуальної тематики, нових колективних форм науково-дослідницької роботи. Не раз виступає він прилюдно — і в Києві, і в Харкові — в справі марксистської критики й самокритики. Він розпочинає велику самокритичну роботу, що їй присвячені були останні місяці й дні його життя. Цю роботу перервала нагла смерть.

Хай там, по той бік радянського кордону, дипльомовані лакузи української буржуазії намагаються ліцемірним жалем і гучною урочистістю відзначити пам'ять Багалія. Ганебна акція покидьків української контрреволюції — це марна спроба.

У своїй промові над труною Дмитра Івановича акад. О. Г. Шліхтер казав, що хоч 40 літ наукової й громадсько-політичної діяльности Дмитра Івановича були, звичайно, чужі пролетаріятові і пролетарській революції, але останні 15 літ його науково-громадської діяльности — це саме 15 літ пролетарської революції, і за цей час Дмитро Іванович, обважнілий уже віком, підупалий на здоров'ї, зробив стільки, що пролетаріят і радянська влада мають цілковите право відзначити його, як одного з активних робітників у царині соціялістичного будівництва, як одного з активних будівничих Всеукраїнської Академії Наук.

Робота Дмитра Івановича не закінчена, але діяльність його — невпинна, невтомна і плідна — це є певний зразок для нас, радянських наукових робітників. Те, що не завершено в науково-громадській роботі Дмитра Івановича — процес методологічного перезброєння, — очевидячки, треба продовжити й завершити нам. Треба підсилити й поглибити цю роботу, бо тільки цим шляхом ідучи, під керівництвом більшовицької партії, ми можемо справді здійснити величне завдання соціялістичної реконструкції Всеукраїнської Академії Наук, соціялістичної реконструкції української історичної науки.

---

[1]) „Ювілей акад. Д. І. Багалія“, Київ 1929, 187—188.
[2]) Ibid, 69.

М ГРИЩЕНКО

АКАД. Д. І. БАГАЛІЙ

Ми ставимо собі завдання коротко визначити, на підставі аналізи наукової спадщини недавно померлого акад. Д. І. Багалія, місце його в українській історіографії.

Усі матеріяли з історії України, що їх видав Д. І. Багалій і перед Жовтнем і після Жовтня, можна клясифікувати на три окремі групи: перша група — це документи, присвячені історії Слобідської України і міста Харкова взагалі; друга група документів належить до загальної історії України; третю групу складають матеріяли про окремих діячів буржуазного руху на Слобожанщині і культурного розвитку України. Вихованець буржуазної української історіографії і одного з типових представників її — Антоновича, Багалій був виразник ідей і тенденцій української буржуазної історіографії. Правда, у своїй пожовтневій науковій роботі акад. Багалій виявив не абияке бажання відійти від старої історіографічної спадщини і стати на ґрунт марксо-ленінської методології. Він належав до тих радянських українських вчених, що сприйняли Жовтневу революцію і, не вагаючись, стали на шлях співробітництва, несучи наукові скарби на послугу будівництву соціялізму і беручи щоденну активну участь у будуванні пролетарської культури. Проте акад. Багалієві не пощастило остаточно розірвати з минулим та озброїтися наукою Маркса—Енґельса—Леніна—Сталіна і тим самим прийти до лав представників марксистської історичної науки.

Ми розглянемо окремі погляди Д. І. Багалія з минулого. Візьмімо спочатку хоч би погляд на закономірність історичного процесу. У своїй праці 1914 р. „Русская История" Багалій запитує: „Але чи можливі історичні закони в тому розумінні цього слова?" — і відповідає:—„Ні. Закон—це визначення постійного зв'язку між двома одночасними або послідовними явищами... Історичні факти не повторюються, вони цілком індивідуальні. Виходить, що історичні закони — це химера. Закономірні елементи в історії — це соціологічний та психологічний, тому можна й треба говорити про закони соціології, але не про закони історії. Всі науки як дисципліни говорять про колектив, тільки історія — про індивідуумів, усі науки мають на увазі те, що існує постійно... і тільки історія — те, що було раз і чого вже немає..."

Зайве, звичайно, тут довго спиняти на цьому увагу, адже ясно й так, що позиція акад. Багалія в цій справі нагадує нам реакційну теорію Ріккерта про індивідуальність і неповторність історичних явищ тощо. Може можна думати, що Багалій знав Ріккерта, але не знав Маркса, тому залишився на буржуазних позиціях? Так ні. Багалій-історик, безперечно, знав, як марксизм трактує й з'ясовує історичний процес. Це стверджують такі його висловлювання: „Захоплення соц.-економічною стороною історичного процесу знайшло собі яскравий вияв в особливому філософському побудуванні історії — глибоко моністичному по суті, т. зв. економічнім та діялектичнім матеріялізмі".

„Отож право, релігія і філософія, — одно слово, вся ідеологічна надбудова, за термінологією марксизму, будується на економічній основі, з чим звичайно погодитися не можливо... Треба зауважити, що навіть і серед марксистів знайшлися такі, що вважають за потрібне внести деякі додатки і поправки

до матеріялістичного розуміння історії, приділяючи чимале місце в ній і ідеологічній боротьбі, бож в дійсності ідеї з більшим правом можуть бути визнані за основу історичного процесу, ніж економіка".

Тут Багалій, як типовий буржуазний історик, схарактеризований досить виразно. Заперечення закономірности історичного процесу, ідеалістичне буржуазне тлумачення історичних законів, відкидання теорії діялектичного матеріялізму, твердження, що „ідеї з більшим правом можуть бути визнані за основу історичного процесу, ніж економіка", тощо.., навіть ставить Багалія до табору войовничих буржуазних істориків. Та коли ще пригадати, що це Багалій писав 1909—1914 рр., після першої революції, після його безпосередньої активної участи в роботах Державної ради, де він посідав конституційно-монархічну позицію, коли взяти на увагу його брошуру „Исторический день 26 июля 1914 г.", де Д. І. Багалій, як це й належало буржуазному професорові, закликав до підтримки трьох китів російського царату — „православия, самодержавия и национализма", то попередне наше твердження нових аргументів не потребуватиме.

Акад. Д. І. Багалій написав чимало з історії України й до його наукової продукції можна прикласти те, що свого часу акад. Д. І. Багалій казав за наукову спадщину проф. Сумцова: „у нього куди більше стремління у широчінь, ніж у глибочінь".

Погляньмо конкретно:

Визначаючи в „Нарисах історії України" центр своїх наукових досліджень з історії України, Багалій заявив: „У бібліографії наведено всі мої наукові праці, розбиті на 15 відділів, і майже всі ці відділи стосуються історії України, починаючи з стародавньої, навіть передісторичної доби, кінчаючи новітньою історією України, на яку я звертав увагу, відповідну як до революції, так і після революції". Отже амплітуда наукових інтересів акад. Багалія дуже велика. Проте, акад. Багалій підкреслює: „Найбільша частина моїх праць стосується історії Слобідської України, що до мого приїзду до Харкова була дуже мало розвинена й що її вивчати я поставив за свою основну мету". Отже, питання з історії Слобідської України для акад. Багалія становили основний комплекс його наукової проблематики. Як же розв'язував акад. Багалій досліджувані проблеми? Навіть неглибока аналіза його праць, його історії Слобідської Україний інших праць найяскравіше виявляє, що методологічні засади їх суто буржуазні. Чи характеризувати погляд Багалія на утворення Київської держави, чи аналізувати його висвітлення революції 1648 р., клясової боротьби XIX ст. тощо — скрізь Багалій в унісон з Антоновичем підкреслює національно-етнографічну особливість за кожною народністю.

У багатьох інших своїх висновках він так само наслідує Антоновича. Він, як і Антонович, переважно тенденційно описує факти, відмовляється від їхньої аналізи, уникає виявлення рушійних сил історичних процесів, їхньої клясової природи.

У більшості своїх праць Багалій оперував матеріялами з першоджерел, матеріялами літописними, етнографічними й археологічними. У цьому чимала цінність досліджень акад. Багалія, що дає змогу використовувати їх як матеріяли для марксистської історичної науки.

„В моїх дожовтневих працях, — заявляє акад. Багалій на засіданні Комісії соц.-економічної історії України ВУАН у травні 1931 р., — не було клясового підходу"; проте, далі каже акад. Д. І. Багалій, „треба рішуче відкинути у мене наявність школи Грушевського, бо я старший за Грушевського на 10 років". Хоч доповідь Д. І. Багалія й була самокритична, проте погодитися з багатьма його заявами не можна. Можна було вітати заяву Д. І. Багалія, що, приступаючи до перевидання своїх праць українською мовою, він тільки ті праці випустить, що будуть перероблені, а як ні, то немає рації їх перевидавати.

Проте акад. Д. І. Багалій, не згадав про ті праці, що були видані українською мовою, але своїм спрямованням були ворожі марксо-ленінській методології. Бож „Історія Слобідської України", видана вже після Жовтневої революції, теж не виявляє „клясового підходу" нашого автора, а є буржуазна, антимарксистька від початку й до останнього рядка. Тут, до речі, варта уваги й думка акад. Д. І. Багалія про політичну мету цієї праці, коли він заявляє, що історія Слобідської України „має великий науковий і, крім того, практичний інтерес, щоб стояти на твердому науковому ґрунті, при постанові й вирішенні, наприклад, питання про з'єднання Слобідської України з Україною взагалі, про територіяльну автономію, або вибори в установчі українські збори або про межі з її сусідами". Таке спрямування для Багалія нове, отже це був твір, яким Багалій гадав прислужитися українській буржуазії, що прагнула на багнетах чужоземних капіталістів принести буржуазну українську самостійність та ліквідувати завоювання трудящих мас.

Коли перемогла пролетарська революція на Україні, Багалій декларував свою прихільність до радянської влади, активно працював у різних організаціях, відмовлявлявся, хоч і не цілком і не до кінця, від свого реакційного методу заперечення історичної закономірности, змінив свою тематику на проблеми революційного руху на Україні тощо.

Останнього часу акад. Багалій прагнув оволодіти Маркс-Леніновою методологією, боровся проти своєї старої системи поглядів, проте залишився на позиціях шкідливого вульґарного економічного матеріялізму. Соціяль-фашист Гермайзе досить одверто виступив із закидами Багалієві, що Багалій перед революцією 1917 р. не писав українською мовою, не вживав зовсім у своїх працях слова „Україна" тощо. Загалом Гермайзе поставив під запитанням, чи можна залічити Багалія до української історіографії, бож Багалій мало виявляв своє „українство".

„В свое время Драгоманов, будучи общественным антиподом Антоновича, упрекал его в том, что Антонович отходит от политической жизни, и что его ученики, вроде проф. Багалея, даже отказываются от украинства, боятся сказать слово „Украина"...

„Действительно, в труде, посвященном колонизации Слободской Украины, проф. Багалей пишет: „Опыт по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства", вместо Слободской Украины.

„Таким образом у историка Слободской Украины моментов национальных, украинских мы не видим и не видим вплоть до 1917 года. Только в 1917 г. он начал писать по-украински. Это надо учесть, потому что получится неверное представление о развитии украинской историографии" (Труды I-ой Всесоюзной конференции историков-марксистов, том I, ст. 445).

Національних моментів, „украинства", слова „Украина" тощо в працях акад. Багалія, на думку Гермайзе, нема, отже чи може бути мова про місце акад. Багалія в українській буржуазній переджовтневій історіографії?

Отож, як і личить типовому соціяль-фашистові в українській історіографії, Гермайзе робить висновок (та й чи міг зробити інший?), що нема місця акад. Багалієві в українській буржуазній переджовтневій історіографії.

Інтересно й те, з яким почуттям зустріла жовтоблакитна українська контрреволюційна історіографія ювілей акад. Д. І. Багалія. У „Літературно-науковому віснику" (за 1930 р., кн. 7—8) Наріжний у статті „До ювілею акад. Д. І. Багалія" намагається всякими способами скомпромітувати Багалія, звісно, виходячи, як і Гермайзе, з націоналістичних, фашистських позицій. І нахабність жовтоблакитних недобитків доходить навіть до заперечення найяскравіших, найвідоміших фактів, що про них, здається, і дошкільникам нашим відомо.

Прагнучи скомпромітувати акад. Багалія, Наріжний у тій самій статті заявляє: „Та в своєму плазуванні перед радянськими панами такі вчені істо-

рики й академічні співробітники можуть забувати й дещо більше — можуть заперечувати все, навіть і те, що є для всіх очевидне й загальновідоме. Може ж Багалій у своїй відповіді на привітання договоритися аж до твердження, що тільки „після Жовтня впало царське самодержавство“ й що ніби тільки від Жовтня „в авдиторіях залунало вільне українське слово“. Нема потреби розшифровувати й зайвий раз зупинятися на цих похабних, пройнятих зоологічним націоналізмом наклепах на історичну дійсність, що її в промові підкреслив акад. Д. І. Багалій. Наріжного і Гермайзе, як і всіх ворогів пролетарської революції, обурювали й такі промови і заяви акад. Д. І. Багалія: „В умовах соціялістичного будівництва, в радянських умовах, мені пощастило краще працювати, ніж раніше. Мета працювати на користь науки, пристосувавши її до життя українських робітничо-селянських мас, — це була моя давня думка, та здійснити її за царату й самодержавства не сила була“.

„Історики“ з „ЛНВ“ та УНДО, „історики“, що сумлінно і правдиво служать дефензиві польського імперіялізму, що прагнули і прагнуть продати й закріпачити українських робітників і селян, упідлеглити Україну кому завгодно, на яких завгодно умовах, аби повалити ненависну їм пролетарську владу, диктатуру пролетаріяту, тільки б зірвати мирне соціялістичне будівництво на Україні. Наріжного й йому подібних виводить із рівноваги непохитна міць СРСР та успіхи соціялістичного будівництва, досягнені в країні під проводом героїчної нашої ленінської комуністичної партії на чолі з вождем і учителем робітничої кляси СРСР і всього світу т. Сталіном.

Виступ акад. Д. І. Багалія на ювілейному святі, де він заявив, що „Ми тільки вчора відсвяткували десятиріччя існування на Україні радянської влади і певні того, що святкуватиметься свого часу і 100-літній і дальший ювілей УСРР і Спілки РСР“ — це пореповнює чашу їхнього інтервентського зрадництва.

„Історик“ із „ЛНВ“ запитує: „Чи не може ще яскравіше виявитися психологія одвічного українського рабства? Справді, де який нарід має таких академіків, що вміють так славословити гнобителів свого народу, як це роблять українські академіки?“

Отже, недобитки української контрреволюції, різної масти фашисти й соціяль-фашисти, обливають брехнями акад. Д. І. Багалія, що як і кожний радянський учений України чи й цілого Союзу Радянських Республік, висловлює їй побажання непохитної моці та працює над зміцненням її обороноспроможности. І тільки запеклі вороги диктатури пролетаріяту, робітничої кляси й колгоспницьких мас селянства, засліплені зненавистю до всесвітньо-історичних перемог СРСР у будівництві соціялізму, можуть ще й тепер виступати з доводами, буцім то Радянська Україна є колонія Москви.

Та робітники й селяни українські ще добре пам'ятають ті дні напруженої, запеклої боротьби, що їм довелося вести проти української й іншої контрреволюції за пролетарську державність України, за диктатуру пролетаріяту. В цій героїчній боротьбі, під проводом крицевої комуністичної партії, пролетаріят і бідняцькі маси селянства мали підтримку від трудящих мас братніх республік, що й забезпечило незалежність від капіталістичних країн та вивело Україну з колоніяльного становища. Визволена Жовтневою революцією з-під визиску чужоземного й російського капіталу Україна стала місцем, де робітнича кляса, колгоспницькі маси селянства за проводом героїчної комуністичної партії створили соціялістичну індустріяльну Україну з Дніпрельстаном, з заводами-гігантами, харківським Тракторним, з Турбінобудом, з заводами Дніпросталі, з механізованим Донбасом, з десятками тисяч тракторів на ланах великого усуспільненого сільського господарства. Без панів і їхніх прихвоснів, а проти них будує український пролетаріят і колгоспне селянство свою соціялістичну країну вкупі в братніми народами СРСР.

Ми не ставили собі завдання аналізувати Багалієву схему історії України, його розподіл на соціяльно-економічні формації, погляди на походження кріпацтва тощо; не говорили ми й про ті конкретні заходи до перезброєння, що їх невідступно намагався виявити акад. Д. І. Багалій у своїх працях, виданих останніми роками („Нариси історії України на соц.-економ. ґрунті", „Т. Г. Шевченко — поет пригноблених мас" тощо), а так само і в тих, яких покійний ще не опублікував і які скоро появляться в світ. Так само не наше завдання було й спинятись на громадській роботі акад. Д. І. Багалія. Ми хотіли лише коротко окреслити місце Д. І. Багалія в українській історіографії.

Багалій виявив себе, як історик України, переважно Слобідської України. У своїх численних працях і своїй схемі він обстоював клясові інтереси української буржуазії. Прагнення його переозброїтись, оволодіти маркс-ленінською методологією залишилися, кінець-кінцем, безуспішними, бо привели його на позиції вульґарного економічного матеріялізму, так само шкідливого. Не заховуючи всіх методологічно-ворожих пролетаріятові, шкідливих концепцій, виявлених у працях Д. І. Багалія, а навпаки, виявляючи їх, борючись проти них, ми одночасно повинні визнати, що праці Д. І. Багалія збагатили українську історичну науку чималим фактичним матеріялом, не говорячи вже окремо за те, що Д. І. Багалієві належить видання чималої кількости архівних матеріялів, організація Харківського історичного архіву, археологічні розкопи й досліди над історією Слобідської України тощо. Багалій Д. І. належить до перших буржуазних учених, що раніше від інших зрозуміли банкрутство тої кляси, що їй служили, а разом і тих концепцій історичного процесу, що зазнали краху перед єдиною справді наукою діялектичного розвитку суспільства, маркс-ленінською методологією.

Беларуская Акадэмія Навук. Працы клясы гісторыі, т. III, Менск, 192[illegible], ст. 576. Цана 4 р. 50 кап.

Книжка, що я її рецензую, не є новинка: адже вона вийшла ще року 1929. Але інтерес її оцінки і потреба в її характеристиці, на мій погляд, для української історичної науки — безперечні. Ця остання книга історичної кляси БАН, як, за рідкими винятками, і вся історична продукція Білоруської Академії Наук, у нас оцінки й характеристики не знаходили. Тим часом ситуація на історичному фронті БСРР була — кажу за недавні порівнюючи часи старої БАН — інтересна і повчальна. Вона не в усьому нагадувала українську ситуацію в цій ділянці, ситуацію складнішу, з цілим рядом історичних груп, починаючи від марксо-ленінської історіографії і кінчаючи одверто-буржуазними й антимарксистськими угрупованнями. На Білорусі, опріч марксо-ленінської позиції т-ва істориків-марксистів, ми бачимо найміцніший осередок істориків в „історичній клясі" Академії Наук. На чолі цієї кляси стояли В. М. Ігнатовський та В. І. Пічета. З них міцне оточення, школу своїх учнів і послідовників створив був собі В. І. Пічета.

З кого складався цей гурток? Книжка, що її розглядаємо, може дати цікаву відповідь. Адже серед її авторів є кілька учених, що з білоруським національним рухом, у будь-якій його формі, нічого спільного ніколи не мали, авторів, від яких треба було б чекати, що вони неодмінно вороже поставляться супроти нього. Адже серед співробітників-авторів є М. Любавський та А. Ясинський — представники старої російської професури з виразно реакційним — принаймні перший з них — напрямом. З другого боку, в книжці бере участь цілий ряд учнів проф. Пічети по Білоруській Академії Наук і учених, що стояли на позиціях білоруського національ-демократизму. Бльок ніби дивний, але, коли глибше аналізувати, коли врахувати ту ситуацію наступу на його позиції, що його провадила молода й войовнича марксо-ленінська історіографія, підстава цього бльоку — консолідація сил буржуазної історичної науки — стає нам і ясна, і зрозуміла. Таку консолідацію найліпше і найлегше міг здійснити проф. Пічета, що не мав виразної в зовнішніх проявах лінії свого політичного й наукового спрямування: адже він, з одного боку, — російський вчений старої російської буржуазно-дворянської вищої школи, а з другого боку — він ніби і вчений білоруський, що репрезентував і певні національ демократичні тенденції білоруської буржуазної історіографії; до всього економічний матеріялізм праць і численних творів В. Пічети в його еклектичній сумішці з ідеалістичними поглядами і формально-юридичною методологією можна було піднести як „марксизм", і таке захисне пофарбування справді найкраще відповідало потребі оборончої війни супроти марксо-ленінської науки.

Економічний матеріялізм позначився на методології цілої книжки. Це річ цікава й повчальна. Розглядати економічні форми й структуру певного суспільства, не подаючи діялектичних рис його розвитку, розглядати

їх відірвано від клясової боротьби, що цей розвиток супроводила, — це був зручний засіб, щоб приховувати буржуазні спрямування й позиції. Цей „струвізм“ охоче використовувала буржуазна історична наука в радянських умовах, бо раз-у-раз його можна було й виводити під виглядом марксизму й одночасно ховати під ним живі симпатії до капіталізму. Прикладів і носіїв цього методу можна було б навести немало.

Для БСРР зокрема цікава ця загальна позиція економічного матеріялізму; її, очевидно, не можна пояснити самим теоретичним впливом проф. Пічети на своїх співробітників. Вона мусіла відповідати певним загальним позиціям і напрямам. У даному разі вона відповідала цілком певній політичній позиції білоруського національ-демократизму: я кажу про теорію, ніби білоруська нація однорідна, одноклясова. Білоруську націю подавали як суцільну націю незаможного селянства, у кращім разі додаючи — в минулому — трудового ремісництва. Боротьбу цих груп з клясами-визискувачами малювали як боротьбу з націями, що пригнічували трудову білоруську націю. Ця теорія цілком перекручувала справжнє становище, клясове змагання, що відбувалося поміж різними клясовими групами всередині самої білоруської нації. Але зате вона цілком задовільно давала змогу, скеровуючи увагу робітничих і селянських мас на „національних“ ворогів, не поділяючи сусідніх народів на кляси, що неоднаково ставилися до національно-визвольного руху пригнічених націй, обґрунтовувати право місцевої буржуазії керувати цим рухом. Це клясова позиція націдемівської білоруської буржуазії.

Книжка, що її розглядаємо, цілком відповідає такій позиції. Адже розгляд питань в аспекті їх економічного опису, цілком поминаючи клясову боротьбу в історичнім розвитку Білоруси, — відповідав цій теорії. Про клясову боротьбу в книжці нема і згадки, жадна з статтів великого збірника про неї не каже, отже певне політичне спрямування тут безперечно є.

Статті окремих авторів дають матеріял, щоб зробити саме такий висновок. Розглядати їх я почну з статті проф. Пічети про „Юридичне становище сільської людности на приватно-власницьких землях до видання Литовського Статуту 1529 р.“. Автор каже тут про дві юридичні форми февдального суспільства: про людей „закупних“ і людей „непохожих“. Юридична тема в даному разі цілком застує клясове змагання цієї доби февдальної формації на Білорусі. В розгляді окремих питань розвідки можна помітити цілий ряд неправдивих і спірних тверджень, що пояснити їх можна тільки тим, що автор лише зовні приймає марксистську методологію. Отож питання про суспільно-економічні формації для автора не існує. Доба февдалізму, за автором, почалася допіру від XV ст., і неправдиве спрямування приводить його й до помилкового підходу — цілковито відокремлювати інститут закупництва ранньофевдальних часів Руської Правди від часів XV — XVI ст. Тим часом в основі цього явища в обидва періоди лежала спільна причина суспільно-економічних стосунків февдальної доби, засобів виробництва та властивих їм способів експлуатації. Та й сам автор не зміг показати істотних відмін у становищі цього інституту в епоху, що її він розглядає, від доби ранньофевдальної.

Друга частина праці В. Пічети каже про „непохожих“ людей; вона зачіпає найцікавіше питання про добу, умови й способи, якими покріпачено селянські маси. Зокрема стаття каже про одну з груп февдальної кляси селянства, кляси „дрібних товаропродуцентів, що були подрібнені і своїм відокремленим господарюванням, і силою середньовічних перетинок поміж ними“ (В. Ленин, Собр. соч., т. III, ст. 295). За одну з цих перетинок була група селян „непохожих“, тобто таких, що раніш

потрапили в персональну залежність від землевласника, раніш утратили право на перехід. Це інтересне питання автор характеризує цілком незадовільно. Пояснюється це знов таки тим, що основні його погляди неправдиві. Суперечачи своїй статті про закупів, тут він гадає, ніби панщина — так помилково називає він кріпацтво — почалася за доби, коли февдальне господарство занепало і його заступив „торговельний капіталізм". А що тут він каже знов таки про початок XVI ст., то в читача, який пам'ятає, що добу февдалізму у Великому князівстві Литовському — тобто на Литві, Білорусі й Україні — автор починав у статті про закупів з XV ст., не може не скластися враження, ніби формація ця була скороминуща (всього одне століття), коли його не візьме сумнів у тому, що вона існувала взагалі. А тимчасом на ділі доба февдальної формації на сході Европи була і довга, і затяжна. За проф. Пічетою виходить, ніби кріпацтво почалося після февдалізму. Це в корені суперечить справжньому становищу, відриває інститут кріпацтва від умов, що його тільки й могли породити, тобто від умов февдальних виробничих стосунків і февдального способу експлуатації. Справді ж у XVI ст. ми маємо діло зовсім не з виникненням кріпацтва, а з процесом його остаточного оформлення й поширення, що й призвело до ліквідації вільних „похожих" людей. Про економічні умови цього процесу ми в автора знаходимо мало: не можна ж за такі визнати хоч би те, що великий князь роздавав залюднені землі у приватну власність, як це виходить за автором (ст. 501, 507), адже цей факт саме й походив з цих умов і процесів економічного характеру.

Февдальної Білоруси в статті проф. Пічети ми по суті не бачимо, з неї ми її не вивчимо і не схарактеризуємо. Не дають нам справжньої характеристики цього часу й праці його учнів. К. Кернажицький у статті про „Брожський ключ 1639—1810 рр." слабує на той таки економічний матеріялізм, що його він запозичив від свого вчителя. Отож у його статті ми не побачимо — дарма що взято широкі межі, трохи не двох століть — діялектичного процесу розвитку й переростання економічних і соціяльних процесів. Основне, що мала дати його стаття, як поступінно проходили зародки капіталістичних стосунків у сільську господарку февдального часу, перед автором і не стоїть. Людність території, яку він описує, автор розглядає не за основними клясами февдального часу, а за „середньовічними перетинками" (селян, міщан, шляхти...), що для розгляду питання по суті дає дуже мало. Отже, напр., сам автор мусить визнати, що від чиншових селян брожська шляхта своїм економічним станом не відрізнялася зовсім. Але найбільша хиба й провина авторова — це його методологічне спрямування: воно дозволило йому обмежитися самими інвентарями Брожського ключа і цілком обминути актові матеріяли щодо цієї території. А саме вони могли б дати йому змогу схарактеризувати клясові антагонізми серед місцевої людности та клясові рухи й вияви їх серед місцевого селянства, тобто те, чого й уникала старанно школа проф. Пічети.

Три статті в збірнику присвячено білоруському місту за февдальної доби. З них стаття Д. Довгяли має дуже вузьке значення: вона каже про „Могилівський купецький дім в 1681—1685 рр". Цей купецький дім є будинок місцевого купецтва, що в нім відбувалися його збори й наради. У ньому містився шинок і притулок для приїжджого купецтва. Автор має в своїм розпорядженні книги прибутків і видатків цього будинку. Д. Довгяла робить висновок, що дім купецтва — це був осередок великої торговельної буржуазії, що вирішала тут загальні справи своїх матеріяльних інтересів, що „купецький дім допомагав купцям іти єдиним фронтом до певних мет, тримати в своїх руках керівні міські органи —

магістрат і його оточення". Цей висновок зовсім не збудований на даних статті, навпаки, там нічого про це нема, прибуткові книги шинку при домі з даними про торговлю пивом, горілкою, медом тощо, які мав у своїм розпорядженні автор, і не могли дати матеріялу для цих ширших узагальнень. Але коли так — питання стає мало цікаве. Друга стаття, присвячена містам, має ширшу тему. Це стаття В. Дружчиця „Магістрат у білоруських містах з магдебурзьким правом у XV—XVII століттях". Стаття В. Дружчиця — на ній не так позначився вплив економічно-матеріялістичних концепцій В. Пічети — має іншу, але істотну хибу. Вона великою мірою залежить від методики старих юридичних дослідів, що брали юридичну надбудову цілком ізольовано від даної виробничої бази, від конкретної ситуації життя даного періоду Але за таких умов, поза описом і схематизацією даних про міський устрій у кількох білоруських містах, — їх розглядає автор окремо, — у автора зникає найголовніше, що мала б дати його праця. Отже ролі й місця, яке належало місту в февдальній формації, специфічної ситуації міста білоруського, специфіки окремих білоруських міст, періодизації викладу, змалювання клясової боротьби всередині міст — в тому числі й за місцеві органи управління — автор не подав. Тільки щодо останнього питання, про клясову боротьбу за магістрат поміж плебейськими й бюргерськими елементами февдального міста, автор наводить деякий матеріял про такі події в Могилеві. Але зробити найважливіше — пояснити, чому саме відбувалася ця боротьба, чи, правдивіше, чому тут вона виявилася в найвиразнішій формі, — автор не спромігся цілком.

В. Дружчиць розглядає питання про магістрат у кількох білоруських містах. Інший дослідник бере собі тему в іншим розрізі. Це стаття Ф. Забіли про „Місто Берестя в XVI ст". Тема поставлена цікавіше, бо, всебічно оглядаючи життя окремого міста, автор мав усі підстави, щоб подати малюнок повніший і значніший. В його праці є справді цікаві дані про торговельні шляхи через тодішнє Берестя, про мита, про міський ринок, про ремісників у Бересті, про форми й види повинностей, про міщан приватно-власницьких, про єврейську кагальну організацію, про культурні установи міста... Але нема знов таки нічого про місце, яке належало місту в февдальній формації, про стосунки його до февдальних маєтностей, клясову боротьбу в ньому (автор між іншим розглядає різні групи місцевої людности за середньовічними станами, а не за февдальними клясами), про клясові антагонізми в його економічній і соціяльній структурі. „Щоб правильно міркувати про февдальне виробництво, — писав Маркс, — треба розглядати його як спосіб виробництва, заснований на антагонізмі. Треба показати, як складалося багатство в цім, заснованім на антагонізмі, оточенні, як рівнобіжно з тим розвивалася боротьба кляс, розвивалися виробничі сили, як одна з цих кляс, — що являла собою саму незручну сторону в суспільстві (Маркс каже про міську буржуазію), — поступінно зростала, аж поки достигли, нарешті, матеріяльні умови її звільнення" („Нищета философии". Сочинения, т. V, ст. 374—375). Цей короткий уривок дає відразу діялектичний малюнок середньовіччя. І тільки на методі діялектичного матеріялізму, а не економічно-матеріялістичним описом, можна було б показати місто Берестя в февдальну добу, як розвивалися в ньому клясові антагонізми й клясове змагання, як зростали матеріяльні передумови, що в кінцевому періоді февдальної формації призвели до того, що місто цей лад розкладало, а його верхівка боролася за керівну ролю в умовах нового порядку.

Про деякі статті обмежуся коротгкими словами. Оксана Товстоліс пише про „Право родинне за Литовськими Статутами". Тему взято вузьку, саме перерахування й схематизація положень кодексу дуже мало

цікаві, їх треба порівнювати з практикою їх уживання, відзначати економічні й клясові їх основи... А що в основу системи досліду, як зазначає авторка, „покладено систему сучасного кодексу БСРР про шлюб, сім'ю й опіку", — це справи ніяк не рятує: формалізм завсіди лишиться, формалізмом, хоч би в яке вбрання його одягти. Більш юридичного характеру й стаття А. Бурдзейки про „Приказ великого князівства Литовського". Ця праця подає цінний для дослідника матеріял, але своєю методологією суто описова. Я. Гембицький дає працю — „До питання про соціяльно-економічне становище білоруських татар в середньовіччя". Хоч назва й каже про „соціяльно-економічне" становище, але в самій праці ми маємо далеко більшою мірою опис юридичного становища білоруських татар і то тільки за литовськими статутами. В актових і архівних матеріялах авторові треба було б пошукати малюнок справжньої дійсности, тобто соціяльного й економічного становища татар і тих процесів, що відбувалися в цій групі февдального суспільства, клясового змарання передусім. Це справді б зробило працю цінною і цікавою.

Своїми матеріялами найцікавіша праця Сергія Цитовича — „1863 рік в Гори-Горках кол. Могилівської губ". Але роботу рятують тільки цікаві архівні матеріяли про повстання студентів Гори-Горецької сільськогосподарської вищої школи та живий виклад їх. А причин і змісту повстання 1863 року в праці не схарактеризовано зовсім. Отже її з становища розвідки треба звести тільки на положення обробленого матеріялу, що хіба придається для праці про польське повстання 1863 року, як про одвертий вияв клясової боротьби, яка вже роз'яснить економічно-соціяльні причини цього руху.

Я навмисне лишив на кінець статті представників старої російської університетської буржуазно-дворянської науки М. Любавського і А. Ясинського. Треба сказати одверто, що їхні праці, безперечно, найслабші з будь-якого погляду — в тому числі і з погляду буржуазної науки. М. Любавський дає коротку статтю про „Литву і слов'ян в їх взаємовідносинах у XI — XIII ст". Цей період автор не розглядає як певну частину февдальної суспільно-економічної формації, суспільство литовське і слов'янське не ділить за февдальними клясами і клясовими групами, підкорення Руси від Литви пояснює по-старому — і пояснення тенічого не дає — суперечками і незгодами князів. Основний висновок авторів: „оглядаючи стосунки, що розвивалися в XIII ст. поміж властивою Литвою, Білоруссю та Україною, дістаємо певне враження, що, не зважаючи на поодинокі суперечки, поміж цими народами панувала тенденція життьового зближення та з'єднання. Вплив життя в даним напрямі вже в XIII ст. зробив багато і створив певний ґрунт для об'єднання Литовсько-Руської держави в XIV і поч. XV ст. Щождо стосунків Литви із західнім слов'янством, з поляками, то, доки створилася Литовсько-Руська держава, вони були ввесь час ворожі" (ст. 19). Висновок цей не обґрунтований зовсім, бо в статті своїй М. Любавський писав про війни і походи „руських" та литовських князів. А в апріорнім констатуванні повсякчасної ворожости даних країн до Польщі легко бачити політичний підхід ідеолога розбитих кляс російського суспільства, що обґрунтовували право Росії на панування тут, відкидаючи конкурентні домагання польського капіталу й польського землеволодіння.

Ще слабші дві праці проф. А. Ясинського. Одна з них — „Дві слові про волотів" — каже про першопочаткове населення Білоруси, є, поза тим що неактуальна, несамостійний переказ думок інших дослідників, раз-у-раз, при цьому, з чужих слів. Друга стаття — „Писар великого князя Казіміра Василь Павлович Любич, як представник великого

землеволодіння XV ст. (Нарис з історії великого землеволодіння на Білорусі)". Цього Любича — автор раз-у раз зве на російський штиль „Василь Павлович", і ця риса дружньої пошани вносить до його праці трохи комічного елементу, — характеризує в ступенях проходження його адміністративної кар'єри, далі каже про його окремі купівлі земель та одержання наданих земельних маєтків. Загальний висновок у праці А. Ясинського можна відшукати тільки один: земельні маєтки Любича були розкидані по різних повітах і це „є характерна риса великого землеволодіння половини XV ст." (78). Треба, однак, сказати, що істина ця була відома і без праці проф. Ясинського. Що індивідуальні характеристики окремих постатей землевласників-февдалів потрібні, цього заперечувати не можна, але це може дати позитивні наслідки, коли розглядати їх діяльність господарчу — февдальний позаекономічний визиск підданої людности — і ролю їх, як представників своєї кляси, в февдальній адміністрації. Нічого з цього у Ясинського нема, та й сама постать Любича, фігури незначної, мало що могла дати, принаймні для другого завдання.

Я розглянув усі статті збірника. Висновки з цього розгляду ясні: наукова цінність збірника невелика. Його методологічні позиції — з перевагою методу економічного матеріялізму, що міцно позначається, до речі, і на працях формально-юридичних, — буржуазні, спрямовані проти марксистської науки. Політичні націонаь-фашистські тенденції, що виявляються в замазуванні клясової боротьби в історичнім процесі Білоруси, є шкідливі й ворожі. Марксо-ленінська наука БСРР, що різко й рішуче критикувала цей збірник, мала до цього всі підстави. Треба чекати, що творча робота нових сил історичної галузі БАН дасть в якнайшвидшім часі зразки історичних праць актуальних і цінних і своєю тематикою, і методологією.

Л. Окиншевич.

Київські збірники історії й археології, побуту і мистецтва. Збірник перший. Всеукраїнська Академія Наук. Академічна комісія історії Києва. Під загальною редакцією академіка Михайла Грушевського. Київ, 1931 р.

Збірник цей „Академічна комісія старого Києва" присвячує на чільній сторінці „першому ювілеєві Всеукраїнської Академії Наук у Києві". Збірник цей у вступнім „слові від комісії", в статті акад. Михайла Грушевського — „Три Академії" — висуває „проблему поглиблення досліду культурної історії Києва, як наукового й культурного центру" (ст. 2).

Таке завдання, здавалося б, можна вважати за цілком відповідне для ювілейного видання такої історичної установи ВУАН, як Комісія старого Києва. Правдиве в інтересах пролетаріяту розв'язання цих завдань повинно принести велику користь і для розвитку Києва, як великого осередку соціялістичної культури, і для якнайшвидшого переведення всієї роботи такого величезного наукового закладу, як ВУАН, на користь пролетаріятові, на будівництво соціялізму.

Та такі наслідки дослідник може дати тільки тоді, коли він стоїть на виразно клясовій, виразно пролетарській позиції. Тільки тоді він зможе виявити те глибоке коріння буржуазної науки, що є в цьому великому осередкові культури — в Києві, що таке глибоке в самій ВУАН, тільки тоді він зможе висвітлити жорстоку боротьбу між пролетаріятом і буржуазією за опанування наукових позицій; тільки тоді він зробить

корисну справу для прискорення ліквідації буржуазних позицій в наукових закладах Києва, для ліпшої роботи наукових установ і самої ВУАН при будуванні соціялізму.

Зовсім не можна було сподіватися, щоб так розв'язували поставлене завдання академік Михайло Сергійович Грушевський і його учні; акад. М. Грушевський, що був та є зараз активний діяч української буржуазної науки, організатор і фундатор ряду осередків буржуазної науки, зокрема кол. Наукового товариства в Києві; що останніми роками боровся разом із своїм оточенням, зібраним в історичних установах ВУАН, що ними керував М. Грушевський, проти перебудови ВУАН, перебудови, що мала перебудувати установу, яка обслуговувала інтереси буржуазії, на установу, що має працювати на користь пролетаріятові, на справу соціялізму. Не можна, повторюю, було сподіватися, що так розв'яжуть проблему акад. М. Грушевський та його учні, та все таки цікаво було придивитися, чи загальна перебудова ВУАН не зачепила і їх, чи нема певного зрушення і в цім осередку ВУАН. Книга, що про ню оце йде мова, ясно доводить, що акад. М. Грушевський і його учні зовсім твердо стоять на своїх старих буржуазних позиціях і відходити від них не збираються. Пов'язуючи розвиток науки на Україні, зародження ВУАН, з „українським національним життям" (ст. 3 й далі), трактуючи постулят української Академії Наук, як „маніфестацію культурної і національної рівноправности українського народу з іншими культурними націями" (ст. 2), акад. М. Грушевський ніде в тексті не виявляє, щоб він змінив свій погляд на національну справу, вже не трактував її як „абсолют" (див. Ленін, т. XIX, ст. 200), щоб він визначив, що „питання про права націй — це не ізольоване й самодостатнє питання, а частина загального питання про пролетарську революцію, що підпорядковане цілому й потребує розгляду з погляду цілого" (Сталін. Питання ленінізму. Про основи ленінізму. Національне питання). Придивляючись до цієї книги ближче, ми можемо констатувати ще й інше, а саме, що М. Грушевський і його учні й співробітники, не відходячи від буржуазних позицій, активно їх боронять, войовничо борються й далі проти інтересів пролетаріяту. Вступне „слово" від Комісії це виявляє. „Слово" це, як зазначають у книзі цій самі автори, написано в квітні 1930 р. Його написано тоді, коли ВУАН уже виразно стала на шлях перетворення з установи, що об'єктивно, а в багатьох випадках і цілком свідомо, працювала на користь буржуазії, — на науковий заклад пролетарської науки. „Слово" це написано під час загостреної клясової боротьби в самій Академії, боротьби за шляхи її розвитку. І в цей момент автори „слова" виразно й недвозначно визначають свою позицію. Вони не пов'язують своєї роботи з новою Академією, вони пов'язують її з давнім осередком української буржуазної науки, з Київським науковим товариством. Відомо бо, що М. Грушевський та його оточення вважають порайонні комісії та історичну секцію за продовження Наукового товариства. В цей момент вони знов це підкреслюють, кажучи, що порайонна комісія історії Києва є „той культурний осередок і те безпосереднє оточення, в якім виховувалась і реалізувалась ідея Української Академії Наук". Підкреслювання нерозривних зв'язків своїх з буржуазними українськими науковими організаціями в зазначеній ситуації — це є декларація буржуазних позицій під час боротьби за нову Академію, це є намагання перешкодити реконструкції Академії, затримати її як буржуазну наукову установу. Написане під таким гаслом, в таких умовах, підписане від співробітників академічної Комісії — акад. М. Грушевського, В. Щербини, І. Щитківського, С. Шамрая — вступне „слово від комісії" не можна трактувати по суті інакше, як ворожий виступ проти пролетаріяту на науковому фронті.

Тісно пов'язує працю ВУАН з буржуазною наукою в провідній статті цього збірника акад. М. Грушевський. У цій статті, під назвою „Три Академії", вперто доводиться тезу, ніби ВУАН не є щось нове, відмінне від попередніх українських наукових закладів. ВУАН, за М. Грушевським, це здійснення „постуляту Української Академії Наук", що його виставила була наприкінці 80-х років українська буржуазна інтеліґенція. ВУАН безпосередньо продовжує Українське наукове т-во. Те, що ВУАН має бути за осередок пролетарської науки, що Наукове товариство було осередком буржуазної науки, для Грушевського значення не має. Щоб довести, ніби ВУАН має продовжувати роботу Наукового товариства, акад. М. Грушевському треба виставляти науку як позаклясову. Він так і робить, — він не тільки не зазначає, що наука має різний клясовий зміст за часів диктатури пролетаріяту й диктатури буржуазії, але не вбачає відміни й між наукою за февдального суспільства та буржуазного. Наука февдальна, буржуазна, пролетарська — таких термінів, такого розподілу акад. М. Грушевський, описуючи наукові заклади, їх розвиток з XI по XX ст. у Києві, не вживає. Для нього це тільки єдиний культурний процес, що триває безперервно, маючи свої „перипетії" тільки в „наростанні" й „спаданні" (ст. 14). Натурально, тільки такміркуючи, можна доводити, ніби ВУАН у своїй роботі має безпосередньо продовжувати діяльність „Наукового товариства". Хочеться запитати, чи не має ВУАН заховувати „традиції" Києво-Могилянської Академії, а то ще може й Ярославової?

До речі, за один із засобів, щоб відновити в праці ВУАН „славетні традиції" Наукового товариства, є постійні намагання акад. Грушевського утворити навколо пам'яті цього т-ва певну авреолю. Святкування ювілеїв Наукового товариства, що їх справді не існує, служить по суті цьому завданню. І в цій статті акад. М. Грушевський каже: „воно було рідною дитиною революційних рухів 1905 року — перших вістунів великої східньоевропейської революції" (ст. 3).

Буває так, що людина часом прохопиться, скаже ненароком те, що думає, не хотівши цього сказати зараз. Вчитуючись в це речення, задумуєшся, чи не сталося таке з акад. Грушевським? Яку революцію він уважає за „велику східньоевропейську революцію?" Лютневу чи Жовтневу? Коли так він зве революцію пролетарську 1917 р., то чому він зве її так і не зве її одверто революцією пролетарською? Може він не гадає, що вона така? Як не пролетарська була ця революція, то, очевидно, вона була одна з буржуазних. Чи не вважає він її за таку? Ну, як так, то ВУАН справді нічого не залишається, як продовжувати буржуазні традиції Наукового товариства в Києві.

Як говорити про клясове обличчя збірника, то це „слово від Комісії" та провідна стаття керівника цієї групи історичних установ ВУАН акад. Грушевського цілком характеризують збірник; решта статтів принципіяльно нового нічого не дає, решта авторів продовжують ту саму буржуазну клясову лінію, звичайно, з далеко меншим талантом і ерудицією, ніж керівник.

Ряд статтів присвячено минулому наукової праці Києва, виступають один по однім ряд епізодів з історії буржуазної науки в одверто буржуазнім освітленні. Петро Кудрявцев у статті „Освітні мандрівки вихованців Київської Академії за кордон у XVIII ст." зачеплює цікаві питання з генези буржуазної науки в Києві і на Україні. Стара февдальна, середньовічно-попівська школа — Києво-Могилянська Академія в умовах розкладу февдального, генези буржуазного суспільства — вже не задовольняє вимоги часу. Кудрявцев зазначає: „Коли студіюєш матеріяли внутрішньої історії Київської Академії XVII—XVIII ст., то маєш таке

враження, ніби все відбувається не в так звану добу освіти, добу математичного природознавства, філософії Юма, Вольтера, Руссо, Ляйбніца, а в середні віки, коли за вищі наукові авторитети були Альберт Великий, Тома Аквінат тощо" (ст. 286). Натурально, вимоги буржуазії, що ставала на ноги, ця наука задовольнити не могла. Повинна була серед учнів і серед суспільства зароджуватись опозиція проти цієї системи освіти і проти цієї школи. Були в суспільстві й сили, на які ця школа спиралася. Навколо системи освіти повинна була розгортатися клясова боротьба. Так воно було, і це загально відоме місце, та П. Кудрявцеву клясова боротьба на ідеологічному фронті не подобається, він сам згладжує гострі кути і хоче читача настроїти примиренськи в клясовій боротьбі на ідеологічному фронті. Насамперед П. Кудрявцев доводить, що ця школа не така вже кепська і на той час, бо, „не зважаючи на зашкарублість системи і застарілість матеріялу, Академія все ж збуджувала прагнення до наукової освіти й давала формальні засоби, щоб її за сприятливих обставин опанувати" (ibid.). Виходить, що стара школа певною мірою готувала нову науку, і П. Кудрявцев хоче нас переконати, ніби стара школа робила це свідомо, ще не маючи клясового чуття, готувала сама нову революційну буржуазну науку. „А щодо нестримного потягу студентів давньої Київської Академії за кордон за освітніми завданнями, потягу, що його підтримували керівники Академії й керівні органи, то він доводить пошану Академії до науки та Зах. Европи" (ст. 294). П. Кудрявцев робить висновки, що, поперше, зовсім не випливають з його джерел, до того зовсім неймовірні. Щоб керівники Академії — ченці та попи — мали пошану до „науки Зах. Европи", себто до „математичного природознавства" та філософії Вольтера, Руссо, цьому пойняти віри не можна; щоб ці керівники Академії підтримували потяг учнів до такої науки, це ж не може бути. Факти, що їх навів Кудрявцев у цій статті, свідчать зовсім протилежне. До Західньої Европи учнів Академія справді виряджала, та не виряджала по науку Вольтера, Руссо, не по революційно-буржуазну науку. Виряджала саме для „совершения учения богословского", виряджала швидше на те, щоб в єзуїтів, піярів та ін. вони підучувалися, як оборонитися від наступу буржуазно-революційної ідеології.

На що П. Кудрявцеву потрібно робити таку еквілібристику? Очевидно, на те, щоб довести, ніби на ідеологічнім фронті в момент розкладу февдального суспільства й народження капіталістичного клясової боротьби не було. Чи не хоче П. Кудрявцев довести, що й тепер не потрібна клясова боротьба на ідеологічнім фронті проти буржуазних концепцій в науці?

П. Кудрявцев висвітлює неправдиво не тільки те, як зародилася буржуазна наука на Україні, він явно неправдиво освітлює й те, в чім цей перехід полягав. Старій школі він закидає тільки „зашкарублість системи та застарілість матеріялу". Він замазує клясову істотну відміну між наукою буржуазною і февдальною, він бере тільки формальний другорядний момент. По суті П. Кудрявцев тим самим доводить, що відміна між буржуазною і пролетарською наукою полягає тільки в зовнішніх ознаках.

Консервативні, об'єктивно контрреволюційні, тенденції П. Кудрявцева виразно знати з його неприхованої оборони старої школи. П. Кудрявцев, обороняючи цю Академію, подає нам таку „істину", що її здивовано читаєш на XIV році пролетарської революції: „Проте, щоб справедливо оцінити ту освіту, що її давала Київська Академія в зазначені часи, треба мати на увазі, поперше, те, що школа, загалом беручи, буває консервативна" (286). Як гадає Кудрявцев, школа нормально має

завдання затримати розвиток культури? А коли перебуває в руках кляси, що в даний момент має відігравати й відіграє поступову ролю, тоді вона теж, „загалом беручи, буває консервативна"? Чи розуміє П. Кудрявцев, що так він обороняє буржуазні позиції в шкільництві, бореться проти революційности радянської школи? Закінчує свою „наукову" статтю Кудрявцев, констатуючи, що характеристичне явище української культури — це характеристичне для всієї української культури" (ст. 294). Постає запитання — характеристичне справді завсіди, характеристичне для всіх кляс завсіди? Невже Кудрявцев не чув, що тепер потяг до фашистської культури Зах. Европи особливо сильний саме в української буржуазії та її прислужників?

Кінець-кінцем, постає основне питання, — нащо це „академічна комісія" у виданні ВУАН, на ювілейну дотацію Раднаркому, на XIV році революції друкує таку статтю?

Постає запитання, чи не солідаризується з поглядами Кудрявцева „Академічна комісія старого Києва", друкуючи цю статтю та ще друкуючи без ніяких зауважень?

Цілком натурально для історичної установи, студіюючи минуле буржуазної науки, звернути зокрема увагу на науку історичну.

В. Щербина співає дитирамбів буржуазній історіографії Києва — Добровольському, Антоновичеві, Руліковському, Грушевському М. С., не аналізуючи клясових позицій, що на них стоять ці дослідники (Добровольський, як знавець Києва та Київщини).

Академічна „Комісія старого Києва", стоячи теоретично на позиціях буржуазної історіографії, не кидає цього ґрунту й досліджуючи явища життя господарчого і суспільного.

Візьмімо для прикладу статтю М. Карачківського — „Київські цехи за литовсько-польської та ранньої московської доби". Для Карачківського історія Києва за доби февдалізму в основному цілком ясна, бо її цілком задовільно розробили буржуазні історики. „Історія міського самоврядування у Києві за маґдебурським правом, од часу його запровадження аж до остаточного знесення, рівно ж і історія внутрішнього життя міста за цей час досить висвітлені в роботах В. Антоновича, М. Молчановського, І. Каманіна, Ол. Грушевського, В. Щербини" (ст. 134). Коли буржуазна історіографія цілком „досить висвітлила" історію Києва за цей час, коли буржуазну історіографію вважати за останнє слово науки, то Карачківському ніби нема чого працювати над історією Києва февдальної доби. Так і сам Карачківський гадає; він пише: „тому ми дозволимо собі не спинятись докладніше на всіх цих питаннях та обмежимось лише кількома зауваженнями" (ibid.). Свій намір Карачківський справді здійснює: таки нічого нового проти попередніх зазначених істориків він не дає. Як каже відома формула грамот литовських князів, що її наведено і в Карачківського, він додержує тактики — „новини не вводити, а старини не рухати". Зауваження Карачківського зводяться до того, що він витрачає пару друкованих сторінок на те, щоб зманіфестувати, що Карачківський цілком приєднується до думок буржуазної історіографії. В формі зауважень подано переспіви своїми словами старих теорій, що магістрат є представництво „цілої міської громади" (ст. 135), що за головний момент в історії міста була тільки боротьба цієї єдиної „міської громади" з „замком" (ст. 135). У формі зауважень продовжує Карачківський намагання буржуазної історіографії замазати клясову боротьбу в тогочаснім місті, намагання утворити „єдиний національний фронт" під керівництвом української буржуазії.

За основний об'єкт досліду М. Карачківського є не історія міста в цілому, а „життя одної з численних груп київського міщанства, саме

ремісництва, з його власною організацією — цехами" (ст. 135). Історію ремісництва Києва він береться розглядати за історичними періодами. Періодизацію робить не за марксо-ленінською схемою історичного процесу, а, як сам пише (ст. 135), за Щербиною. Періодів, виходячи з державної приналежности міста, нараховує два: „Литовсько-польська доба та рання московська доба до середини XVIII ст.". Розглядаючи ремісництво і цехи „литовсько-польської" доби, Карачківський старанно перераховує, які саме ремества й які саме цехи відомі за тих часів у Києві та до яких юрисдикцій ці ремісники й цехи належали. Складається сухий перелік, що сам собою нікому нічого не дає, до того перелік давно відомий з праць згаданих у Карачківського істориків. На мить зацікавлюєшся, коли подибуєш речення — „нарешті кілька слів про внутрішній устрій цехових ремісників за литовсько-польської доби". Та даремно, ці кілька слів зводяться до речення — „матеріялів для цього ми не маємо" (ст. 142). Правда, про це важко знайти багато в вищезгаданих істориків, а чи сам Карачківський шукав матеріялів — це він тримає в секреті.

Нічого не вийшло з історією ремісництва м. Києва за „литовсько-польської доби". Нічого не вийшло з історії „ранньої московської доби", і тут автор тільки наводить давно відомі факти про те, які ремісники і які цехи були. Одно явище в ремісничому житті, явище давно вже спостережене — підпорядкування ремісників одній юрисдикції, а саме юрисдикції міській, надає веселішого тону описові Карачківського ранньої московської доби. Карачківський констатує: „боротьба між окремими групами ремісників поволі вщухає" (ст. 148). Так дрібний товаропродуцент усунув конкуренцію, закріпив своє монопольне становище в тодішнім суспільстві (Ленин. Развитие капитализма в России, т. III, изд. 1923 г., ст. 269) а для школи акад. М. Грушевського дуже любо, що в місті „вщухає боротьба між окремими групами міщанства", любо було б, щоб українське міщанство створило єдиний національний фронт для оборони інтересів української буржуазії. Ідучи так старанно слідами буржуазної науки, не допускаючи жадного критичного ставлення до буржуазних історичних концепцій, не наважуючись на будь-яку самостійну думку, Карачківський у своїй статті тільки маніфестує, що з його цілком вірний слуга української буржуазії. Своєю працею Карачківський намагається підтримати буржуазні концепції історії України, не розуміючи того, що ці концепції історичним процесом засуджено вже на смерть.

Найбільша в збірнику стаття С. Шамрая — „Київська сотня на Гетьманщині" — подає опис сіл київської околиці наприкінці февдалізму. Розклад февдалізму, генеза капіталізму в українському селі, надто в околицях Києва, тема важлива. Та Шамраєва „розвідка" виходить не з цього завдання. Зроблено її за своєрідним і дуже нескладним пляном, так ніби під стиль Лазаревського „Описания". Спочатку автор на $1^1/_2$ стор. розповідає про те, як спустошили були Київщину за Руїни, далі присвячує пару сторінок межам сотні, пару сторінок переліковi сотників, відзначаючи деякі моменти з їх біографії, нарешті, сотня сторінок становить опис сіл сотні. Опис сіл — це фактично все в цій статті. Опис зроблено за шабльоном: назва села, власник села, місцевість, число дворів 1686 р., поч. XVIII ст., 1723, 1730, 1766 р.; число людности 1766 і 1782 р.; число ріллі, сіножатів, худоби, панський і попівський двори, ремісники, церква на 1766 р. Складений так опис не потребує великої розумової праці. Отож насамперед важко назвати його виготовленою науковою розвідкою. Це перелік самих тільки фактів, від життя відірваних і між собою не пов'язаних.

Де-не-де трапляються спроби ці факти зв'язати. Та робиться це неглибоко і несерйозно. Беру для прикладу таблички числа дворів за-ро-

ками й володільцями. Таблички ці мають подати динаміку зростання людности. Та автор не задумується над тим, що то є двір. Він сам міг спостерегти, що двір і хата — то не те саме (ст. 190). Заразом нема жадної ґарантії, що двір, хоч би скільки людей було в ньому певного часу, за умов іншого часу або іншої території того самого часу, матиме таке саме пересічно число людей чи число хат. Отже з величин невідомих обрахувати число людности не можна, а порівнюючи величини, ймовірно цілком неоднакові та нерозшифровані, не можна нічого одержати, щоб з'ясувати рух людности. Ще гірше виходить, коли Шамрай береться досліджувати господарство. Беру для прикладу характеристику господарства Межигірського манастиря. Манастир має багато ріллі, сіножатів, худоби, десяток млинів, сім цегелень, ремісничі заклади, доми — кушнірський, столярний, ковальський, ганчарський, котлярський, шаповальський, слюсарний, шевський, кравецький. Працюють у сільському господарстві й ремісничих закладах „послушники й робітники" (ст. 250) і то не в малім числі, маємо самих сільсько-господарських робітників 27 (ibid.). Не панщизняна праця в сільському господарстві, якась інша форма поєдання у виробництві робочої сили і знарядь продукції.

Розглядаючи сільське господарство цього манастиря, ми хочемо знати, в чиїх руках було знаряддя виробництва, чи в руках манастиря; ми хочемо знати, чи був особисто покріпачений цей робітник, чи правно він був вільний; ми хочемо знати, яка була, кажучи мовою капіталістичних стосунків, форма заробітної плати; ми хочемо знати, чи не маємо ми тут елементів уже капіталістичного господарства (Ленин. Аграрный вопрос в России к концу XIX в., т. IX, ст. 613—614, изд. 1923). Розглядаючи промислові заклади, ми тут хочемо побачити, як поєднано робочу силу й знаряддя продукції (Маркс. Капітал, кн. II, розд. I); ми хочемо знати, чи не маємо ми тут капіталістичної простої кооперації, чи є тут „спільна праця великого числа робітників, об'єднаних у тім самім помешканні (або, коли хочете, на тій самій арені праці), щоб виробляти той самий сорт товару під керівництвом того самого капіталіста", а це ж „історично й логічно творить вихідний пункт капіталістичної продукції". (Маркс. Капітал, кн. I, ст. 298, вид. 1923). Ми сподівалися, що автор подібними питаннями повинен зацікавитися: повз них пройти він ніяк не може. Ми сподівалися, що автор на конкретнім матеріялі виявить елементи капіталістичного господарства, що народжується. Дарма. Натомість С. Шамрай обмежується тріскучою фазою, що нічого не говорить, фразою, стилізованою під марксизм. Навівши перераховані факти, він каже: „Як бачимо, загалом Межигірський манастир із своїми земельними вжитками є власне велике торгово-промислове господарство, фабрика для часів торгового капіталізму. Тут і великі промислові заклади тих часів, і млини з круподерками, валилами, шинки, ремісничі заклади тощо. Тут таки й сільсько-господарська продукція, що постачає своїм закладам сировину: хліб, вовну, шкіру тощо" (ст. 250). Залишаючи поки осторонь добу „торговельного капіталізму", вважаємо за потрібне сказати С. Шамраєві таке:

1. Фабрика тоді є фабрика, коли в ній є виробництво за допомогою системи машин (Маркс. Капітал, т. I, ст. 356, вид. 1923), тимчасом автор не довів, що в цім маєтку вживали машин. Плутати терміни тут не можна, бо „перехід від мануфактури до фабрики має особливо важливе значення в питанні про розвиток капіталізму" (Ленин. Развитие капитализма в России, ст. 370, изд. 1923 г.). 2. Млин може бути і за часів не то, що не капіталізму, а февдалізму, а й умов не товарового виробництва, і тоді ж до нього везтимуть із цього самого маєтку зерно; отже існування млинів ще не ґарантує, що млин неодмінно

заклад „торгово-промисловий". 3. Дрібниця — під поняттям шинок розуміли крамницю, де продавали горілку, виробляли ж горілку в ґуральні, отож шинок—це не промисловий заклад; що шинкар часто був і ґуральник і продавав горілку, яку виробляв на своїм казані, це бувало, та це не обов'язково.

В кожнім разі не можна сказати, що праця С. Шамрая попри всю її примітивність не має клясового спрямовання. Як він характеризує селянське господарство? Він бере загальне в селі число землі й худоби і ділить на число дворів. Поперше, це ж ні до чого, бо один селянин міг мати багато поля і худоби, а другий нічого. Що диференціяція на селі в XVIII ст. була — це сам С. Шамрай добре знає. Спостеріг же він серед козаків м. Полтави безземельних, малоземельних, середняцьких, багатоземельних („Зап. істор.-філ. від.", кн. VI, ст. 100). Та це зручно, щоб замазувати клясову диференціяцію на селі, для куркульської програми единого „трудового селянства". „Варт тільки скрізь і виключно користуватися пересічними даними про селянське господарство і всі неправдиві ідеї про розклад селянства буде раз назавсіди вигнано" (Ленін, op. cit., ст. 128). Як він характеризує Руїну? Це „вперта боротьба різних партій, боротьба й держав" (ст. 160). Чому тут не сказано — боротьба кляс?

Коротко кажучи, хіба вся ця схема під Лазаревського—це не є схема виразно виявленої буржуазної школи?

Я перерахував не всі статті, вміщені в даному збірнику. Коли переглянути й решту праць, це картини не змінить. Ми маємо перед собою колективний войовничий виступ лицарів буржуазної науки проти пролетарської культури й науки.

О. Баранович.

В. Дубровський. Перша фабрика на Україні—Слобідська Глушківська мануфактура (1719 — 1727 рр.). X. 1930, ст. 118, з мапою.

До найважливіших проблем радянської історичної науки на Україні, безперечно, належить вивчення фабрик та заводів. Цій справі в передреволюційній українській буржуазній історіографії приділяли дуже мало уваги.

Після революції до цього поставилися уважніше: маємо, напр., праці проф. О. Оглобліна — „Очерки по истории украинской фабрики", але нещодавно вже сам автор відзначив істотні хиби цих своїх праць [1]). Вийшло ще кілька праць-статтів, з них ширша — це, безперечно, згадана вгорі праця В. Дубровського, що зараз привертає нашу увагу.

Відзначаючи, що архівний матеріял до вивчання Слобідської Глушківської мануфактури далеко ще не виявлено, а в дослідах переважно використовується друкований матеріял [2]), автор тому обмежив свої завдання тільки коротким хронологічним періодом, використавши для цього новий архівний матеріял із Харківського центрального історичного архіву.

Зазначену працю В. Дубровський сплянував так. Попереду йде вступ, потім подано відомості „до історіографії питання", дано характеристику

---

[1]) Про це в газеті „Пролетарська Правда", з 3. XII 1931 р, № 273.

[2]) На ст. 10 у праці позначено: „Проф. А. Оглоблін, скомпонувавши досить просторий огляд, на підставі друкованих джерел, зовнішнього боку існування фабрики й усіх подій, що трапилися в її житті й кар'єрі тих осіб, що з нею були так чи інакше зв'язані, майже не торкнувся внутрішнього стану, організації й виробництва цього важливого у минулому підприємства".

ревізії Глушківської мануфактури (1726—70 р.р.), далі розглянуто скарги на Ів. Дубровського, власника мануфактури, що подані у зв'язку із слідством. У наступному розділі є короткі відомості про заселення Коризької сотні наприкінці XVII ст. та на початку XVIII ст., що на її терені була Глушківська мануфактура. Далі подано відомості про маєтності й прибутки Дубровського, господарчу діяльність його, зокрема шинкарську, потім про робітників мануфактури та їх заробітну платню, далі про устаткування й продукцію мануфактури. Закінчується праця відомостями про цю мануфактуру під орудою Малоросійської колегії; наприкінці загальний огляд і висновки, реєстр справ та додатки.

Отже з цього змісту видно, що праця про Слобідську Глушківську фабрику має описовий характер, науково-дослідна робота стоїть на другому пляні. Це видно також із того, що до багатьох розділів (напр., 3, 4, 5, 6) маємо примітки — „матеріял для розділу ввесь цілком узято із справи № 125". Коли б ми поставили питання про те, чи відповідне явище цілком схарактеризоване на підставі самої тільки цієї справи, то відповідь буде негативна. Ми для прикладу візьмемо один із зазначених розділів — 4: заселення Коризької сотні наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Можна справді думати, що автор із зазначеної від нього справи взяв увесь матеріял, але висвітлює він його, виходячи з відомих в історіографії поглядів у працях О. Лазаревського. Ми ні кроку вперед з цього погляду не маємо. Автор, треба зазначити, навіть не використав відповідної друкованої літератури, де є відомості про ці села. Тут для прикладу зазначимо праці акад. Д. І. Багалія — „Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства", т. I, М., 1887 (напр., ст. 545), потім „Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства", Х. 1886 (напр., ст. 117, 189). Там подано інтересні матеріяли для виявлення явищ клясової боротьби на цій території в другій половині XVII ст., додаткові відомості про залюднення території, що ті відомості автор оминув у своєму нарисі (ст. 44). Не цілком також автор використав матеріяли, що звів на підставі друкованих відомостей про Глушківську фабрику в своїй праці проф. О. Оглоблін (т. I). Взагалі праця справляє враження деякої поквапливости та, можливо, навіть недоробленості. Коли поставимо питання, де центр праці, то побачимо, що автор найбільше зупиняється на описовій частині та характеристиці діяльности Ів. Дубровського, іншим питанням приділяє, очевидно, другорядне місце. Ми не маємо в праці ніяких порівнянь з відомостями про інші мануфактури — ні тих, що стосуються до стану робітників, ні про устаткування та продукцію, крім хіба одного-двох випадків.

Коли ми перейдемо до останнього розділу — „Загальний огляд і висновки", то треба сказати, що автор ніби робить спробу звільнитися від цього „полону" описового, але тут з його гадками не завжди можна погодитися. Напр., розділ свій він починає так:

„Отже з наведеної мікроскопічної аналізи відомостей за перші роки найранішої на Україні мануфактури можна зробити цікаві висновки й спостереження. Перше, що треба підкреслити, це те, що історія української фабрично-заводської промисловости XVIII ст. мало відома досі через недостатню розробку архівних джерел". Потім каже він, що кожна спроба „обіцяє" дати „нові", не завжди сподівані факти й далі переходить до Глушківської мануфактури.

Ще далі висновок автора — чому історія української фабрично-виробневої промисловости XVIII ст. мало відома (бо не опрацьовано архівних джерел) — є занадто технічний. Тут автор спустив з ока, що інтереси історичної науки пов'язуються з інтересами суспільства; в даному разі,

як ми зазначали, буржуазна українська історіографія мало цікавилася вивчанням історії заводів та фабрик — історією пролетаріяту. Потім також постає питання про те, як робити добір джерел, у яку їх укладати схему. Отже щодо методологічних спрямовань у праці В. Дубровського не все гаразд.

Наприкінці розвідки автор підкреслює, як особливу ознаку Глушківської мануфактури, що вона була українська: „Другою важливою ознакою цього підприємства й господарства в цілому було те, що вона українська". Автор наводить аргументи за те, але вони не переконливі. Можна тільки сказати, що це була одна з найстаріших мануфактур на Україні.

У праці В. Дубровського, безперечно, знаходимо нові факти на підставі невідомого досі архівного матеріялу. Але все ж загальний напрям роботи — описовий. Дослідник має ще опрацювати цей матеріял за вимогами марксо-ленінської науки.

Треба також зазначити, що архівний матеріял до Глушківської Слобідської мануфактури ще далеко не виявлено цілком. Розвідка П. Матвієвського про „бунт посесійних робітників на Глушківській сукняній мануфактурі наприкінці XVIII ст." [1]) свідчить про те, що архівний матеріял для цієї фабрики є й у Ленінґрадському центральному історичному архіві, й у Дніпропетрівському крайовому архіві. Це ставить питання про потребу відповідно виявити взагалі матеріяли до історії фабрик.

Якщо виявляти й використовувати матеріяли уривками, хоча б для певного часу, то це у розвідках може призвести до неповних і неправдивих висновків. Треба чекати вже на монографію про історію Глушківської Слобідської мануфактури за ввесь час; на таку монографію, вона безперечно, заслуговує.

М. Ткаченко.

---

[1]) „Записки істор.-філ. від.," кн. XXVI, К. 1931, ст. 389—416.

ХРОНІКА

НОВІ НАПРЯМИ В АРХЕОЛОГІЧНІЙ РОБОТІ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМІТЕТУ ВУАН У 1931 РОЦІ

Порівнюючи з минулим 1930 роком, треба відзначити, що в напрямах археологічної праці ВУАК-у відбувається певний злам — спроба переходу на нові рейки науково-дослідної роботи, розпочалася боротьба із старими методами буржуазної передреволюційної роботи, перебудовування дослідів на засадах Марксо-Ленінової науки.

Насамперед цей злам позначається на методологічному фронті. Відбулося кілька доповідей про окремі питання методології, на теми: „До чергових завдань української археології", „Впливи географічної теорії в дослідженнях ранішніх суспільно-економічних формацій", „Проект схеми археологічної виставки року 1931", „Методологія дослідження археологічних скарбів". У ближчому часі відбудеться доповідь — „Буржуазна схема історії матеріяльної культури Східної Европи" (з приводу книжки Готьє). В цих доповідях розпочато боротьбу з різними напрямами буржуазної науки, напр., з типологічним методом, еклектизмом тощо, виходячи з засад марксо-ленінської науки.

Цей новий напрям роботи практично визначився у спробі дати нову експозицію археологічної виставки (відбулася 10. VII — 19. IX 1931 р.). Експозицію спляновано за суспільно-економічними формаціями (первісне суспільство, рабовласницьке суспільство, феодалізм). У виставці взяли участь 18 закладів, а саме — музеї: Бердичівський, Білоцерківський, Волинський, Дніпропетрівський, Запорізький, Зінов'ївський, Ізюмський, Коростенський. Лубенський, Маріюпільський, Одеський, Остерський, Першотравенський, Сумський, Тульчинський, Шепетівський та Гуманський. Крім музеїв, у виставці взяла участь комісія Дніпрельстану ВУАН та Лаврський заповідник. Отже тому цю виставку можна вважати за одну з перших спроб організувати колективну роботу коло експозиції не тільки з комплексів експонатів київських, а й із матеріялів периферіяльних музеїв, що виросли в досить поважні центри радянської культури після революції. Ця участь виявилася не тільки в надісланні інтересних комплексів експонатів для характеристики економічно-суспільних формацій передкапіталістичної доби, а у самій роботі представників деяких із зазначених музеїв (напр., Бердичівського, Волинського, Ізюмського, Одеського). Перед відкриттям виставки відбулися доповіді М. Болтенка та Ю. Крисіна — про досліди в Ольбії останнього часу та М. Сібільова—про технику виробництва в первісному суспільстві (неоліт на Ізюмщині).

Треба відзначити також пожвавлення в тій ділянці науково-дослідної роботи, що знайшла собі вияв у прилюдних засіданнях, присвячених так званій трипільській культурі, дослідам на Запоріжжі, окремим питанням феодалізму (Київ тощо). Окремо треба згадати про засідання, зв'язані з вивченням торфовищ на Україні. Розроблення торфовищ притягло увагу не тільки ботаніків, а й археологів (археологи зацікавилися знахідками археологічних речей). У цій справі ВУАК зорганізував спільне засідання з представниками торфорозробних установ.

З інших робіт треба відзначити працю коло укладання археологічних мап. Саме тепер розгортається робота коло укладання археологічних дослідів за останні 15 років Жовтня.

З актуальних питань ВУАК також поставив питання про кадри, щоб дальшу археологічну роботу забезпечити кадрами, озброєними марксо-ленінською наукою (аспірантура, організація курсів).

Щодо керування археологічними дослідами (розкопами), то у зв'язку з пропозицією сектору науки НКО розглянуто справу про видачу відкритих листів на право археологічних дослідів та зрецензовано до 10 звідомлень про археологічні досліди й ці рецензії надіслано до сектору науки НКО. Суто формальний характер більшости звідомлень висунув перед ВУАК-ом потребу виробити нову форму звідомлень, щоб вона задовольняла сучасні вимоги науки.

Археологічний відділ ВУАК-у працює порядком соцзмагання та ударництва й тепер зв'язується з підприємством, що до нього недавно прикріплено ВУАК.

В. К.

АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ ВУАН

Археологічний музей ВУАН є нова академічна установа, що остаточно оформилася вже після реконструкції Всеукраїнської Академії Наук року 1931.

Думка утворити в Києві музей, який освітлював би історичний процес за передкапіталістичних суспільно-економічних формацій, виникла в київських наукових колах ще раніш у зв'язку з тим, що археологічні експонати були розпорошені по різних місцях у Києві, і це утворювало видимий паралелізм.

Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК) року 1930 порушив клопотання про це перед Президією ВУАН, і вона задовольнила його, асиґнувавши кошти на утворення музею з ювілейних сум ВУАН. Новоутворений музей знайшов також дружню підтримку від Лаврського заповідника, що передав для музею окремий корпус (№ 7) на терені Музейного городка.

Тепер Археологічний музей, що до нього переведено збірки кол. Археологічного музею ІНО та більшу частину експонатів кол. Археологічного відділу київського Історичного музею, розгонув жваву роботу щодо систематизації та інвентаризації переданих збірок. Усю роботу музею переводиться за певним пляном. Щодекади відбуваються виробничі наради, що реґулюють та вирівнюють хиби в музейній роботі. Серед співробітників музею є ударники.

Нещодавно ця молода установа одержала від Ізюмського музею товариську допомогу щодо висвітлювання формації первісного суспільства на Ізюмщині, отримавши від цього музею цінний дарунок, а саме старанно підібрані комплекси речей з дюнних стацій Ізюмщини; таких комплексів речей музей ВУАН не мав.

На перше травня 1932 р., за пляном, музей має закінчити розгортання експозиції, що ілюструватиме формації передклясового суспільства, і музей у цій своїй частині має бути відкритий для широких мас.

Крім цієї музейної роботи, в Археологічному музеї розгортається і науково-дослідна праця в напрямах, накреслених у „Вістях" ВУАН (чч. 4—6, 1931). Нещодавно відбулися засідання, на яких прочитано доповіді на такі теми: 1. „Основні засади музейного будівництва в музейній радянській літературі" — Н. Кордиш. 2. „До питання про обмін у первісному суспільстві" — К. Коршак. У березні — „Буржуазна передреволюційна експозиція в археологічних музеях, її сучасні пережитки та впливи" — В. Козловська.

Нещодавно також комісія науково-культурної пропаґанди ув'язала Археологічний музей, як академічну установу, з одним із київських підприємств (Водоканалом) та з селом Борщагівкою. Передбачається організувати гуртки, лекції, виїзди колективу співробітників музею на ці підприємства та на село.

Справі кадрів новоутворений музей так само приділяє важливе місце у своїй роботі. Археологічні кадри тепер занадто малі й не можуть задовольнити вимог, що їх висуває перед археологією сучасне соціялістичне будівництво (Дніпрельстан, торфовища). У зв'язку з цим порушено спеціяльне клопотання перед сектором науки НКО про те, щоб утворити при Археологічному музеї аспірантуру.

В. К.

ДЕЩО З РОБОТИ АРХЕОҐРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ В 1931 РОЦІ

Археоґрафічна Комісія ВУАН розгорнула свою роботу в нових напрямах після перебудови в середині 1931 року.

Попередня Археоґрафічна комісія працювала, виходячи переважно з напрямів передреволюційних археоґрафічних комісій. У передмові до І тому „Українського Археоґрафічного Збірника" акад. М. Грушевського (К. 1926) позначено, що Археоґрафічна комісія ВУАН утворилася 1921 р. з трьох комісій: 1) київської „Комісії для розбору давніх актів" (заснов. 1843), 2) Археоґрафічної комісії Українського наукового т-ва в Києві (заснов. 1913 р.), 3) Археоґрафічної комісії Української Академії Наук (заснов. 1919 р.). Напрями цих комісій, що заступила їх Археоґрафічна комісія ВУАН, відбилися також на характері та тематиці видань комісії до останнього часу. Перебудова роботи установ ВУАН дійшла також до Археоґрафічної комісії. Тут у середині 1931 р. зроблено злам у роботі відповідно до тих завдань, що їх ставить сучасний етап соціялістичного будівництва. Організаційні форми роботи тепер спляновано так: Працюють у комісії бриґади, відбуваються засідання пленумів комісії, прилюдні збори комісії, наради з представниками установ академічних та позаакадемічних у питаннях, що зв'язані з роботою комісії.

На цей час працюють 8 бриґад: 1) бриґада для документів до 15 річниці Жовтня, 2) бриґада для видання матеріялів з історії промисловости та пролетаріяту, 3) бриґада зв'язку з підприємством, 4) бриґада для видання Рум'янцевської ревізії, 5) бриґада для видання „Руської Правди", 6) бриґада для вироблення правил видання джерел, 7) бібліотечно-бібліоґрафічна бриґада, 8) організаційна бриґада.

Система бриґад дала змогу організувати колективні форми роботи в комісії, залучити до роботи більше членів, ніж раніш тут працювали; проте всі члени комісії ще не втягнуті в роботу.

Науково-дослідна робота комісії позначилася найбільше в підготуванні видань. Поставлено питання про потребу застосувати засади марксо-ленінської науки до археографії. В комісії ще перед 2-м Всеукраїнським з'їздом архівних робітників (29. XI — 4. XII 1931 р.) позначалася боротьба з напрямами старої археографії: техніцизмом, теоріями про „об'єктивність" джерел — безклясовість документів — та іншими явищами. У цьому напрямі критично розглянуто кілька передмов до видань комісії та звернено увагу на добір документів і їх тлумачення. Безперечно, це тільки початки роботи, а в дальшій роботі комісія має це розгорнути та поширити.

Протягом 1931 р. вийшли такі видання комісії: 1) „Коденська книжка судових справ (1769—1773 рр.)" — важливе джерело для вивчення клясової боротьби на Правобережжі (часів гайдамаччини); 2) „Генеральне слідство Лубенського нолку (1723—29 рр.)" — джерело для вивчення економічних та суспільних стосунків на Лівобережній Україні XVIII ст.; 3) „Матеріяли щодо історії картографії України" В. Кордта, т. I, з 41 мапою.

Друкуються такі чотири видання: 1) „Руська Правда" — відоме джерело XII—XIII ст., часів февдалізму на Україні; це видання спільне з Академією Наук СРСР; 2) „Опис Новгородсіверського намісництва" — джерело для вивчення економічних та суспільних стосунків кінця XVIII ст. на Лівобережній Україні; 3) „Цехова книжка Кам'янець-Подільського цеху бондарів, стельмахів, колодіїв та столярів (1601—1803)" — найстарша цехова книжка на Україні; джерело, важливе для вивчання історії цехів; 4) „Переписні книжки 1666 р.".

Серед нових видань, що до них уже розпочато підготовчу роботу в комісії, є такі: 1) Документи до 15 річниці Жовтня; 2) Документи до історії Сталінського металюргійного заводу; 3) Документи з історії Бахмутських та Торських заводів; 4) Рудні на Чернігівщини; 5) Матеріяли до історії міст на Україні — „Місто Стародуб за Рум'янцевської ревізії"; 6) Матеріяли до селянських рухів на Україні в перш. пол. XIX ст. — так звана „Київська козаччина" 1855 р.; 7) Генеральне слідство Миргородського та Полтавського полків 1729—30 рр.; 8) Опис Чернігівського намісництва; 9) Камеральний опис Поділля початку XIX ст.; 10) Капітальне видання на кілька томів із матеріялів Дніпрельстану. Опрацьовується питання про монографічне видання матеріялів до історії 13-ої друкарні. Ці видання комісія гадає видати почасти коштом ВУАН, почасти ДВОУ та інших господарських організацій.

Крім того, готується до друку спеціяльний річник комісії, що має складатися з статтей та матеріялів.

М. Т.

З РОБОТИ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ КОМІСІЇ В 1931 р.

Комісія культурно-історична у звідомнім 1931 р. студіювала пережитки виробничих стосунків за доби февдальної суспільно-економічної формації з раніших часів, пережитки світогляду, творчости, суспільних організацій.

Зокрема опрацьовано такі теми: „Економічні основи похоронної обрядовости" (дослід над пережитками економічних стосунків у сучасному селянському побуті за часів февдального й родового суспільства) (Денисенко); „Організація наймолодшої поколінної верстви в селянському побуті" (точніше про вплив економічних стосунків на організацію наймолодшої поколінної верстви — матеріяли, зібрані до історії виховання в селянському побуті) (Шевченко); „Економічне підґрунтя свят" (тема, зв'язана з дослідом пережиткових форм обміну продукції в сучасних умовах (Глядківський).

Комісія головну увагу в своїй роботі звернула на опрацьовання методологічних питань, на засвоєння й пристосування до дослідів з історії культури марксо-ленінської методології

Улітку 1931 року Комісія відбула одно дискусійне засідання з приводу методологічних концепцій проф. Ф. Я. Савченка, де викривала буржуазно-фашистську концепцію цього дослідника в галузі соціологічних дослідів.

Актуалізуючи свою роботу в наступному році, Комісія велике місце відводить питанням методологічним, переважно боротьбі з буржуазними методами в дослідженні явищ з історії культури. З цього погляду ґрунтовно переробляється і виправляється плян комісії на 1932 р. Комісія виробила плян дискусій про буржуазні концепції в попередніх роботах Комісії; перша дискусія має відбутися в квітні 1932 р.

Поза тим Комісія брала участь в опрацюванні історії заводу КРЕЗ в аспекті вивчання історії культурних явищ на заводі (побут і організація життя робітників). Досі зібрано матеріял, але небагато, переважно з участю семінара з історії КРЕЗ'у на самім заводі силами робітників за нашою допомогою.

Протягом року Комісія відбула чотири наукові засідання і п'ять виробничих, також члени Комісії брали участь у всіх виробничих нарадах і наукових засіданнях Катедри історії України ВУАН.

Комісія провадила енергійну культурно-шефську роботу на КРЕЗ-і, прочитавши загалом 10 лекцій. Надалі роботу на заводі Комісія проєктує провадити через семінар для опрацювання історії КРЕЗ-у.

Комісія провадить внутрішнє соцзмагання з Комісією історії козаччини. Співробітники Комісії оголосили себе ударниками, подавши відповідні зобов'язання.

КОМІСІЯ СОЦІЯЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Комісія соціяльно-економічної історії України була заснована при катедрі акад. Д. І. Багалія року 1929. Вона поставила собі завдання — в тісному зв'язку з актуальними питаннями сучасної історіографії України досліджувати соціяльно-економічну історію України XVIII та першої половини XIX ст. за новими архівними матеріялами, на нових методологічних марксистських засадах. Центральне місце в пляні роботи Комісії посідало вивчання соціяльно-економічної історії України в першій половині XIX ст. — історії промисловости (О. П. Оглоблін, В. О. Фесенко, В. Я. Камінський), міста (К. Є. Антипович), польських повстань (акад. Д. І. Багалій, І. І. Кравченко), освітнього руху (Г. Є. Жураківський).

Вивчаючи здебільшого історію XIX ст., Комісія у відповідних тематичних рамках, виходячи з наукової природи певних проблем, віддавала увагу питанням соціяльно-економічної історії України XVIII ст. — Запоріжжя (Н. Д. Полонська-Василенко) та Гетьманщини (О. І. Баранович, Л. О. Окиншевич, В. О. Романовський, М. Ф. Тищенко).

Незабаром після того, як засновано Комісію, до неї прилучено Комісію історії Слобожанщини при катедрі акад. Д. І. Багалія; раніше ця комісія працювала в Харкові над соціяльно-економічною історією Слобідської України.

Комісія мала протягом 1929—1930 року 15 наукових засідань, де прочитано дві доповіді, і приготувала та здала до друку два випуски „Праць Комісії", обсягом мало не 50 арк. (ще друкуються).

Протягом 1931 року Комісія мала 11 наукових засідань, де прочитано 14 наукових доповідей, і приготувала до друку три монографії.

Останнього часу в складі Комісії сталися чималі зміни: члени колишньої Комісії Слобожанщини, що перебувають у Харкові, запрошені до роботи в науково-дослідчому Інституті історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія, вийшли із складу Комісії, і тепер вона працює в такому складі; голова — Д. І. Багалій, 2 штатних наукових співробітники — О. П. Оглоблін і Н. Д. Полонська-Василенко та 9 членів: К. Є. Антипович, О. І. Баранович, Г. Є. Жураківський, В. Я. Камінський, І. І. Кравченко, Л. О. Окиншевич, В. О. Романовський, М. Ф. Тищенко й В. О. Фесенко.

Цього року Комісія ґрунтовно переробила свій тематичний плян на 1932 рік; замість пляну, що складався з індивідуальних плянів окремих членів Комісії, вона склала плян колективної роботи Комісії, де поставлено такі стрижневі проблеми: „Генеза капіталізму та зародки робітничої кляси на Україні", — цю тему опрацьовують три бриґади (теми: зародки капіталістичних стосунків у сільському господарстві, промисловості та зародки внутрішнього ринку), „Селянська революція на Україні", „Національно-буржуазні рухи", „Методологічні проблеми" та самокритичний огляд раніше друкованої продукції членів Комісії.

ЗМІСТ

Від редакції . . . . . III—IV
Й. Сталін, Про деякі питання історії більшовізму . . . . . I—VIII
Ол. Камишан, Жорес як історик якобінської диктатури 9 23
Л Беркут, Буржуазні концепції і Марксо-Ленінове розуміння так званих середніх віків . . . . . 25— 60
В. Петров, Проти ревізії вчення Карла Маркса про родове суспільство . . . . . 61— 72
П. Киянниця, Національно-буржуазна леґенда про декабристів . . . . . 73— 92
Л. Окиншевич, Національно-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського . . . . . 93—109
С. Іваницький, Повернута в минуле аґрарна політика ліберальної буржуазії . . 111—166
Ол. Оглоблін, Пам'яті акад. Д І. Багалія . . . . . 167—170
М. Грищенко, Акад. Д. І. Багалій . . . . . 171—175

КРИТИКА

Л. Окиншевич, Беларуская Академія Навук. Працы клясы гісторыі, Т. III. Менск 1929, с. 576 . . . . . 177—182
О. Баранович, Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва . . . 182—189
М. Ткаченко, В. Дубровський. Перша фабрика на Україні — Слобідська Глушківська мануфактура (1719—1727 р.р.). . . . . 189—191

ХРОНІКА

В. К. Нові напрямки в археологічній роботі Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН у 1931 р. 193
В. К. Археологічний музей ВУАН 194
М. Т. Дещо з роботи Археографічної комісії в 1931 р. . . . . 194—195
З роботи Культурно-історичної комісії в 1931 р. 195
Комісія соціяльно-економічної історії України 196

TABLE DES MATIÈRES

Avis de la rédaction . . . . . III—IV
J. Staline, Sur quelques problèmes de l'histoire du bolchévisme . . . . . I—VIII
A. Kamychane, Jaurès, historien de la dictature jacobine . . . . . 9— 23
L. Berkoute, Les conceptions bourgeoises du soi-disant moyen âge et son interprétation au point de vue de Marx et de Lénine . . . . . 25— 60
V. Petrov, Contre la révision de la théorie de Karl Marx sur l'organisation tribale de la société primitive . . . . . 61— 72
P. Kianitza, La légende nationale et bourgeoise des décabristes . . . . . 73— 92
L. Okinchevitch, La conception nationale et démocratique de l'histoire du droit ukrainien dans les travaux de l'académicien M. Grouchevsky . . . . . 93—109
G. Ivanitzky, La politique agraire de la bourgeoisie libérale . . . . . 111—166
A. Oglobline, A la mémoire de l'académicien D. J. Bagaliy . . . . . 167—170
M. Grichtchenko, L'académicien D. I. Bagaliy . . . . . 171—175

CRITIQUE

L. Okinchevitch, L'Académie des Sciences de la Bilorussie. Travaux de la Classe d'histoire. Vol. III, Minsk, 1929, 578 p. . . . . 177—182
A. Baranovitch. Recueil d'histoire et d'archéologie, des moeurs et des arts de Kyiv 182 -189
M. Tkatchenko, V. Doubrovsky. La première fabrique en Ukraine -- manufacture de Slobidska Glouchkivka (1719—1727) . . . . . 189—191

CHRONIQUE

V. K. Nouvelles tendances dans les travaux du Comité archéologique ukrainien de l'Académie des Sciences en 1931 193
V. K. Le musée archéologique de l'Académie des Sciences d'Ukraine 194
M. I. Quelques détails sur les travaux de la Commission Archéographique en 1931 . . 194—195
Des travaux de la Commission de l'histoire culturelle en 1931 195
La Commission de l'histoire sociale et économique d'Ukraine 196

Київськ. Облліт. 232. Зам. № 957. Тираж 1000.

Видавн. № 48. Обсяг 12¹/₈ арк. Друк. знаків 60000 в арк. Папір № 6¹/₂. Форм. пап. 738×1044. Вага 1000 арк. 52 кг.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ

на **1932** рік

ЖУРНАЛ ЦИКЛУ
ІСТОРИЧНИХ НАУК ВУАН

УКРАЇНА

Журнал виходить 4 рази на рік, розміром по **12—15** аркушів.

Ціна окремого числа **5** крб., за передплатою на рік **15** крб.

Передплату приймає

СЕКТОР ПОШИРЕННЯ

Видавництва ВУАН,

Київ, вул. Чудновського, 2,

телефон 7-84.

КОТУ

Ціна 5 крб.

(Р)

